

II 22 C 314

AGRÁRPOLITIKA

230,
426

lell. 52 k.

IRTA:

BUDAY LÁSZLÓ
MŰEGYETEMI TANÁR

M. kir. állami Pénzverő könyvtára

B. Csoport. 10. Szám.

KSH Könyvtár

0000000336057

BUDAPEST, 1922.

NÉMETH JÓZSEF KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

I. HORTHY MIKLÓS-UT 15.

274.

KSH Könyvtár

REV. 1.-78

376882

Előszó.

Ennek a munkának egyik célja tankönyvet adni a főiskolai ifjuság kezébe. Bármennyire értékeli is ugyanis a szerző a magyar agrárpolitikai irodalom termékeit, az összefoglaló munkákat úgy, mint a különösen gazdag monografikus műveket, úgy találja, hogy az agrárreformok mai előrehaladottabb időszakában nincs olyan mű, a mely a legújabb fejleményekkel is megismertetné az olvasót, s az érdeklődőknek több, elszórt forrásból kell meríteniök az agrárkérdések ismeretéhez szükséges anyagot.

Az elméleti megvilágítás mellett pedig, a melyhez a szerző a forrásul idézett hazai és külföldi irodalmat alapul vette és gyakran járt nyomon haladt, a gazdaságpolitikai munkáknál nagy súlyt kell helyezni a tényleg elért eredmények ismertetésére is, a melyek újabb alapot adnak a további gondolkozásnak, s a melyek kritikájából alakul ki a gazdaságpolitika jövő fejlődése. Ezért — a mennyire a mostani viszonyok engedik — e könyv az adatoknak, tényeknek, törvényalkotásoknak ismertetésével nem fukarkodott; az anyaggyűjtemény közreadásában azonban két tényező mégis korlátozta. Egyik a nyomdai viszonyok nehézsége, a mely takarékos beosztást parancsolt, a másik pedig a nemzetközi helyzetben való elszigetelt voltunk, a mely sok újabb fejlemény megismerésétől elzárt. A mennyire lehetett, figyelemmel kíséri e könyv a külföldi agrárpolitikai intézmények sorát a legújabb időkig; sok helyről azonban tudakozódására semmi

válasz sem érkezett s így kénytelen régebbi adatok idézésével beérni.

A munka tankönyv jellege mellett is bizonyos szubjektív hangot árul el, a mitől különben semmiféle gazdaságpolitikai fejtegetés sem maradhat mentes. Ezt a szubjektív hangot a szerző annál kevésbé igyekezett elfojtani, mert hosszas és sokoldalú tanulmányai alapján kialakult meggyőződése, hogy népesedéspolitikai szempontjaink is fenmaradásunk legbiztosabb eszközéül az agrárpolitikai érdekek okos felkarolását javasolják. Hogy mit kell értenünk az agrárpolitikai kérdések okos fölkarolása alatt, abban a tekintetben a vélemények nálunk ma elég érdekesek. Vannak árnyalatok, a melyek legendákat költenek a mezőgazdaság erőgyarapodásáról, és vannak az ellenkező szárnyon olyanok, a melyek türelmetlenségükkel mintha erősíteni akarnák e legendákat.

A szubjektív hang dacára higgadtabb nézőszempontokat vinni e vitába — ez a könyv második célja.

Budapest, 1922. január 1-én.

1. Bevezető.

A földhöz vagyunk kötve s az emberi munka a termelés egyéb ágaiban bármily leleményes sikereket érhet is el, a föld termésének minden válsága kockáztatja vagy megingatja ezeket. A nép szaporodása, egészsége, jóléte, az emberi erő kifejlesztése minden irányú lehetősége ahhoz a komoly, állandó feltételhez van kötve, hogy a föld kielégítő mértékben és lehető zavartalan egyformaságban szolgáltatassa a fenntartásunkhoz szükséges termékeket.

Ha voltak is korszakok, amelyek egy-egy időre kevésbbé érezték át ennek a jelentőségét, jöttek utána váratlanul mások — s egy ilyennek a mélypontját éljük át most is — amikor ez az elemi igazság megint teljes súllyal és fenyegető erővel megnyilvánult.

A föld termékeinek ez a nagy szerepe s az emberi élet fenntartásában való nélkülözhetetlensége megindította az agrárpolitikai intézkedések sorozatát a fejlődő emberiség olyan kezdeti korszakaiban is, amikor egyéb gazdaságpolitikai törekvésnek nyomára sem találunk, a közgazdasági élet vezető elméleti eszméinek kibogozása pedig még eljövendő messze századok méhében szunnyad.

A közgazdasági politika — *filius ante patrem* — sokkal hamarabb kezd élni, mint a közgazdasági elmélet; de a közgazdasági politika is az agrárrészen fejlődik először, mert a kezdő vagy haladottabb társadalmak gondja, baja elsősorban mindig a földnek, a kenyérnek kérdésével függött össze.

Nem tudományos jellegű közgazdasági vagy agrárpolitikáról szólnunk akkor, mikor a rég elmúlt századok gazdaságpolitikai törekvéseire utalunk: de gazdasági politikánk természete ma is olyan (s nem is lehet más, amíg emberi vágyak, egyéni fölfogások közrejátszanak az irányításában), hogy a szigorúan tudományos határvonaltól el-elimbolyog. Ritkábban ér rá a gazdasági élet tünetjeit rendszeresen vizsgálva, azok fejlesztését harmonikusan gondolni, s a tudomány megállapításai után indulva elkerülni a

fölmerülhető bajokat, hanem leggyakrabban kénytelen arra szorítkozni, hogy a hirtelen felmerülő, vagy régóta üszkösödő, de későn észrevett bajokat sebbel-lobbal gyógyítsa, ritkán a tudomány, gyakran nem is a józan belátás, hanem az erősebben érvényesülni tudó egyéni felfogások s a hatalmon levő pártárgyalatok recipéje szerint.

A továbbiakban igyekszünk mindig az agrárpolitika tudományos szempontjait helyezni előtérbe; de szükség volt a fejlődésmenetnek főttebbi vázolója, hogy lássuk: a tudományos feladat az agrárpolitika terén gyakran kénytelen háttérbe szorulni s eredményeket vagy kudarcokat csupán megfigyelni, megállapítani. Maga az agrárpolitikai tevékenység sokkal szabadabb akció s ha szívesen kötnők is az objektív tudományosság pórázára, azt mindannyiszor elszakítaná, amikor az élet valóságos vagy vélt parancsszava úgy kívánja.

A tudományos értelemben vett agrárpolitika fogalommeghatározása is változott. Régebben a mezőgazdasági technika kérdéseit tekintették az agrárpolitika lényeges problémáinak s valóban ezek, amennyiben mind a termelés fejlesztését s az emberi élet fenntartását mozdítják elő, szerves alkotó részei az agrárpolitika kérdéstömegének. Újabban inkább azokra a problémákra helyezik a súlyt, amelyek a mezőgazdasági népesség erőteljes fejlődésének, a nemzeti termelésben elfoglalt helyükhöz méltó megélhetési viszonyainak kérdésével foglalkoznak. Ezeket annál kevésbbé lehet kapcsolnunk fejtegetéseink sorából, mert a termelés fejlődése, mindnyájunk élelfenntartásának biztosítása valóban szoros összefüggésben van a mezőgazdasági népesség relatív kedvező helyzetével. Mind a két tárgykör egyaránt beletartozik az agrárpolitika vizsgálódásaiba; de kívülök még egyéb tényezők is közrehatnak arra, hogy az agrárpolitika tárgykörét kimélyítve lássuk és egész fontosságban áttekintsük.

Mióta a közgazdasági elmélet a termelési tényezők szerepével s a tőkének, mint másodlagos termelési tényezőnek növekvő jelentőségével foglalkozik a természettel s munkával szemben, a közgazdasági írók közt élénk vita folyt arról — s nem tisztán meddő és elméleti, hanem a fogalmak tisztulásához figyelemre méltóan hozzájáruló — hogy a földet a termelés újabb előrehaladottságában tőkejószágnak kell és lehet-e tekinteni?

Az bizonyos, hogy a föld, mint a szabad természet adománya, ennek a jellegének a kizárólagosságát már rég elveszítette.

A töretlen földek eke alá vonása, sívó talajok öntözése az emberi munkaerőnek igen nagy mennyiségét kötötték le s a gátakkal óvott holland síkság termékenysége évszázadok munkabefektetésének az eredménye. Ez a földhalmozott, a földbe szinte elraktározott munkamennyiség a földnek határozottan tőkejellegűt ad s a művelt világon alig is látunk földterületet, amelybe a művelhetőség érdekében ne volna kisebb-nagyobb tömegű munka és anyagi áldozat elraktározva. Minél tovább halad az ember a földterületnek hatalmába kerítésében, immár annál több munkát és tőkét kell befektetnie. A példát kezdetül Alföldünk szikes és lápos talajainak hasznosításánál s végeztül Nyugat-afrika mocsaras, mangrovebokros partvidékeinek felszikkasztásánál; a termővételezés processzusa azonos a munkaáldozatok és tőkefelhasználások tömegével, amelyek a hódított új földdarabnak is tőkejellegűt adnak.

De az agrártermelésnél a termelési tényezők harmóniája mégsem oly szabályosan egybekapcsolódó, mint a termelés egyéb ágaiban.

A földet, bármennyi tökeszerű elemmel rakódik is meg, nem lehet a termelés mechanikájába úgy beleilleszteni, hogy a termelésnek állandó egyformaságát, vagy megkívánt ütemű fokozását várhatjuk tőle. Közreműködésében mindig marad valami kiszámíthatatlan elem, akaratunktól független tényező. Minden egyebet mellőzve s a termelés többi ágaihoz hasonlóan föltételezve, legyen elég utalnunk a hőmérsék ingadozásaira s különösen a csapadékviszonyok változásaira, amelyek a földön végzett termelő munka sikerét oly szélsőségesen befolyásolhatják. E szélsőségeket csökkentheti és mérsékelheti a földbe fektetett munka és tőke mennyisége, de mérséklő hatásuk sokkal csekélyebb, hogysem egész határozottsággal ki nem domborodnék a természetnek szinte döntő szerepe a mezőgazdasági termelésnél. De kidomborodik más irányban is: azzal, hogy a termelés tervét és menetét megszabja s az emberi ügyeskedésnek ettől legfeljebb árnyalatbeli — a világtermelésnél azonban sohasem nagysúlyú — különbségeket enged meg.

A földön folyó termelés növényi és állati organizmusoknak az ember használatára való tenyésztéséből áll. Mindegyiknél akaratunktól független a termelés kezdetétől annak befejeztéig eltelt idő. A kikelt vetést nem siettetjük, hogy tetszésünk szerinti gyors menetben érjen magba s a fiatal csikót nem igázhatjuk, amíg annak ideje a természet rendje szerint el nem érkezik.

Gondoljunk azokra a kényszerű szünetekre is, amelyek ugyan csak természeti okokból a mezőgazdasági termelés folytonosságát

megakadályozzák, pihentetve télen át a növényi vegetációt, s akkor jobban kikristályosodik előttünk, hogy a bányászati és ipari termelés könnyűsége, gyors fokozhatósága, tetszés szerint folytatólagossá tétele vagy megszüntetése mennyivel tágabb teret adnak az emberi akarat szinte egyedül irányítónak látszó befolyásának, mint a mezőgazdasági termelés.

Vessük össze ezt azzal a főntebb már említett igazsággal, hogy a mezőgazdasági termelés egyenletessége és bősége a legfőbb előtétele minden emberi boldogulásnak s akkor nemcsak az agrárpolitikának egyéb termelési politikánál való nagyobb fontosságát kell belátnunk, hanem azt is, hogy az agrárpolitikának integráns részét képezi a mezőgazdasági termelő nép életviszonyainak a vizsgálata is, mert ez a népelem nemcsak a legszükségesebb termékek előállításával foglalkozik, hanem némely vonatkozásban legkedvezőtlenebb termelési eshetőségekkel is küzd; munkája eredményét természeti viszonyok miatt nem számíthatja ki előre s annak intenzitását ugyancsak természeti körülmények következtében nem folytathatja belátása szerint.

Ezekután megállapíthatjuk, hogy az *agrárpolitika* azon tényezők rendszeres vizsgálata, amelyek megfelelő együttműködésével az emberiség javára a mezőgazdasági termelés a legsikeresebben és legcéltudatosabban folytatható.*) Az általános emberi szükséglet hangsúlyozását fontosabbnak tartjuk, mint a gazdálkodó nép érdekeinek külön kiemelését. Az előbbiből az agrárpolitika nagy jelentősége inkább kidomborodik s szükségképen magába foglalja a termelő osztály védelmét is. Az agrárpolitika kiegészítő része a többi termelési ágak politikájának, s ha főntebb azokat a jellemvonásokat igyekeztünk is kiemelni, amelyek a többtől elkü-

*) Buchenberger az agrárpolitikát azon szabályok foglalatának tekinti, amelyekkel az állam a mezőgazdasági termelést irányítja; Wygodzinski hangsúlyozza, hogy az organikus termékek gazdaságilag célszerű létrehozásáról van szó. Hazai íróink közt Földes a mezőgazdasági és az agrárpolitika főadatait külön tárgyalja, bár a kettő kölcsönhatását kiemeli; Bernát a mezőgazdaságot fejlesztő állami tevékenységgel szemben az agrárpolitikától a földet bíró és művelő milliók érdekeinek szolgálatát várja; Heller a gazdasági politikáról adott fogalommeghatározásában a gazdasági életbe való beavatkozás céljainak kitűzését és eszközeinek megállapítását tartja fontosnak; Navratil szerint az agrárpolitika a mezőgazdasági politikát a gazdasági osztály érdekei szempontjából tárgyalja; Czettler az agrárpolitikában a mezőgazdaságnak s az ezzel foglalkozó összes társadalmi osztályoknak egyetemes érdekszolgálatát látja.

lönzik és különleges fontosságát leginkább kidomborítják, mégis a termelés különböző ágai közt állandóan meglevő kapcsolatnál fogva az egyes ágak termelési politikája is sok vonatkozásban közös, s végeredményben egy cél felé tart, hogy a megélhetésünkhöz és fejlődésünkhöz szükséges javaknak kellő számban minél gazdaságosabb módon való előállítását irányítsa. A kapcsolatot a termelés egyes ágai közt a valamennyit egyaránt irányító szervező politika teremti meg, amelynek alakulása pedig a közgazdasági elmélet által kiderített gazdasági törvények korlátai között történik.

A gazdasági élet törvényszerűségei sohasem olyan általánosak, ellentmondást nem tűrők, mint a természeti törvények; a gazdasági politikának — így tehát az agrárpolitikának is — törvényei még viszonylagosabb értékűek, mint a gazdaságtan elméleti szabályszerűségei, mert a megfigyelésnek, a jelenségek tiszta felismerésének világából még külön útra is indulnak, a — bár legcélszerűbben elrendezni szándékolt — gyakorlati megvalósítás útjára.

Egy-egy gazdasági jelenség tudományos megvizsgálásának módjai alig lehetnek eltérők; de a tudományosan megállapított jelenségre fölépített gazdasági terv megoldásának módjai annál nagyobb változatosságot mutathatnak fel, úgy a nagy vonásokban, mint főleg a részletekben s a tárgyi igazságkeresést lehetetlen a szubjektív mozzanatoktól megtisztítani. A temperamentum hűvösebb vagy hevesebb volta, a magabizásnak kisebb vagy duzzadóbb foka, a részlettudásnak tisztább mélysége vagy zavarosabb felülete, a tömegnyomásnak tompább vagy zaklatóbb érzése mind befolyásolják a gazdasági célok kitűzésének távolát úgy, mint ívének lendületét. S a gazdaságpolitikust nem is lehet korlátozni abban, hogy szubjektív meggyőződésének s ereje érzésének kifejezést ne adjon gazdasági terveinek megvalósításában, hiszen gyakran az a merészség, amellyel régi aggodalmakkal szakít, sorozatos sikereknek lehet az okozója.

Viszont a tudományos jellegű gazdaságpolitikának — amely rokonszenvvel tekinti is a merész újítók biztos repülését — annyira óvatosnak kell lennie az ítéletek csihamarkodott kimondásában s nemcsak nem lehet előlegezett hozsannával fogadnia olyan eredményeket, amelyek a tudományos vizsgálat világításánál muló sikerűeknek látszanak, hanem igyekeznie kell mindent, ami eléje kerül, a gazdaságpolitikai rendszer szerves egészének a szempontjából tekinteni át s megkísérlnie: beilleszthető-e oda úgy, hogy a gazdasági élet közös céljait a többi tényezővel harmoniában szolgálja.

S ez nem meddő osztályozás, fölösleges rendszerezés. Említettük, hogy a gazdaságpolitikai, különösen agrárpolitikai intézkedéseknek egész sorozatát ismerjük már az emberi társadalmak kezdeti fejlődési korszakából. A tudománynak volt módjában megvizsgálni, mely intézkedés mily mértékben érte el a tervezett hatást s volt alkalma megállapítani, hogy a gazdaságpolitikai szükségletek mily viszonyok közt léptek föl legparancsolóbban, mily orvosszerek bizonyultak hatástalanoknak vagy rövid időre csillapítóknak. Tudományunk legértékesebb segédtudománya, a gazdaságtörténelem, annyi tanulságot mond el az emberi nemnek az agrárkérdések körül való vívódásáról, hogy ezekkel szembeállítva az új megoldások terveit, emberileg lehető biztonsággal tudja megmutatni a zsinórmértéket is, amelynek irányában az agrárpolitikai törekvéseknek — kisebb vagy nagyobb kilengésekkel a részletkérdésekben — haladniok lehet.

Azok közül a tényezők közül, amelyeknek az agrárpolitika fönlemített meghatározása szerint együtt kell működnie a mezőgazdasági termelés sikeres folytatásában, a földet kell kiemelniünk elsősorban, minden mezőgazdasági termelés alapföltételét, azonban a földet birtokbavevő s azt művelő emberrel együtt, aki második nélkülözhetetlen tényezője a mezei gazdálkodásnak. Ismernünk kell azt a viszonyt, amely a fejlődés különböző stádiumában a föld és annak művelője közt volt, hogy megérthessük, mely fokozatban és módon folyik még ma is a földműves és a föld közötti kapcsolat bensőbbé tétele érdekében majdnem világszerte a küzdelem.

Meg kell ismernünk, micsoda segítőeszközök kínálóznak a helyzet enyhítésére, ha a föld és művelője nem találhatnak egymásra s mily akadályok merülhetnek föl, ha a földet művelő nép és a föld között sikerül ugyan a kapcsolatot létesíteni, de a termelést sikeressé tevő egyéb előfeltételek hiányoznak.

Foglalkozni fogunk tehát a földhasználatnak s a földtulajdonnak történeti kifejlődésével s azokkal az okokkal, amelyek a kor viszonyaihoz képest helyesen kialakult földbirtoklást időnként megint helytelen irányba terelik. Ismertetni fogjuk a földhasználat és birtoklás legújabb módjait s azokat a reformtörekvéseket, amelyek terveinek sokféleségétől napjaink hangosak.

Keresni fogjuk a termelés érdekének s a földművelő szociális gondozásának egyensúlyozó pontját, úgy, ahogy a mult tapasztalatai alapján kiszélesedve és fontosságban megnöve a probléma ma áll előttünk.

Vizsgálni kívánjuk, hogy a termeléshez a földművelőnek a föld használatán kívül micsoda egyéb szükségletei vannak s ezek kielégítésében hol elegendő az önsegély, a társas együttműködés s hol van szükség a legfőbb közületnek, az államnak nemcsak szabályozó, hanem segítő közreműködésére is. A termelésnek s a termelvények forgalombahozatalának összefüggő kérdései ezek, amelyeknél ismét kiviláglik a mezőgazdasági termelőnek e hivatásából eredő nehezebb helyzete, amiért a szervezet és forgalom eszközei hozzá csak töredékesen juttathatók el. Itt merül föl a mezőgazdasági hitel problémája, a földműves egyéb munkája közben is annyira fontossá vált önsegély rendszere, a mezőgazdák szervezkedésének módja s az államnak a termelés és forgalom menetébe segítséggel vagy tilalommal való beavatkozása.

Nagy figyelmet érdemel a mezőgazdasági munkáskérdés, amely az ipari forradalom óta nő jelentőségében, Amerika folyton gyarapodó emberéhsége csak fokozta fontosságát, a világháború új problémákkal nehezítette meg s amelynek enyhítése a gazdasági és szociális reformok bölcsen átgondolt együttését kívánja meg.

I. A földbirtok.

2. A földtulajdon kifejlődése.

Az emberi társasélet kezdő korában az ingó javaknak tulajdonítottak nagyobb értéket (ilyen a védelemre alkalmas primitív fegyver, a hidegtől megóvó ruházat stb.) s a magántulajdon ezért az ingóknál fejlődött ki előbb. Később is minden utópia, amely az ingatlanok magántulajdonának jogosságát vitatta, az ingó jószágoknak magántulajdonban hagyását — az ujabban fölhalmozott tőkék kivételével — jóformán természetszerűnek tekintette.

Az ingatlanoknak, a földnek (mert hiszen ezekben a kezdeti korokban egyéb ingatlan nem volt) nemcsak magántulajdonba, hanem általában tulajdonba vétele későbbi keletű. Az ősember nem érezte a lefoglalás szükségét, hiszen földet látott legtöbbször, amerre szeme körütekintett; a frissen lenyúzott állatbőrt ritkább, nehezebben megszerezhető és így értékesebb dolognak tekintette.

A föld vadon termő gyümölcse, az állatok húsa, amelyeket elejtett, a folyóknak, tengereknek bőséges halállománya eltartására

kezdetben elegendők voltak s ha egy helyütt kifogyott az élelem, kőborlásában másutt ugyanúgy megszerezhetette.

A föld nem is, mint mezőgazdaságilag művelhető terület kelti föl először a fejlődő ember figyelmét, hanem mint védelmi állás. Az ingóságok birtokaért kitör az ellenségeskedés s aki erőben gyöngébb, pótolni igyekszik azt elhelyezkedésének nagyobb biztosításával. A természetalkotta sáncok, magaslatok az ősembernek védő helyeivé váltak s ha kezdetben még nem is lapult meg állandóan mögöttük, de vissza-vissza tért hozzájuk veszedelem esetén s kezdte magáénak tekinteni őket.

A föld kihasználását valószínűleg primitív kapás gazdálkodás formájában kezdi meg az emberiség, amely után némi magasabb rendű fejlődés eredménye a pásztorkodás, elfogott, megszelidített állatoknak a maga környezetében tartása és megőrzése, hogy élelem dolgában ne legyen mindig a vak esetnek, a folytonos zsákmánykeresés kockázatának kitéve. Állatait — rendesen a vérségi kötelékkel összefűzött egész nemzetséget együtt — tovább hajtja, ha egy-egy területet lelegettek; de a kör, amelyben mozognak, nem túl nagy, nehogy a védelmi helytől messze kelljen távoznia. A legeltetést a nemzetségbeliek végzik mindaddig, amíg valamely sikeres harcban ellenséges törzsből foglyul ejtve, életének megkegyelmeznek ugyan, de szolgai munkára használják s az állatgondozást rá bízák.

Íme, az első megjelenése egyszerű formák közt annak a disszonanciának, amely a mezőgazdasági tulajdon s a mezőgazdasági munka között az egész világtörténelmen átvonul s még napjainknak is komoly gondjait okozza.

A későbbi fejlődés során még élesebbé válik ez az elkülönülés. Amikor a nép szaporodásával az emberiség kénytelen földhagyni a nomád élettel s állandó lakóhelyet választani, sőt a föld művelését is megkezdeni, hogy ez növekvő élelmi szükségleteit fedezze, a mezőgazdasági munkának bizonyos mértékig már szervezett módon kellett megindulnia. A földnek első feltörése, ami gyakran erdők irtásával, mocsarak lecsapolásával járt, nem oly munka, amit az akkori eszközökkel egyes ember, vagy akár egyes családok is végezhettek volna. A szolgák munkaerején kívül igénybe vette ez az egész nemzetség, vagy más néven nevezett embercsoportok fáradtságát, s a föld is, amit így használhatóvá tettek, az egész közösség eltartására szolgált. A nemzetség szabad férfiai továbbra is inkább a fegyverzörejben, vadászatban, harcban kere-

sik hivatásukat s a földműveléshez csak a megélhetés kényszere hajtja őket, a nők azonban, továbbá a szolgák, akiket esetleg foglyul ejtettek, a földnek lassankint rendszeres művelői lesznek.

A legújabb kutatások valószínűvé tették ugyan, hogy a földnek ily közös használatát megelőzte az egyéni tulajdon valamely kezdetleges alakja, ennek részletei azonban homályba vesznek.*)

A közös használatnál újabb lépcsőfok az a fejlődési mozzanat, amikor a nemzetség már népesebb, hogysem a közös birtoklás és közös hasznélvezet ne volna terhes és nehézkes, viszont a művelés alá fogott földterület is nagyobb már, hogysem egységes kezelése szükséges volna tovább is. Megindul tehát a differenciálódás oly irányban, hogy a nemzetség szétoszítja a földet hasznélvezetre a kötelékébe tartozó egyes ágaknak és családoknak, vagy családfő alatt házközösségeknek. A közös kötelék ugyan továbbra is fennmarad, sőt a hasznélvezetre kiadott földdarab sem kerül állandóan ugyanazon ág, család stb. birtoklásába, hanem időnkint újabb szétosztás történik, hogy a kedvezőbb talajú, jobban termő föld ne legyen a kötelék egy vagy más csoportjának a privilégiuma. Mégis, a szétosztásnak ebből a rendszeréből — amely többnyire bizonyos ünnepies szertartások között ment végbe — már kisarjadzik, ha nem is a földtulajdonnak, hanem bizonyos földterület birtoklásának és hasznélvezetének a joga.

A fegyveres erő korszakában ez is bizonytalan ugyan, mint minden jog; de a közös birtoklásnak ez a módja hosszú ideig fenntartotta magát, különösen a kisebb társadalmi egységek keretein belül. Minél inkább nőtt ugyanis az egyes nemzetségek (államcsírák) népessége, minél hosszabb időre volt külső ellenségtől zavartalan a birtoklás, annál inkább szétoszlott a megszállott területen a népesség s központi szervezet híján maga végezte a maga szűkebb körében a földek szétosztását. Voltak azonban részek, melyeket ekkor is még közös használatban tartottak: főleg az erdőt és a legelőt s voltak oly részek is, amelyeket bizonyos, az egész közösséget érdeklő célokra egyéni használatra ugyan, de meghatározott rendeltetéssel osztottak vagy sorsoltak ki: így a közösségben élők kovácsának, aki fegyvert és mezőgazdasági művelésre alkalmas eszközt egyaránt készített, külön részt osztottak ki; a későbbi fejlődés során a papnak is stb.

*) Laveley (A földtulajon kezdetleges alakjai) e kutatásokkal szemben is vitatja a földközösségnek ősi voltát

A közös birtoklásról a magántulajdon rendszerére való át- vagy visszatérésnél a határok nagyon elmosódtak. Egy és ugyanazon társadalmi alakulat keretén belül is a magántulajdon rég kifejlődött — sőt éles és bántó formáit is mutatta — amikor még divott a közös földhasználat is, a határnak megegyezés vagy sorsolás útján használatra való szétosztása, sőt ugyanazon személynek volt egyszerre magántulajdona s része a nemzeti birtokból is. A hazai birtokos családok történetéből érdekesen kiviláglik, hogy az ország különböző vidékein élő birtokosokat hogyan fűzte közös leszármazásuk helyéhez az ott nemzeti alapon bírt kisebb földdarabjuk.

Annál nagyobb a különbség ebben a tekintetben egykorú különböző társadalmak közt, amelyek a fejlődésnek eltérő fokán állottak. Az egyiknél még a közös gazdálkodás legelemibb formái mutatkoznak, a másikon pedig már a magántulajdonnak túlértéke, hibáinak szembeszökő bomlasztó következményeivel együtt.

A történelmi kutatás éppen e kezdeti formákról talál legkevesebb adatot; az újabb időkről főljegyzett közös birtoklások pedig (aminők hazánkban *Tagányi* szerint Erdélyben tartottak legtovább s a kiosztott földdarab *nyil* nevet viselt, mert annak idején nyílvesszővel való sorsolás szabta meg a szétosztás rendjét) a világtermelésben ma szerepet játszó föld túlnyomóan magántulajdoni jellege miatt igen csökkent jelentőségűek.

A hazai földközösségekről *Tagányi* tanulmányai alapján *Pulszky Ágost* azt tartja, hogy azok sem ethnikus viszonyoktól, sem általános fejlődési viszonyoktól nem függtek, hanem időszakos gazdasági körülményektől, amikor egyes vidékek teljesen kipusztulva és elnéptelenedve kezdetleges gazdasági fokon telepítették újra.*)

A magántulajdon finom disztíngválásáig eljutott Rómának *Tacitus* Germániája s *Caesar*nak a gallokról írt munkája adnak hírt a barbárok földközösségéről. A germánok zárt falvakban települtek a hegyrajzi viszonyok kényszere folytán, a kelták inkább a mai tanyarendszerhez hasonló szétszórtságban. A germán törzsek települése *Hundertschaftok*ban történt; minden települő tagnak egy

*) A közös használat azonban a magántulajdon megerősödése után is több viszonylatban fennmaradt. A *Czettler* által idézett példákat (lásd *Magyar Mezőgazdasági Szociálpolitika*, Budapest, 1914. 468 l.) kiegészíthetjük azzal, hogy *Besenyszögön* az ú. n. beltelkek körüli pótlékföldeket, amelyek egy szám alatt vannak telekkönyvezve, a beltelki gazdák 5—10 évi időszakokban újra osztják egymás közt.

Hufehoz (a művelt terület birtokában való megfelelő részhez) volt joga. A falun kívül terült el a művelhető föld (Feldmark) több részre (Gewanne) osztva. Minden Gewanneban részt kaptak a Hufebirtokosok, akiknek földje így a határ több részében volt szét-szórva. A belsőség (Hausmark) családi tulajdoni jellegűvé vált; a fel nem osztott erdők és legelők pedig (a sok helyen még ma is szereplő Allmendek) közösen használtattak. A kelták közül a a VII. században települő ireknél a települő központ neve Clan, amely patriarchalis vezetés alatt álló családi birtokokra tagozódik. A föld élethossziglan használatra való kiadását a Clan végezte.

A szláv népeknél a családi közösség kapcsolata sokkal tovább erős maradt s ez képezte a földhasználat alapját is. A délszlávoknál a házközösség (a legidősebb családfő rendelkező jogával) szinte napjainkig megőrizte jelentőségét; Magyarországon Bács-Bodrog vármegyében az utolsó évtizedekben történt meg a házközösségek végleges feloszlátása, a horvát-szlavon vármegyékben még tovább tartott s a Balkán déli szláv népeinél bizonyára ma is megvannak a nyomai. A balkáni szomszédság ültette át a házközösség rendszerét Romániába is, míg Törökországban a földközösség nem annyira családi, mint vallási alapon nyugodott, s a vakuf földjeit osztották ki használatra.

A földközösségnek sajátos szerve az orosz mir, amely a falu birtokát a családfőeknek osztja ki használatra, bár újabb időben nem rendelkezett annyi földdel, hogy az igénylőket kielégíthette volna. A mir-szervezet a kialakuló szabad földtulajdon mellett is épségben maradt s dekomponálására az 1905—6. évi orosz parasztlázadások után indult meg hatalmas arányú birtokreform, mely a kezdetleges birtoklási formákból a népet a legmodernebb birtokpolitikai eszközökkel igyekezett kivezetni.

Nyilvánvaló, hogy a közös birtoklás csak addig a határig felelhetett meg az egyesek és családok érdekének, amíg kevés fáradtsággal, extenzív műveléssel is megteremte a föld azt, ami a haszonélvezőnek és háza népének szükséges volt.

Mihelyt nagyobb munkát kellett a földbe fektetni, mihelyt némi kezdetleges beruházást kellett végezni, a haszonélvezőben már fölébredt a természetes önzés, hogy azt a földdarabot, amelybe fáradtságosabb munkát fektetett, mint mások a magukéba, s amely ezért talán több és szebb kalászt is hoz, mint a másoké, fáradtsága és leleménye jutalmául állandóan birtokolhassa.

A közös föld szétosztása valóban egyre inkább hosszabb

időszakokra történt, hogy a birtokló munkája gyümölcsét hosszabb ideig élvezhesse s e hosszabb időszak lassan az állai dő tulajdonul bírásba ment át.

A magántulajdon kifejtődésének fő oka csalogyan az, hogy a korábbi haszonélvezőt minél nagyobb személyes érdek fűzte a birtokhoz, azt nagyobb munkával gondozza és többet termeljen. A termelés növelésének szükségét emelte az, hogy kezdtek a nem-termelő osztályok konturjai is kialakulni: a harcosok, a papok, kézművesek csoportjai, akik korábban szintén földművelők is voltak.

Amint azonban régebben a haszonélvezett földnek sem volt egyéb garanciája, mint a megegyezés, a sorshuzásba való kölcsönös belenyugvás, úgy kezdetben a magántulajdonnak is csak a többiek beleegyezése és szóval nyilvánított elismerése adott biztosítékot. Ez a beleegyezés pedig elég ingatag volt; az erősebb mindig hajlandó volt kiterjeszteni a jogait a gyöngébb fél kárára s az utóbbinak alig volt más kiútja, mint a meghátrálás.

Ez indítja meg a magántulajdonba vett földbirtok egyenlőtlenségének a lehetőségét; a nagyobb erejű, mint a mágnes, húzza magához a gyöngébbnek a vagyondarabkáját s a földnek értékes voltát mindinkább fölismerve, a gazdagság hiúsága nemcsak a fegyvereknek, ruháknak és szolgáltnak nagyobb számában igyekszik gyönyörködni, hanem a tulajdonában lévő nagyobb földterületben is.

Ha csak ebből a szempontból vizsgálunk a kérdést, úgy kellene találnunk, hogy a magántulajdonnak ezen szabadabb kifejtődésétől kezdve mindmáig nincs érdemleges változás s bár a világtörténelem folyamán végigvonult agrárkrízisek a földbirtok egyenlőtlen megoszlását időnkint igyekeztek is helyreigazítani, minden rendezés után az újabb fejlődés ismételten ebbe az irányba haladt. Az agrárreformok arra valók voltak, hogy a túlságosan terebélyesre növekvő fákat megnyirbálják, hogy a többi is levegőhöz és fejlődéshez jusson. Amint azonban a tisztító munka véget ért, ismét akadtak bujább növéssű fák, amelyek megint csak elfoglalták a világosságot a gyengébb növényzet elől.

Változás történt azonban közben a gazdálkodás rendszerei s a földművelő népnek a jogviszonyai tekintetében, amelyek megérdemlik, hogy külön megemlékezzünk róluk.

Közös és magántulajdon mellett, mint említettük, korábban egyaránt a rabszolga, a háborúban foglyul ejtett harcos és annak ivadéka volt a mezőgazdasági munka intézője elsősorban. Az ókori fejlődöttebb társadalmak közül, amelyek mezőgazdasági termelés-

süket a rabszolgarendszerre alapították, elég említenünk Egyiptomot, Hellaszt és Rómát, amely világuralmában nemcsak a földbirtok-jogot vitte borotvaéles megkülönböztetésekkel mesteri formai tökéletességre, hanem a rabszolgarendszert is a hódító teljes kegyetlenségével s a jogász minden körmönfontásával építette ki.

A rabszolga a földdel vagy anélkül eladható jószág volt, ura kényétől függő. A fényűző Róma fölhasználta minden személyes szolgálatra, a szellemi élet legfinomabb megnyilvánulásáig is; nagyjában azonban a rabszolgák tömege Itáliának s a provinciáknak földjét művelte a nélkül, hogy munkájának kisebb vagy nagyobb eredményéért, szorgalmának kisebb vagy nagyobb fokáért külön jutalomban részesült volna. Sorsa jóformán független volt attól, hogy a föld, amelyet művel, többet vagy kevesebbet terem-e. Személyes szükségleteire urától teljes ellátást kapott, még ha a föld megtagadta is terményeit; ellátása biztosítva volt a termés eshetőségeitől függetlenül is.

Az az érdekltség tehát, amely, mint fentebb említettük, a közös birtokból részt kapót arra ösztökölte, hogy részét mindig tovább megtarthassa s amely a magántulajdon kifejlesztéséhez is vezetett, a magántulajdon keretén belül a rabszolgától meg volt tagadva. Természetes tehát, hogy a rabszolga mezőgazdasági munkája — ha csak közvetlenül háta mögött nem érezte az ostor ösztökölő patlogását — nem lehetett igazán eredményes, javításokra törekvő, a föld hozadékát növelni igyekvő. Ha e korszakokban a mezőgazdasági terményeknek minden oldalról áradó bősége nem mutatkozott volna úgy is elegendőnek, a rabszolgarendszer hibái talán hamarabb véget érnek a mezőgazdasági termelésben.

Ámde Róma növekvő hódításai, a gyér lakottságú provinciáknak kiadós gabona-termése, a tengeren való szállítás könnyű és olcsó volta mellett ha föl is merültek időnkint agrárkrízisek, a termelésnek fokozására s különösen oly szempontból való fokozására, hogy a dolgozó rabszolga maga is élvezhesse munkája gyümölcsét, még nem került a sor.

Amikor pedig Róma hatalmát a népvándorlás hullámai megtörték, ismét egy alacsonyabb társadalmi fejlettségű korszak következett be, kisebb igényekkel, a közös gazdálkodásból még ki nem kristályosodott magántulajdonnal s a rabszolgarendszernek most már ismét egyszerűbb viszonyok közt való s a fokozott termelést újra kevésbé sürgető átvételével.

A népvándorlás nyomán keletkező új társadalmakról két

fontos följegyezni valónk van a földbirtok fejlődési története szempontjából. Az egyik az, hogy most már a földnek — ámbár főleg a vele kapcsolatos munkaerő kedvéért — nagyobb értéket tulajdonítottak s a gazdagság, hatalom egyik legfontosabb megnyilvánulásának tekintették a minél nagyobb földet.

A másik a rabszolgarendszernek lassú fokozatokban való megszüntetése, azonban nem gazdasági megfontolásból, hanem etikai kényszer folytán, a kereszténységnek terjedése és egyre szigorúbb sürgetései következtében. Figyelnünk kell azonban arra, hogy az ó- és a középkor rabszolgája között nagy különbség van. A ókori rabszolga res, teljesen ura hatalmától függő. A keresztény középkorban kezdetben a szolga is birtokos, aki terményeinek bizonyos hányadát szolgáltatja be urának. Helyzete a későbbi kor jobbágyaival szemben inkább csak jogviszonyai, mint gazdasági viszonyai tekintetében rosszabb.

Hogy a keresztény etikai parancsnak a különböző népek nem egyidőben és nem egyforma buzgósággal tettek eleget, annak viszont megint gazdasági okai vannak. Több mint kilenc évszázad kellett hozzá, hogy a rabszolga-fölszabadítás parancsainak az általunk ismert művelt világ eleget tegyen. Leggyorsabban Európa belsejében ment végbe a rabszolgaság megszüntetése, ahol, mint alább látni fogjuk, a mezőgazdasági művelés biztosításának más lehetősége is akadt. A tengerparti kereskedő és hajósnépek a hazai, viszonylag drágább munkaerőt sokkal tovább pótolgatták félvad, vagy vad törzsekből szedett rabszolgákkal. Ezeknél a rabszolga-rendszer már ismét veszedelmesen közeledik annak ókori felfogásához s különösen megnyilvánul ez az Északamerikai Egyesült Államoknál; ez gyér európai lakossága mellett óriási földterületekkel rendelkezett, ültetvényeinél még a XIX. század közepén is előszeretettel alkalmazta az olcsó néger rabszolgákat s az északi államoknak haddal kellett kikényszeríteniök, hogy a déliek végre kimondják a rabszolga-felszabadítást.

Az Európában folyt szolgafelszabadítással szinte párhuzamosan egy másik folyamat is végbe ment, amely viszont szabad emberek mozgását kötötte meg s szorította őket, ha nem is rabszolgasorsba, hanem náluk hatalmasabbakkal szemben alávetett helyzetbe. Ez a *jobbágyrendszer*, legsőbb tagozata a hűbériségnek, amely Európa népeinek az egész középkoron át vezető társadalmi szervezete volt s amelynek elgyöngülése után is a legsős fokozat, a jobbágyság hosszú ideig megmaradt legsősnek.

A jobbágyosztály kétféle néptipusból keletkezett: a szolgából, akinek szolgálata nem váltódott mindjárt teljes szabadsággá, hanem megmaradt továbbra is bizonyos lekötöttségben, továbbá a szegényebb, gyámoltalanabb szabad népből, amely az akkori jogbizonytalanság mellett kénytelen volt az erősebbek védelmére alá húzódni. Az erősebbek fölmentették a jobbágyot a harcos szolgálat alól, különösen a Karolingok ideje óta rendszeresebbé vált a szegényebbre igen terhes lovas szolgálat alól: viszont földjeik művelését kívánták tőle, a termények bizonyos hányadának beszolgáltatását, más terményeknek kizárólag a földbirtokos részére való termesztését, a hét egyes napjain ingyenes napszámot stb.

A rabszolgaság nyomába tehát ismét oly rendszer lépett, ahol a föld fölött való szabad rendelkezés el volt választva a földet művelő személytől, ahol tehát a közvetlen vállalkozói érdekelttség ismét legnagyobb részben hiányzott. A két rendszer között az átmenet idején — a XIII. és XIV. század között — a legkedvezőbb az alsóbb földműves réteg helyzete. Jogviszonyai nincsenek még szabályozva s így lekötöttsége a legkisebb. Szabad költözködése nemcsak formáság, mint később, hanem hasznára fordítható valóság. Az ókori rabszolgával ellentétben azonban ekkor is maga viseli a termelés kockázatát s inséges évek szűk aratása nyomorúságot hozhat rá.

A jobbágyrendszer terjedésekor is fönmaradnak még *ház-közösségek*, melyek a vérségi alapon összetartozó szabad birtokosokat foglalják egybe, de kifejlődnek a népesség szétszóródása és keveredése után a *faluközösségek* is, amelyek a nem szabad birtokosoknak területi gyűjtőhelyei.

Amint később az állami élet az idők folyamán jobban kiépül, a terhes adók is a jobbágy vállaira nehezednek s szava nem lévén a közdolgok intézésében, egyre lekötöttebb szolgáltatásokkal egyre inkább sújtott eszköze lesz urának s lassankint a kereszténykor rabszolgájánál sokkal súlyosabb helyzetbe jut.

Nagy birtoktömbök fejlődnek ki (gondoljunk nálunk a Hunyadiak s később a Rákócziak birtokaira) s ezek művelőit a kényszermunka köteleessége tartja össze.

A rendszer még távol van attól, hogy gazdasági okokból összeomoljék, mikor a jobbágyházadások — melyek legnagyobb része a XV. és XVI. század közötti forduló, mint csomópont körül zajlik le — hirt adnak már e súlyosan megterhelt néposztály elégedetlenségéről és kétségbeeséséről.

Még néhány századnak kellett leperegni, hogy a jobbágyok sorsának javítása s így a gazdálkodás rendszerének fölfrissítése is szóba kerülhessen. A XVIII. század közepe csupán az, amely enyhítést hoz a jobbágyterhekre s megindítja azt a mozgalmat, amely a földnek s a jobbágyoknak fölszabadítására vezetett.

Több tényezőnek lassú és szívós s egymást előmozdító munkája kellett ehhez. A legfontosabb ezek közül mindenestre az az ipari fejlődés volt, amely Európa Nyugátán megindult s amely az addig majdnem kizárólag mezőgazdasági munkára utalt alsóbb néprétegeknek egyéb megélhetési lehetőséget is kínált s így első ízben támasztott némi — de növekvő — versenyt a mezőgazdasági munkának.

A másik figyelemre méltó tényező az, hogy az európai háborúk szünetelésével a népesség gyors ütemben szaporodott, a mezőgazdasági termékeknek tehát egyre nagyobb tömegére volt szükség, amit a jobbágyrendszerrel extenzíve művelt föld alig volt képes megteremni. Ennek a gazdálkodási rendszernek a hátrányai tehát egyre élesebben kidomborodtak.

Tegyük még hozzá, hogy nemcsak a termelés szempontjai tették a kérdést megfontolásra érdemessé, hanem a humanitás szempontjai is, amelyek a földtulajdonos s a jobbágy helyzete közt tatóngó széles szakadékot áthidalni igyekeztek. Ebben a tekintetben az enciklopédisták munkássága nagyon előkészítette a talajt a bekövetkező változásokra.

Sorrendben utolsónak jelentkezett, de a közhangulatra való hatásában szintén nagy jelentőségű volt *Malthus* ismert munkája a népszaporodásról, amely sötétlítésével fölfokozta az aggodalmakat, hogy a növekvő népesség az eddigi rendszer mellett hamarosan élelmiszerhiánnyal fog küzdeni.

A jobbágyrendszer megváltoztatása e tényezők hatása alatt nem mindenütt egyformán és nem egy időben ment végbe. Előfutárként több országban lényeges könnyítések történtek a jobbágyterheken vagy legalább is a jobbágyszolgáltatásoknak oly szabatos körülírása, amely a földtulajdonos túlkapásaitól megóvta a jobbágyokat (ilyen volt nálunk Mária Terézia urbáriumja).

Az ilyen félintézkedések azonban ekkor már nem bizonyultak elegendőknek, mindjobban kiért a gondolat, hogy a jobbágyok kedvezőbb helyzetbe juttatása s a mezőgazdasági termelés újabb lendülete csak gyökeres reformmal érhető el: a jobbágyok fölszabadításával s ezzel kapcsolatban a föld tehermentésével. Olyan reformmal tehát, amely a jobbágyoknak megadja a

teljes szabadságot és függetlenséget eddigi urától s megadja neki szabad tulajdonul azt a földet, amelyen eddig gazdálkodott, mentesítve azt minden korábbi tehertől és szolgáltatástól. A reformnak másik oldala volt a földtulajdonos kárpótlása az elvesztett munkaerőért és földért. A probléma első részét fokozatokban, vagy pedig átmenet nélkül, forradalmilag az európai művelt államok a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig sorra megvalósították, azt lehet mondani, csorbitatlan egészében; a kérdés második felének, a földbirtokosok kárpótlásának ügye több zavarral s hiányosabban nyert megoldást.

Kétségtelenül ez az agrárreform volt a világtörténelemben eddig a legnagyobb szabású és leggyökeresebb. Az uralkodó osztályok sok évszázados joggá erősödött kiváltságaitak voltak kénytelenek áldozatul oda dobni s tették ezt, ha néhol, mint Franciaországban, a forradalom türelmetlen sürgetésére, megkérdezettlenül is, a legtöbb országban mégis inkább a gazdasági és humanitárius okok lassan ható kényszere alatt, fokonként átfőrték meggyőződésükből.

Angliában ment végbe az átalakulás látszólag legsimábban; a természetben való szolgáltatást fokozatosan pénzre váltották át s a jobbágyságból bérlőosztály lett.

A francia forradalom 1789. évi jobbágyszabadságát a megelőző év rendkívüli elemi csapásai (fagy, vízáradások, jégverések) siettettk; a porosz jobbágyszabadság az állami birtokokon már 1771-ben megkezdődik, de csak 1807-ben fejeződik be, sőt a földtehermentesítés munkája 1850-ig elhúzódik. Bajorországban 1808-ban, Württembergben 1817-ben szabadtették föl a jobbágyokat, a földtehermentesítés azonban mindkét helyen évtizedekig elhúzódott.

A magyar jobbágyszabadság is látszólag forradalmi presszió hatása alatt, átmenet nélkül történt 1848-ban, de az előző évtizedek országgyűlésein éppen a nemesség képviselői érlelték a gondolatot s tették a közhangulatot mind alkalmasabbá annak befogadására.

Nálunk különben bizonyos nivelláló hatása volt annak, hogy a nemesség sorát kisbirtokú, egytelkes nemesek is tartozták, az úgynevezett bocskoros nemesek, kezdetleges gazdasági viszonyok közt. A jobbágyszabadságnak s a XIX. század első felében fölvetődő minden egyéb reformgondolatnak, melyért a nagyobb birtokú és műveltségű nemesség küzdött, ezek heves ellenzői voltak.

Európa keleti országaiba ennek az agrárreformnak hullámgűrűi jóval később érkeztek el s ismételt parasztlázadásoknak kellett siettetőleg föllépniök, hogy az átalakulást ott is megérleljék.

Mintegy másfél évszázadnak a munkája tehát, hogy Európában általánossá vált a jobbágyrendszer megszűnése s helyébe a magánföldtulajdonnak az életbeléptetése. Ez a reform lett volna hivatva arra, hogy a föld és a művelője között végre a legszorosabb kapcsolatot megteremtse, a földművelőben teljes érdekeltséget keltsen föl földjének minél okosabb kihasználása s a termelés minél intenzívebb fokozása iránt.

Megszűnt most már minden megkötöttség, úgy látszott, hogy mindenki a maga szorgalmának gyümölcsét fogja élvezni s a földművelésben is érvényesülni fog a szabad versenynek az a jótékony hatása, amely e reformok lebonyolítása idején az ipar terén szembeszökően — bár nem maradandóan — mutatkozott.

Ha elvileg a földbirtok fölszabadítása a magántulajdon teljes győzelmét jelenti is, némely kivétel természetesen maradt ez általános szabály alól: az államnak, községnek, közbirtokosságnak és egyéb jogi személyeknek a javai, amelyek közül nem egynek fönntartása a termelés irányítása szempontjából is fontos maradt.

3. A földbirtok sorsa a fölszabadítás után.

Említettük, hogy a földbirtok fölszabadítása után megindulhatott a szabad verseny a földet művelők között szorgalmuk, képességük szerint. Ennek a szabad versenynek erős korlátai maradtak volna azonban még akkor is, ha a versengés csupán a földet művelők között folyik le s többféle tényező a küzdelmet csupán ezek között is egyenlőtlené tette volna.

A föld kisebb vagy nagyobb termékenysége oly különbségeket okoz, amelyek vagy egyáltalában nem egyenlíthetők ki, vagy csak akkora tőke- és munkabefektetéssel, hogy azok a mérleget szükségképen megingatják. A termelés helyétől az értékesítés helyéig való kisebb vagy nagyobb távolság minden mezőgazdasági terméknel, főképpen a könnyen romló áruknál szintén növeli az egyiknek, rontja a másinak versenyképességét. Ha a mezőgazdasági termékekre valóban szükség van s a piaci ár a nehezebb körülmények közt termelő földtulajdonos előállításai költségei szerint igazodik, a kedvezőbb viszonyok közt levő gazdálkodó

termékeiért az előállítási költségeken túl is kisebb-nagyobb ártöbbletet kap, a *Ricardo* szerint földjádárnak nevezett különbözetet. Ám gyakori az az eset is, hogy a mezőgazdasági termékeknek nincs oly tömegére szükség, mint amennyit a termelő értékesíteni óhajt, vagy nem ott van rájuk szükség, ahol értékesítésre följárja, ilyenkor a romló árúkat még előállítási áron alul is kénytelen elvesztegetni, ami nemcsak versenyképességét rontja, hanem megélhetési lehetőségeit is kockára teszi.

A versenyképesség tehát akkor is bizonyos kiegyenlítő intézkedést tenne szükségessé, ha csupán termelő állana szemben termelővel és sem más társadalmi osztályok nem avatkoznának a küzdelembe, sem pedig idegen termékek tömege időnkint el nem hódítaná a piacot.

A verseny azonban folyik az összes termelő osztályok között s ebben a versenyben az őstermelő előfeltételei sokban a legkedvezőtlenebbek. Épen azért, mert a legkiszámíthatatlanabb termelési tényező, a természet szabja meg leginkább törekvésének gyümölcsét és mert munkáját sem fektetheti bele buzgóságának teljes mértékében a termelésbe, mivel ezt a nap kelte és a nap nyugta determinálja, a téli hónapok pedig henyévé és fölöslegessé teszik, legkevésbé van módja megszerezni a termelésnek harmadik tényezőjét, a tőkét, melyre pedig sok tekintetben inkább szüksége van, mert munkájának gyümölcse lassabban érkezik, a folytatólagos üzemműködéseit évenként csak egyszer kapja vissza, a beruházásokba történt befektetéseit pedig évek hosszú sorának múltával s akkor is bizonytalan eshetőségekkel. A földrajzi elszigeteltség pedig, amely az embersokaságtól távol leköti munkájához, a forgalomnak s művelődésnek eszközeitől is elrekeszti őt.

Igyekezhetik tehát a földművelő bármily nagy munkaintenzitást is kifejteni, a természeti előnyök különböző voltát, a tőkeerősségnek eltérő fokát s a kedvezőtlenebb földrajzi helyzetet ezzel ki nem egyenlítheti.

Minden földbirtokreform s minden egyenlősítési törekvés után csakhamar ott kísért ismét az örök emberi sors, amely gyöngébb feleket erősebbekkel hoz küzdelembe s amely a küzdelemben a gyöngéket tovább gyöngíti, az erőseket növekvő hatalomhoz segíti.

Ez történt a jobbágyfelszabadítás után is, amelynek végrehajtásakor a kiegyenlítő vágy úgyszólván teljes mértékben érvényesült ugyan, az a meggondolás azonban még nem ébredt fel,

hogy az időnkint való egyszeri kiegyenlítések mellett folytonos irányadásra és támogatásra is van szükség, különben a földbirtokviszonyok egyensúlya újra és újra felborul.

A jobbágyfelszabadításkor általában (az egyes országokban mutakozó szélsőbb kilengéseket nem is említve) termelőeszköz nélkül maradt a korábbi birtokos, mert régi munkását, a jobbágyot elvesztette, a földtehermentesítésért kapott váltságösszeg pedig többnyire bizonytalan értékűvé vált s a termelő eszközök pótlására nem volt elegendő, annál kevésbé telt pedig belőle olyan beruházásokra, amelyek az immár kisebb birtokterületen a gazdálkodás belterjeségét előmozdithatták volna.

Az új birtokos pedig tőkeerő nélkül, sőt ahol a váltságösszeget maga fizette, anyagi terhekkel már előre megrakva fogott az önálló gazdálkodáshoz. S maga az önálló gazdálkodás is az ismeretlennek, az első kísérletnek a veszélyeit hordozta magával: azelőtt, mint egy egységes egésznek kisebb felelősségű része szerepelt, a felszabadítás után pedig, mint egy új kis üzemegységnek teljes felelősségű vezetője.

Történt pedig mindez a közgazdasági és jogi felfogások olyan korszakában, amikor az egyenlőségnek s a szabadságnak az eszméit a legmerevebb dogmaként tisztelték s amikor a szabadság korlátozatlanságot is jelentett, mert az erők szabad érvényesülésének a játékába az állam éppen az egyenlőségi és szabadsági eszme nagy kultuszánál fogva nem akart beleavatkozni.

A földművelő osztály egymástól elválasztott két rétegének a sorsa ily körülmények között sokkal kedvezőtlenebbül alakult, mint a föltszabadításhoz fűzött remények ezt sejtették s Európa mezőgazdasági termelése sem kapott oly lendületet, mint aminőt a volt jobbágyok millióinál a közvetlen érdekelttség fölkelletésétől s az egyéni szorgalom nagyobb érvényesülésétől reméltek.

Az egyenlősítés kimondását tehát szinte rögtön nyomon követte az egyenlőtlenné válás processzusa s mihelyt a földműves hozzájutott a föld független birtokához, azonnal fonódni kezdtek újabb függésnek a szálai.

A közép- és nagybirtok a földtehermentesítés válsága után az eladósodás lejtője felé csúszott. Tőkével nem rendelkezvén, ott kereste a hitelt, ahol ez legnagyobb bőségben volt, az ingó tőkések, az ipart és kereskedést űzők sorában. Ezek szívesen nyitották meg erszényüket a biztos befektetésnek kínálkozó föld előtt. Maguk takarékossgában és szorgalomban nővén fel, a tőkének érték-

növelő erejét ismerték és ki is használták; az adósságba keveredett birtokos pedig abból a jövedelméből, amelyet most már a hitelbe vett tőkék kamata is terhelte, annál kevésbbé tudott megélni, mert korábbi gondtalan állapotában fényűzőbb életmódhoz szokott, mint aminő összezsugorodott jövedelmeihez illett.

A jobbágyszázadok földesura, — a modern idők közép- és nagybirtokosa — az új helyzetbe nehezen tudta beleélni magát. A honvédelmi érdekek gondozása, amelynek zivataros évszázadokon át vére hullásával tett eleget, a közügyekkel való foglalkozás, amelyet nemcsak kedvvel végzett (néha a szertelenségbe menő szenvedélyességgel is), hanem legfőbb kötelességének is tartott, eltérítették a figyelmét a magángazdasági érdekeiről. A míg jobbágysai voltak, nem is kellett ezekkel sokat gondolnia, hiszen jövedelmei szinte automatikusan folytak be. Mióta jobbágysai felszabadultak, a magángazdálkodásnak addig nem ismert gondjai szakadtak a hosszú nemzedéken át egészen más hivatásnak élő birtokosra. Nem csoda, hogy akadt köztük mindig több, aki nem bírta az új küzdelmet s részben egyéni hibái miatt is, részben nehéz helyzeténél fogva egyre lejjebb csúszott, vagy a teljes eladósodásba, vagy birtokának elvesztésébe is.

A politikai szereplésről ez az osztály nem mondott le még akkor sem, amikor a vezetés immár nem volt kizárólagos kiváltsága. S mert a társadalom többi rétegei csak lassan fokozódó ütemben léptek be a közéletnek most már teljesen kitért kapuján, a birtokososztály anyagi áldozatok árán is ragaszkodott a politikai életben való intenzív részvételhez. Ennek a légkörében otthon érezte magát s nagyobb gyakorlata megtartotta számára továbbra is korábbi felsőbbségének nagy részét.

Az ingó tőke tulajdonosai más fából valók. Századokig elzárva a nyilvános szerepléstől, igényeik is szerényebbek maradtak, de az értékek összehalmozására való szeretetük nemzedékről-nemzedékre nőtt. A földes urak árnyékában vagyont gyűjtöttek, sok fáradtsággal és küzködéssel. Sokszor áldozatul kellett hozniuk nehéz helyzetekben vagyonukat, vagy annak egy részét; de megtanulták a módját — hiszen csak erre szorítkozhattak, — hogy azt újra vissza is szerezzék. Megtanulták azonkívül a földtulajdon nagy jelentőségét ismerni s megérezték, hogy a társadalmi pozíciót mennyire emeli az, ha valaki földre, különösen nagyobb földbirtokra támaszkodhatik. A közéletnek teljes jogú részesei lehettek ugyan, de mégis jövevények, a névnek és a földnek a

patinája nélkül. Érthető volt a törekvésük, hogy ez utóbbiakat is hozzáfűgesszék szorgalmuk eddig fölhalmozott gyümölcseihez: ezért nemcsak szívesen nyújtottak hitelt a biztosnak látszó, sőt irigylet földre, hanem azt sem nézték rossz szemmel, ha a birtokos az adósságok hálójába mindig jobban belefonódva, végre is elsüllyedt a teher nyomása alatt s birtoka a hitelező kezébe jutott.

A birtokváltozások száma így egyre növekszik s amíg a régi földtulajdonosoknak mindig csökkenő hányada küzködik megterhelt és terjedelmében is összeszabdalt földjén, addig — veteres migrate coloni — az új tulajdonosoknak növekvő száma kezd szerepet játszani a földbirtokosok között. Némelyikük rövid néhány nemzedék alatt végignyargalt azon az uton, amely a régi birtokosoknak több százados pályafutását jelzi: a birtokadta diszszel a közszereplésre vágyik, a magángazdálkodás teendőit elhanyagolja, lőkéit elhasználja s a versenyben hamar kidől. Mások mértékkel élvezik a földtulajdonban való elhelyezkedés előnyeit, számításukat és takarékoságukat beviszik a mezei gazdálkodásba is és tőkéjük fölényével nemcsak boldogulnak, hanem birtokukat egyre növelik is.

A növelésre van mód. Nemcsak a korábbi közép- és nagybirtokokat ingatja meg a tökehiányból és nehéz versenyből eredő küzdelem, hanem a kisbirtokok egyrésze is dobra kerül s ügyes kezek az apró parcellák összehalmozásával is tekintélyes birtoktömeget vásárolhatnak össze maguknak.

A fölszabadítás utáni birtokállapot tehát már az eddig mondottak szerint is az idők folyamán két irányban mutat jelentékeny változást: a birtokok nagyrészt eladósodnak s így képtelenné válnak arra, hogy a termelést intenzívebbé tegyék, másfelől pedig idegen kézre kerülnek, sőt a birtokcsere oly élénké válik, hogy ez is ártalmasan hat ki a termelésnek folytonosságára és kellő fokozására.

De a kisbirtok terén sem jobbak az állapotok. A földesur korábbi támogatása nem volt ugyan ideális és önérdektől mentes, de mikor ez is hiányzott s viszont a szervezkedésnek még csirái sem voltak meg, a kisbirtokosnak igen erősen kellett volna állani a lábán, hogy magára hagyatva boldogulni tudjon. A kisbirtok a jobbágy időkben — súlyos közterhei dacára is — sokkal inkább zárt, családi jellegű gazdaság volt s csekély igényeinek legnagyobb részét a maga termeléséből fedezte. A munkamegosztás terjedése, a növekvő gyáripár termékeinek olcsóbbodása s az

iparnak a mezőgazdasági termények iránt való nagyobb érdeklődése azonban a kisbirtokot is egyre jobban belesodorta az árutermelő gazdaságba, holott erre hiányoztak az előfeltételei. Annyit nem tudott piacra vetni, hogy inséges évek meddő aratásait megtakarításaival kibírja: adósságra szorult tehát ő is. A kisembernek adott kölcsön pedig mindig drága volt, mert a tőke nem sietett utána, neki kellett a maga nehézkességével, járatlanságával, pénzügyekben való tapasztalatlanságával botorkálni a hitelezők ügyes és kockázatát jól megfizettető csoportja után.

A kisbirtok eladósodását, vagy termelésben való meggyöngyülését nagyban előmozdította az öröklés rendszere is. A birtok szabad-tételét hosszú századok megkötöttsége után oly nagy vívmánynak tekintették, hogy igen sokáig gondolatban sem mertek hozzányulni a birtok szabad átörökitésének a kérdéséhez. A kisbirtokos gyermekei tehát vagy szétosztották maguk között az apjuk után maradt csekély földet s ekkor mindegyiküknek már csak kis darabka jutott, többnyire elégtelen a maga és családja eltartására, vagy egyik testvér átvette azt, a többi pénzzel igyekezvén kielégíteni: de ekkor az, aki birtokos maradt, súlyos adósság terhével indult neki a gazdálkodásnak s alig tengődött, azok pedig, akik pénzhez jutottak, az elégtelen összeggel szintén nem tudták megalapozni jövőjüket s vagy a mezőgazdaságnak, vagy az iparnak proletárjaivá csúsztak le.

A kisbirtokok így nemcsak adósodtak, hanem mindig apróbb és apróbb részletekre tagozódva, sok helyen szinte elporladtak, alkalmat nyújtva a nagyobb tőkésnek, vagy a jobban boldogulni tudó kisbirtokosnak, hogy ezeket a majdnem hasznavehetetlenül kis parcellákat könnyű szerrel összevásárolja s a birtokegyenlőség fokozatait még növelje. A népnek a föld iránt való vágya is sokszor bukást okozott. Kicsiny eszközökkel a földműves olyan újabb birtokvásárba kapott, amelynek terheit fedezni nem tudván, a kockázatos kísérletnek régi birtoka is utána uszott.*)

A kettős veszedelem ellen a kisbirtokosság sok helyen olyan harmadik megoldási móddal kísérletezett, amely mindegyik közt a legrosszabb. Nehogy szét kelljen osztani a birtokot s nehogy túlságosan meg kelljen terhelni azt az örököstársak kielégítésekor, a gyermeklétszám korlátozásához folyamodott, megteremtve a híres francia *egykerendszert*, amelyhez sajnos a mi népünk egy

*) György Endre: A kisbirtoki hitelszervezet hiányai. Budapest 1885. 71.

része is csatlakozott, a földbirtok betegségeit súlyosbítván a népesedés még rosszabb nyavalyájával.

A fölszabadítás áldásait tehát nagyrészt meghiusította az emberek érlékében és erejében való örök egyenlőtlenség, de nem kis mértékben az, hogy sem a régi földesur, sem a régi jobbágy a bekövetkező gazdasági küzdelemre nem voltak eléggé előkészítve.

Küzdelmük nehézségét fokozta még, hogy magában Európában is a gazdasági termelésnek néhány katasztrófális eseményét kellett átélniök (filoxeravész), a tengerentúli államok pedig olcsón termelt árúik nagy fölöslegével árasztották el az európai piacot, leszorítván az itteni gazdálkodónak a jövedelmét.

Ahogy 2000 évvel ezelőtt a szicíliai és hiszpaniai olcsó gabona versenye ingatta meg alapjában a helytelen birtokmegosztású Itália agrár berendezkedését, úgy jelent meg most Észak- és Délamerika, valamint Ausztrália hatalmas terményfölöslege, hogy a birtokosok s a földművelő nép megélhetését nehezebbé, az agrár viszonyokat pedig még kuszáltabbá tegye.

Közrejátszott a nehézségek fokozásában nemcsak az európai ipar nagy vonzóereje, mely elszívta a munkaerők egyrészét a mezőgazdaságból, hanem a hatalmas arányokban fejlődő amerikai gazdasági élet emberéhsége, amely a kivándorló hajók egyre sűrűbb járatait tömte meg a könnyebb boldogulást és biztosabb kenyeret keresők seregével.

Az újra kialakult egyenlőtlenség sok gondolkodónak reformterveit fölébresztette s az agrárpolitikának egész rendszere azokból a törekvésekből alakul ki, amelyek az itt vázolt bajok minél tökéletesebb orvoslását keresik a birtokkonzerválás érdekében. Ezek a törekvések, mint elrettentő példára mutathattak a teljesen szabadjára eresztett birtokforgalom miatt válságba jutott római birodalomra. A római agrárküzdelmek központja az ellenségtől meghódított föld volt, az ager publicus. A parasztnak a királyság idejéből volt birtoka s így az ager publicust patriciusok bérelték, akik a bérösszeggel többnyire adósok maradtak. Később a szaporodó parasztság már hiába vágyott földre, nem jutott neki. A háborúkban a parasztság vérzett és adósodott el, az olcsó állami gabonaosztás az ő keresményét csökkentette, úgy, hogy a kisbirtokos földjeinek eladására kényszerült: a vevők szenátorok, állami vállalkozásban meggazdagodott lovagok voltak, az új nagybirtok képviselői. A birtoktalanná vált parasztság Rómának zavargó, kenyeret és játékokat követelő proletárjává vált. Az agrár tör-

vényhozás birtokmaximumok megállapításával s telepítésekkel igyekezik újra élesíteni a szétzüllött kisbirtokot, de a siker mindig csak átmeneti, mert a gyors birtokforgalom újra a nagyvállalkozók kezébe juttatja a földet. Licinius és Sextius törvényei már Kr. e. 367-ben kimondják, hogy az ager publicusból 500 holdnál többje senkinek se legyen; ugyanezt újíítja meg később Caius Flaminius, majd vére hullásával pecsételi meg az agrárreformot sürgető két Gracchus: de mindegyiknek a törekvése hiába való. Caesar az állami javakból kezd Capua környékén parcellázást; de még Cícero is fölemeli szavát, hogy ne sikerüljön. A császárok próbálkozásai is hiába valók már; a falu népet fölszivja a város, a kisbirtokot elnyeli a latifundium, az idegen gabona olcsósága extenzításra ösztönöz, a szántóföldek előbb szőlő- és olajültetvényekké, majd legelőkké válnak, vagy hivalkodó parkokká, végül mocsaras pusztaságokká, miközben a régi kisbirtokos a városban ögyeleg s kenyérért kiáltoz.*)

Sokan aggódva figyelnek, hogy az ókori demokráciának az agrárkérdésen való ezen bukása nem intő jel-e az újkori demokrácia számára? Macaulay az Északamerikai Egyesült Államokat félti ilyen sorstól, mert ott a földmegosztás már kezdettől a szabad verseny egyenlőtlenségeivel teljes.

Ez a túlzott látás nincs helyén. A birtokmegosztás helytelenségéből eredő bajoknak sok fékje és sok orvosszere van, s minden társadalom, amelyet e bajok érintettek, keresi a legjobb megoldást, nemcsak tüneti kezeléssel, hanem a szabad verseny igen mélyreható korlátozásával is.

E tervek ismertetése előtt meg kell azonban beszélnünk azt a helyzetet, amely a további reformoknak kiinduló pontja, szólva a gazdálkodás rendszereiről, a nagy- és kisbirtokrendszer szerepéről, vizsgálva a korlátolt forgalmu birtokok jelentőségét, megtekintve a tényleges birtokmegosztást s mérlegelve azoknak az elméleti fejtegetéseknek a súlyát is, amelyek a magánföldtulajdon jogosságát illetően elég szélsőséges felfogásokat tüntetnek föl.

4. A művelés és üzemvitel rendszerei.

A hogyan a föld termékei iránt való szükséglet növekedett, más és más eljárás vált szükségessé a művelés módjában s a

*) Huszti József: Az állampolgári nevelés és a klasszikusok. Budapest 1917.

hogyan a termelés teendői bonyolultabbá váltak, más és más rendszerek merültek föl a gazdaság üzemvezetésében. A kettő heterogén dolog; mégis mindkettő befolyással volt a birtokrendszer kialakulására s a mezőgazdaság fejlődésére.

Említettük, hogyan váltotta föl a kezdetleges kapás gazdálkodást a *legelőgazdálkodás* és hogyan nyomult előtérbe később, mikor az élelmiszerek nagyobb tömegű előteremtésére volt szükség, maga a földmivelés. A földmivelés kezdeti korszakaiban nem gondolva a talaj termőerejének kipótlásával, csak egy módon tudott védekezni a termőerő csökkenése ellen: azzal, hogy pihent földbe vetett. A pihent földet vagy maga szerezte új területek birtokbavételével, erdők letarolásával és fölőletésével (irtó vagy *égető gazdaság*), vagy — ez már későbbi folyamat — úgy érte el, hogy váltakozva földjének egyik, vagy másik darabját vetette be, a bevetetlent pedig néhány évig műveletlenül hagyta, ugarolta. Ahol közös gazdálkodás folyt — s a földmivelés e primitív korszakában ez volt a gyakoribb — ott előre kijelölt határrészek maradtak egyszerre műveletlenül, vagy kerültek egyszerre bevetésre, a gazdálkodás tehát itt föltétlenül kényszergazdálkodás volt, mert a többitől eltérően senki a maga kénye szerint nem állapíthatta meg, hogy mely határrészben fogszemtermelést folytatni, melyeket pihentet. Ahol a föld egy részét magvakkal vetették be, másik részén fűvet termeltek, ott úgynevezett *legelő vagy mezőfűves gazdaságot* űztek; ahol külön legelőterület volt, s a többi földön szemtermelés és ugarolás váltakozott, ott nyomásos gazdaságot folytatták, melynek kezdetleges rendszere a kettős változata után elnevezett *kénymású gazdálkodás*, az ó- és középkornak igen gyakori gazdálkodási módja volt, de használata messze benyúlik az újkorba is, nem szólva arról, hogy kezdetleges gazdasági kulturájú népeknél itt-ott még ma is divik.

javultabb forma s az intenzivebb gazdálkodáshoz közeledő a *háromnyomású rendszer*, amelyben a téli gabona, a tavaszi vetemények és az ugarolás váltakoznak s legeltetésre a közös használatban megmaradt legelőterületeken kívül az ugar, vagy szántásig a tarlók szolgálnak. A háromnyomású rendszer még a XVIII. században is meglehetősen elterjedt, sok helyen kizárólagos volt s szintén kényszergazdálkodás jellegével bírt s így a mezőgazdaság fejlesztésében az egyéni kezdeményezést elnyomta.

A népességnek nagyobb szaporodása s a művelt területnek szükségszerű kiterjedése vezetett azután a háromnyomású rendszer

javitásához, amelynél az ugarnak kisebb-nagyobb része takarmánynövények termelésére szolgál s amelynél a vetemények elhelyezkedése, sorrendje nagyobb változatosságot mutat. E nagyobb változatosság — s a művelt terület kiterjesztése — biztosította némileg a terméseredmények növekedését. A termények változtatásának a kísérletei pedig rávezettek arra a tapasztalatra, hogy egyes növényfajták évről-évre ugyanazon táblába vetve nem diszlenek kellően, mert mindig ugyanazt a tápláló anyagot szívják ki a földből, míg különböző növények egymást követően sokkal hasznosabban termelhetők, mert mindegyik más anyagot von el a talajból és mást juttat oda vissza. Így a kalászos és kapás növények változó termelése ugyanazt a talajt is hosszabb ideig megtartja friss termőerejében.

Ez az észlelés teremtette meg a gazdálkodásnak már előrehaladottabb rendszerét, a *váltógazdaságot*, mely az ugart még inkább kiküszöböli, minden területet intenzív művelés alá vesz, nagy — főleg mesterséges takarmánnyal táplált — állatlétszámmal dolgozik, a talajt bőven trágyázza, s terményeit váltakozva helyezi el. A váltógazdaság már nagyobb felszereléssel és üzemi tőkével dolgozik; a gazdasági élet fejlődése egyre jobban meghonosítja, s különösen sűrű lakottságú, munkaerőben és tőkében egyaránt gazdag vidéken terjed. Sokoldalú termelésével bizonyos határig védekezni tud egyfelől a természet mostohasága, másfelől az áralakulás kedvezőtlen volta ellen is. A váltógazdaságnál a termékek sokféleségéhez képest a terület felosztásának több kombinációja lehet; régebben igen kedvelt volt az u. n. *norfolki négyes* rendszer (az angol Norfolk grófság után, ahol e beosztással először kísérleteztek), amely négy terménycsoportot vetett váltakozva egymásután: trágyázott talajba gondosabb művelést kívánó kapásnövénnyt, azután tavaszi, majd őszi gabonát s végül a mesterséges takarmányt.

Ahol a gazdálkodás tőkében erősebb, ott a váltógazdaság bizonyos mértékig kötött formájához sem kell ragaszkodnia, hanem teljesen *szabad gazdálkodást* űzhet s ezzel az intenzitást tovább fokozhatja; előfeltétele azonban ennek a talaj termőerejének minél tökéletesebb pótlása, a természetes trágyán kívül a mesterséges trágyafélék megfelelő alkalmazásával. A szabad gazdálkodásnak nélkülözhetetlen segítőtársa a mezőgazdasági gépek sorozata, különösen a jobb talajművelő gépeké. A szabad gazdaság terményeit könnyebben változtathatja, mint a váltógazdaság, s a piac kívánal-

maihoz képest alakíthatja át termelését: a konjunkturák nyújtotta előnyöket leghamarább használhatja ki. A szabadság ekkora mértékéhez azonban nagy és vállalkozó szellemű főkeerő kell, úgy, hogy erre a nivóra a gazdaságok legnagyobb része nem egyhamar tud eljutni, különösen ott nem, ahol az értékesítés helyétől távol van.

Az értékesítés eshetősége ugyanis nagyon befolyásolja a művelés rendszerét s a technikai ismeretek bősége, valamint a főkeerő sem indokolják a magasabb kultúra bevezetését akkor, ha ez az erőfeszítés gazdaságilag nem előnyös, viszont nagy piacok közelléte szinte szükségszerűen tereli a gazdálkodást az intenzívebb szabadabb formák felé.

Ez vezette Thünenet annak a megállapítására, hogy a mezőgazdasági termékek forgalomképességéhez képest azok előállítására is bizonyos földrajzi szabályszerűségek szerint igazodik. A izolált államban, amelynek termelését idegen tényezők nem zavarják, Thünen szerint a fogyasztó város körül meghatározott *termelési körök* képződnek, amelyek mindegyikének a távolságától függően más a feladatköre. A belső körben szabad gazdaság divik s itt termelik a könnyen romló, gyorsan elfogyasztandó termékeket, az állattenyésztés köréből a tejet, a növénytermelés köréből a kerti veteményeket és kényesebb gyümölcsöket. A második körzetben az erdőművelésnek van helye, a város tűzifa és épületfa szükségletének az ellátására. A harmadik körben váltógazdaság szerinti művelés van, a negyedikben legelőgazdaság, az ötödikben hármasonyomású gazdaság, amíg a külső hatodik kör az extenzívebb állattenyésztésé.

A zavaró tényezők azonban, amelyeket Thünen kiküszöbölni kívánt, a valóságban teljes erővel működnek s egyfelől a talajviszonyok eltérő alkalmassága, másfelől a közlekedés könnyűsége megbontják ezt a sorrendet. Így táplálta Berlint a távoli magyar Alföld és Délvidék friss főzeléke, Bécszet pedig az argentiniai fagyasztott hús.

A szabadgazdaság könnyelmű kísérletei rablógazdaságra vezetnek; de rablógazdaság előfordulhat egyszerűbb művelési rendszer mellett is, mindannyiszor, amikor a föld termő erejének kiméléséről vagy pótlásáról nem gondoskodnak.

Ami a gazdaság *üzemvezetését* illeti, a földművelés kezdetleges formái idején majdnem kivétel nélkül a földet művelőnek vagy családtagjainak, esetleg szolgáinak közvetlen munkája látta el a gazdaságot. Ma is a gazdasági üzemek legnagyobb része a

tulajdonos saját kezelésében van; ha a fizikai munkaerőt nem is ő szolgáltatja mindig, a gazdálkodás menetét ő irányítja, a szükséges tőke tőle ered, s az üzem kockázatát maga viseli. A gazdálkodásnak ez a saját kezelésben való vitele a legtermészetesebb rendszer; a föld és a tulajdonos között a legerősebb a kapcsolat, a föld megismerésére, hasznavehetőségének tanulmányozására s így a termőerő kimélésére is a *saját kezelés* a legalkalmasabb. A földhöz a tulajdonos jobban ragaszkodik, ha maga gazdálkodik s rossz esztendő után a jobban bizván, nem zsarolja azt ki. Saját kezelésben törekszik a tulajdonos leginkább a föld javítására, a felszerelés kiegészítésére, mert szinte azt is a földdel összefüggőnek képzei s így fokozatosan igyekszik a termelés intenzitása felé.

De a saját kezelésnek is vannak határai. Nem szólva azokról a nagybirtokosokról, akiknek egymástól nagy távolságban vannak földterületei, úgy, hogy mindegyiket közvetlenül nem vezethetik, a jogi személyek nagy része már nem alkalmas a gazdaság közvetlen vezetésére. A magántulajdonosok közül is egyik belegség, másik egyéb irányú elfoglaltság miatt akadályozva lehet a gazdaság kezelésében. Sőt lehet egyéb fontos ok is, amely gyakran a saját kezelés ellen szól: az, ha a tulajdonosnak nincs annyi tőkéje, hogy a gazdaságot okszerűen kezelni tudná, vagy nincs megfelelő szakismerete hozzá.

Ilyenkor a föld és tulajdonosa között meglazul a kapcsolat, s megjelenik közvetítőként a gazdaság ellátására vállalkozó harmadik személy; a haszonbérelő.

A *haszonbérleti* rendszernél a tulajdonos hosszabb-rövidebb időre átengedi földjének használatát a bérelőnek s ezért megfelelő ellenszolgáltatást kap, amely a földbe és felszerelésbe fektetett tőke kamatán kívül rendszerint a földjáradék nagyobb részét is tartalmazza.*) A haszonbérelő a maga tőkéjét üzemi tőkének használja (hosszabb tartamú bérletnél beruházási tőkének is) s a gazdálkodásból eredő jövedelme tőkeamatból, munkadíjból, vállalkozói nyereségből s részben földjáradékból is áll.

A gazdálkodásnak a bérleti rendszer igen gyakran hasznára válik, mert több tőke és szakértelem, fürgébb vállalkozó kedv

*) Azzal a gyakori közgazdasági felfogással szemben, hogy a bérbeadó élvezzi az egész földjáradékot, a szerző úgy tartja, hogy a különbözeti járadék egy része a bérlet időtartamával arányban a bérelőnek jut.

járul hozzá, ami a gazdálkodás intenzitását, következőképpen a föld hozadékát is emeli. A haszonbérlet a haladottabb művelési rendszereknél jobban kifejlődik, mert itt gyakoribb az az eset, hogy a birtokos a gazdaság fejlesztéséhez szükséges tőkével nem rendelkezik, viszont az egyéb termelési ágakban fölgyűlt tőkefölöslegek a mezőgazdaságba igyekeznek. Valóban Keletről Nyugatra haladva a haszonbérleti rendszernek egyre nagyobb elterjedettségével találkozunk s Európa államai közül főleg Angliában és Németalföldön igen gyakori a bérleti kezelés.

Néha azonban a föld s a gazdálkodás megsínyli a haszonbérleti kezelést. A tulajdonos elszakítottván a földtől, érdeklődése lanyhul iránta s inkább a haszonbér növelésére irányul, (A méltán kifogásolt abszентizmust a bérlet előmozdítja). A bérlőt szintén nem fűzik szorosabb kapcsok a földhöz, amely nem az övé, s amellyel szemben csak az az érdeke, hogy minél több hasznot húzzon belőle. Az ellenőrzés hiánya, különösen a bérleti időszak vége felé arra biztatja, hogy a földet minél jobban kizsarolja s ez a rabló gazdálkodás az évek hosszú sorozatára bizonytalanná teheti a föld termését.

A haszonbérletek időtartama, bizonyos beruházások kikötése, más beruházások ellenértékének visszatérítése, a bérleti összeg rugalmas megszabása körüli helyes megállapodások azonban csökkenthetik a bérleti kezelésből eredő hátrányokat. Nagyobb bérleteknél a bérleti időnek rendszerint hosszabb tartamunak kell lenni, nemcsak azért, hogy a bérlő kedvezőtlen évekkel szemben kárpótálást remélhesen más évek jobb konjunkturáitól, hanem főleg azért, hogy a szükséges beruházásoktól ne vonakodjék. Vannak beruházások és javítások, amelyek elvégzését a bérleti szerződésben már eleve ki lehet kötni s vannak olyanok, amelyeknek szüksége a gazdálkodás folyamán később merül föl. Ez utóbbiakra a bérlő — ha amortizálásukat a bérleti idő alatt nem remélheti — csak akkor vállalkozik, ha költségei megfelelő része visszatérül.

A tulajdonosnak is érdeke, hogy ezek tekintetében a bérlővel szemben méltányos álláspontra helyezkedjék, mert a föld termőerejének karbantartását így várhatja. A bérleti összegnek hosszabb időtartamra is változatlan megállapítása ugyan megfelel a bérleti rendszer lényegének, amely szerint a bérlő a jövedelmezőség kockázatát teljesen magára vállalja, de nem igen használ a földnek, mert a bérlő kedvezőtlen konjunkturákra számítva siet mielőbb a hasznot kivenni a gazdálkodásból. Még ha nincsenek

is oly szélsőségek a föld jövedelmezősége tekintetében, mint a világháború éveiben voltak, (amikor később állami intézkedések léptek közbe a már érvényben levő bérleti szerződések föltételeinek utólagos megváltoztatása érdekében) helyesebb a hosszabb tartamu bérletek bérösszegét úgy megállapítani, hogy a bérlő viselje ugyan a szokásos kockázatot, de váratlanul kedvezőtlen viszonyok közt e kockázat egy része a tulajdonosra háruljon át, viszont a kedvező esélyek hasznából — amiben mindig sok földjáradékszerű elem van — a tulajdonos is részesüljön. Ez a bérlőben megnyugvást kelt s a föld nagyobb gondozására bírja, a tulajdonosban pedig inkább ébren tartja az érdeklődést földje iránt. Olyan időkben, amikor a föld hozadéka csökken, a tulajdonos nem vonulhat félre változatlan járadékával; a bérlők jogos elégedetlensége pedig nemcsak a fölmívelésnek árt, hanem sokszor társadalmi zavarokat is kiváltott, így különösen Angliában és Írországbán, ujabban pedig Romániában.

Angliában, Belgiumban, Franciaországban általában rövid tartamú bérletek divnak, de rendszerint meghosszabbítatnak.

A bérletnek rövidebb időtartamban — gyakran csak egy gazdasági évben — való megállapítása másutt inkább kisebb birtokoknál szokásos. Ez akkor helyén való, ha a bérlő nem annyira tőkét visz a bérletbe, mint inkább saját munkaerejét. Az ily bérlőtől természetesen a szokásos gondos művelésen túl semmi beruházást nem lehet várni, s a föld termőerejének megóvása a tulajdonos gondja, aki viszont befektetéseiért a bérösszeg emelésében keres kárpótlást.

Gyakori azonban a nagybirtokoknál is az olyan bérleti rendszer, ahol a bérlő főleg csak munkaerejét viszi a gazdaságba: ezek az igazi kisbérletek, mikor a birtokterület számos apró parcellában adatik ki a bérlők egész tömegének. Ezeknek a bérleteknek a határideje már nem szükségképen rövid lejáratú s így alkalmat adnak a saját birtokkal nem rendetkező földművesnek is tervszerű gazdálkodásra, felszerelésnek, sőt némi beruházásnak a művelésbe való vitelére. Különösen újabban sokszor egyenesen azzal a céllal történik nagybirtoknak kisbérlők közt való szétosztása, hogy a földnélküliek szociális helyzete javuljon s a gazdálkodás hasznában részesüljenek. De látunk elég sok példát arra is, hogy a birtokot a haszonbérlő adja tovább kisembereknek albérletbe; ilyenkor fenyeget a föld kiszorolásának a veszedelem legjobban, mert a kisbérlőknek a maguk megélhetésének biztonsá-

tásán kívül a tulajdonosnak fizetett bérösszeget és a földbérlet nyereségét is meg kell keresniök a földön. A főbérlet szerepe itt annál inkább is fölösleges, mert ebben az esetben ő maga nem visz földet a gazdálkodásba, a bérleti rendszernek legfőbb előnye tehát hiányzik a műveletből. Többnyire jogi személyek birtokán fordul ez elő, ahol hiányzik a szervezet a kisbérlettel való közvetlen tárgyalásra; az a különbség azonban, ami a tulajdonosnak jutó haszonbér s a kisbérlet által fizetett összeg közt van, bőven elég a megfelelő szervezet létesítésére, sőt egyes kisbérletnél fölmerülő veszteségek kockázatára is.

Kisbérleteket nagybirtokon főleg azért is szoktak létesíteni, hogy a gazdaság számára szükséges munkaerőt biztosítsák. Még inkább szembevetendő ez a célzat a részes gazdálkodásnál, a mikor a földterületet meghatározott termény termelésére adják használatba s a mikor a bérlet nem készpénzben fizeti a használati díjat, hanem a termelvények egy részének (többnyire felének) átengedésével. Itt tehát a birtokos és a részes művelő között a termelés kockázata megoszlik; mindkettő egyformán érdekelve van a termelés eredményében. A *részes művelés* a tulajdonos saját kezelésében levő birtokon is bizonyos növényfajtaknál szinte általános, főleg olyanoknál, amelyek beruházást nem kívánnak ugyan, de annál gondosabb munkát. A részes művelést sokan nem annyira a bérlet egy fájának, mint inkább a munkabérszerződés fejlődöttebb, a munkást inkább serkentő alakjának tekintik.*) Abból a szempontból azonban a bérlet kritériuma alá esik, hogy a birtokos üzemi tőkéjének egy részét fölszabadítja, vagy annak a hiányát ellensúlyozza; az egyik ok tehát, amiért a birtokos a részes műveléshez fordul, ugyanaz, ami a bérbeadásra szokta ösztönözni őt: a tőke hiánya. A részes művelésnek éppen úgy, mint a kisbérleteknek igen kedvező népesedési és szociálpolitikai hatásai is lehetnek; régebben azonban, mikor a birtoktalan elemeknek kevesebb alkalmuk volt más termelési ágaknál elhelyezkedni, a részes művelésnél kikötött súlyos szolgáltatások szintoly kedvezőtlenül alakították a részesek helyzetét (pl. Olaszország), mint a kisbérletek szigorú feltételei a bérletosztályokét (pl. Írország).

A bérletnek egy faja, az *örökbérlet* (*emphyteusis*) — amely állandó járadékfizetés ellenében a földhasználatot örökre átengedi, a tulajdonjogot azonban nem — a római birodalomban kedvelt

*) *Földes Béla*, Társadalmi gazdaságtan Budapest, 1913. II. k. 62 l.

bérleti forma volt, s a középkorban is gyakran előfordult.)* Ujabban a járadékbirtokokat (l. 9. fejezet) hasonlítják az örökbérlet-hez, holott a járadékbirtokok fontos jellemzője a tulajdon megszerzésének a lehetősége.

5. A nagy- és kisüzemek jelentősége.

A földbirtokot a közbeszédben leginkább annak terjedelme szerint szokták kategorizálni. A nálunk szokásos elnevezések szerint a 10, némely felfogás szerint 5 katasztrális holdnál kisebb területű birtokot törpebirtoknak említik, a 10—100 hold nagyságút kisbirtoknak, a 100—1000 hold nagyságút középbirtoknak s az ennél is terjedelmesebbet nagybirtoknak. Ezeken az élesebb elválasztóvonalakon belül vannak még közbenső határok is: a 10—50 holdnyi területet kisparasztbirtoknak is mondják az 50—100 holdnyi jómódú parasztbirtoknak nevezett területtel szemben s a középbirtok kategóriájában is a legalsó sávot, a 100—200 hold nagyságút gyakran kifejezetten kisközépbirtoknak említik. A nyugati népek azonban sokkal csekélyebb földterületet is már közép-, illetve nagybirtoknak minősítenek.

A földbirtok terjedelme csakugyan sohasem tájékoztat eléggé annak értékéről, hozadékaról, sőt a mezőgazdasági üzemmegkategorizációk sorában elfoglalt igazi szerepéről sem, s ezt a merőben külső ismérvet csak azért nem hagyhatjuk el a földbirtoktípusokat jellemző tulajdonságok közül, mert számszerűen ebben a beállításban lehet leginkább összemérni és egymáshoz hasonlítani a földbirtokokat. A művelési ágaknak a különbözősége és egymáshoz való aránya, a talaj jobb és gyöngébb minősége, a termelvényeknek kisebb vagy nagyobb értéke, azoknak változatossága vagy egyöntetűsége, a felszerelésnek gazdagabb vagy silányabb volta, a forgótőke kiadóssága vagy elégtelensége, a vezetésnek szakszerűsége vagy kezdetlegessége együttesen sokkal fontosabb kritériumokat nyújtanak az üzemnagyságok megfelelő osztályozásához.

Legáltalánosabb és leghelyesebb az az osztályozás (bár a határokon ez is elmosódik), amely az üzemnagyságokat aszerint

*) Elterjedéséről bővebb adatokat l. Laveley könyvében (A földtulajdon kezdetleges alakjai, II. k. 290 l.), aki az örökbérlet felújításában a mezőgazdasági társadalmi békére vezető eszközt lát; nálunk Árkövy (Az agrárpolitika alapvonalai, 157 l.) tartja előnyösnek az örökbérleti formát.

különbözteti meg, hogy a föld tulajdonosa (illetve a gazdálkodó) milyen módon vesz részt a termelésben.

Ezek szerint nagyüzemnek azt a gazdaságot nevezik, ahol a tulajdonos csak a legfőbb irányítást tartja a kezében s az üzem egyes részeinek közvetlen vezetését kellően képzett szakközegekre bizza.

A középüzemnél a gazdálkodás közvetlen vezetése már magára a tulajdonosra hárul; a szellemi vezetés azonban leköti tevékenységét és fizikai munkával egyáltalán nem vesz részt a termelésben. Szakközegei már alacsonyabb képzettségűek s inkább gyakorlatilag kiműveltek.

A kisüzemnél a tulajdonos a vezetésen kívül fizikai munkával is közvetlenül részt vesz a termelésben. A kisüzem magasabb kategóriáinál állandó vagy ideiglenes alkalmazottak segítségét is igénybe veszi; rendszerint azonban maga és családtagjai el tudják látni a gazdálkodás körül fölmerülő összes teendőket.

A törpeüzemnél a tulajdonos és családja nemcsak elvégzik a termelést minden külső segítség nélkül, hanem ez nem is köti le teljesen a munkaerejüket, sőt — ami fontosabb ennél — nem is biztosítja megélhetésüket, úgy hogy fizikai erejüket idegen üzemnél — akár mezőgazdaságinál, akár iparinál — kell értékesíteniök, hogy földjük csekély hozamát a megélhetés lehetőségéig kipótolják. *)

Ezek a különféle üzemnagyságok a legváltozatosabb összetételben szerepelnek egy ország határain belül, sőt — bár némely vidéken észre lehet venni egy és ugyanazon üzem típus nagyobb gyakoriságát, szinte uralkodó voltát — löbbyire kisebb földrajzi területen belül is egymás mellett keveredve fordulnak elő a nagyobb és kisebb üzemek.

A talajnak, klímának egyenlőségét, a felszerelésnek s a termelésre fordított munkamennyiségnek arányosságát föltételezve, még mindig egészen más termelő lehetőségeket nyújt a nagyobb és a kisebb üzem, s helyes munkamegosztással egészen más szerepet kell betöltenie az egyiknek, mint a másiknak.

Ezeket az eshetőségeket abból a megfontolásból vizsgáljuk, hogy az üzemnagyságok közt nemcsak most vannak tényleg szél-

*) Szokásos még azon az alapon is kategorizálni az üzemeket, hogy tulajdonosuk jövődelme miből származik; csupán földjáradékból-e, vagy ezenkívül tőkekamatból, vállalkozói nyereségből, vagy munkabérből. Minél kisebb az üzem, annál nagyobb a súlya ez utóbbinak. A földjáradék legjelentősebb a nagybirtoknál, bár itt is erősen keveredik tőkekamattal.

sőséges eltérések, hanem minden irányú birtokreform mellett is maradnak, vagy kialakulnak ily ellentétek.

A gazdaságpolitikai írók között sokan foglalnak határozottan a kisbirtokrendszer mellett állást, sokan védik a nagybirtok előnyeit, de felfogásukat nem csupán a gazdaságpolitikai célszerűség keresése, hanem a világnézeti felfogás előitélete is irányítja és teszi egyoldalúvá. Érveiket a közérdek objektív szempontjaiból kell megítélnünk.

Mikor a földbirtok még meg volt kötve, a különböző gazdasági felfogások már más és más megvilágításban nézték a nagy- és kisbirtok szerepét. A merkantilizmus hívói természetesen inkább a kisbirtokrendszert helyeselték, mert az ingódtékének túlbecsülésével, a belső fogyasztásnak lekicsinylésével, az export jelentőségének kiemelésével az akkori nagybirtokosok fényűző életmódja, bőséges fogyasztása nem igen egyezett meg. A fiziokraták a másik végletet képviselik s csak a földnek tulajdonítanak igazi termelő erőt; érthető tehát, hogy vonzódásuk ahhoz az üzemtípushoz fordul inkább, amely a hatalmasabb termelőerőt képviseli, a nagybirtokhoz.

Ricardo földjáradékelmélete bizonyos indokolatlan jövedelem-többletet sejtet a kedvezőbb termelőviszonyok között levő földtulajdonosnál s minthogy ez a jövedelem-többlet természetesen csak akkor lehet számottevő, s a jövedelemelosztás igazságtalanságának hitét fölébresztő, ha nagyobb területről s egy tulajdonosnak osztatlanul jutó nagyobb többletről van szó, a nagybirtokrendszer ebből az okból is már hosszabb idő óta hevesebb támadásoknak van kitéve. A nagybirtokos kétségtelenül magasabb jövedelmének elköltése úgyszólván a világ szeme előtt történik s a nagybirtokosok kedvező anyagi helyzetét ezer szem figyeli, míg a kisbirtokosnak esetleges jobb módja a sok hasonló eset szürke átlagából ritkán emelkedik ki*), s ha arra is gondolunk, hogy a nagybirtok a közszerepléshez is sokkal jobban hozzásegíti a tulajdonost, mint az ingódtéke, tehát a társadalmi környezetből bizonyos kiemelkedésre képesíti, ami a kisbirtokosnál a legújabb időkig nem szokott előfordulni, — akkor körülbelül megtaláltuk a nagyüzemek iránt való ellenséges hangulat egyik szociális rügóját, a nagybirtokos társadalmi helyzetére való féltékenykedést.

*) Ez állandóbb érvényű megfigyelés mellett napjainkban ellenkező irányzat is ütközik ki, a kisbirtokos mai kétségtelen helyzeti előnyének túlzott kifejtése.

Gyakran csak maga ez a féltékenykedés öltözködik a kis-emberért aggódó szociális érzés emberbaráti ruhájába, de nem tagadhatjuk, hogy valóban komoly és figyelemreméltó üzemi és társadalmi szempontok is szólnak a kisbirtokrendszer minél szélesebb kiterjesztése mellett.

Olyan érvek, amelyek az egyik, vagy a másik üzemtípus kizárólagosságát meg tudnák indokolni, nincsenek. A termelés szempontjai úgy, mint a helyes társadalmi berendezkedés érdekei megfelelő körülmények között jogosultnak mutatják a nagy- és kisbirtokrendszernek egyidőben, egymás mellett való fennállását. Legtöbbször együtt is járnak a gazdasági és társadalmi érvek s egymást erősítik s leginkább a szélsőségeknél szólnak egymás ellen, olyan szélsőségeknél, amelyeknek lenyесése ismét gazdasági és társadalmi érdek egyszerre.

Ami a termelés szempontjait illeti, kétségtelen, hogy a kifejtett világgazdaság munkamegosztása mellett a nagybirtok a tömegtermelés részére s az iparban, kereskedelemben s egyéb gazdasági ágakban foglalkozó népesség ellátására nagyobb szolgáltatokat tesz. Képesíti erre megfelelő gép-berendezése, az egységesebb minőségű, vagy megfelelő trágyázással egyformábbá tehető talaja, a vetőmag gondosabb megválasztásának, a termelési módok tudatosabb kipróbálásának a lehetősége, a birtok belső fogyasztásának viszonylag sokkal csekélyebb volta, a termésnek a piac számára nagyobb osztályozhatósága, a minőségi különbségek hasonlíthatatlanul kisebb szerepe stb.

A kisbirtok ma is gyakran családi üzem, mely egy-egy terményből alig termel többet a házfogyasztásra szükségesnél s ez a csekély többlet is esetleg elkallódik, vagy túlfogyasztásra kerül; a nagybirtok mindig feleslegek előállítására törekszik, amelyekre a piac bizton számíthat.

A városok ellátatlan lakosságának kenyérszükségletéről elsősorban és legbiztosabban a nagybirtok gondoskodik. Azokban az országokban, ahol a népességnek túlnyomó része mezőgazdasági termeléssel foglalkozik, a nagybirtoknak ez a tömegtermelése kivételre kerül, a nemzetközi kereskedelembe s képessé teszi az országot arra, hogy a határain belül nem termelhető, vagy egyéb okból elő nem állítható szükségleti cikket megvásárolja. Azokban az országokban, ahol kevés a mezőgazdasági művelésre alkalmas talaj s a népesség nagy tömege egyéb gazdasági ágakban foglalkozik, a nagybirtok esetleg nem is tud annyit termelni,

mint a mennyit a nép szükségletének ellátása megkövetel: de még ebben az esetben is hozzájárul e termelés ahhoz, hogy az importszükségletet csökkentse s így az országot legalább némileg függetlenítsé az idegenből behozott mezőgazdasági termékek kizárólagosságától. A világgazdaság szabályos menetében az árúk kicserélése oly automatikusan történik, hogy alig látszik veszedelemnek, ha egyik vagy másik cikkből az ország rendszeres behozatalra szorul. Mihelyt azonban zökkenő áll be e folytonos csereforgalomban, a mezőgazdasági termékeknek, mint legelsősorú életszükségleteknek hiánya s ezek beszerzésében egy, esetleg nem jó indulatú gazdasági egységnek való kiszolgáltatás a legsúlyosabb zavarokat okozhatja, amint a lefolyt világháború mutatta is több esetben.

A mezőgazdasági nagyüzem tehát, mint többet egységesen termelő és fölöslegeket előállító termelőtípus illeszkedik bele a világgazdaság munkamegosztásába. Vannak azonban egyéb előnyök is, melyek a nagyüzemnél megvalósíthatók a termelés általános hasznára.

Ha nem is mondhatjuk általában tőkében gazdagnak a nagybirtokot, annyira mégis tőkeerős szokott lenni, hogy rendszerint sokoldalú termelésének egyik vagy másik ágában nagyobb befektetéseket létesíthet, az intenzitást emelheti, tudományos jellegű vezetést inaugurálhat, kísérletek kockázatától nem kell visszaradnia, a szakszerűséget érvényesítheti, szóval: a termelési technika fejlődésére közrehat a maga és mások javára. Itt különösen a talajjavításnak, állat és növény-nemesítésnek nemcsak a nagybirtok közvetlen termelését előmozdító, hanem egész vidékek mezőgazdaságának fejlődésére kiható jelentőségére utalhatunk. Különösen alkalmas arra a nagybirtok, hogy ipari és kereskedelmi növényeket termeljen (bár a jövő fejlődésnek útja kétségtelenül az volna, hogy ezek termelése a kisbirtokon is meginduljon) s úgy ezek feldolgozása tekintetében, mint a gazdaság egyéb alkalmas terményeinél is mezőgazdasági ipart üzzen. A nagybirtokhoz kapcsolódó mezőgazdasági iparnak többirányú jelentősége van. Értékben növeli a terményt, a romlandóságtól megóvjá, szállításra alkalmasabbá formálja s az értékesítésnél a kedvezőbb időpont bevárását lehetővé teszi. Több munkaerőt foglalkoztat, gyakran olyankor, mikor egyéb mezőgazdasági munkák szünetelnek, tehát a munka elosztását egyenletesebbé teszi. Az ipari feldolgozásnál visszamaradt melléktermékeket s hulladékokat a gazdaságban értékesíthet is így az anyagok minél teljesebb kihasználását lehetővé teszi.

Általában akkor is, ha a termények nem kerülnek magában a gazdaságban ipari feldolgozásra, a nagybirtok a termés jobb kihasználásával, a fogyasztás egyenletesebb elosztásával s a hulladékok megfelelőbb értékesítésével bizonyos felsőbbbségben van a kisbirtok fölött.

Néhány termelési ág épen ezért alig hasznot hajtó a kisbirtokon, míg a nagybirtok igen gyümölcsözően folytathatja; a tejgazdaságok, gyapjútermelés stb. mindaddig, amíg a kisbirtokok is szervezetbe nem tömörülnek, inkább a nagygazdaságok keretébe valók.

Nagy előnye a nagyüzemnek, hogy aránylag jóval kisebb élő és holt felszerelést kell tartania, mert módjában van ezeket jobban kihasználni. S mert ebben az irányban kisebb teher nyomja, módjában van az is, hogy felszerelését minél jobba tegye, gondosan megválogatott fajtájú, jól nevelt s egyenletesen jól tartott igás állatai sokkal munkabíróbbak, gépfőlszerelése értékesebb s így hasznosabb munkát végez. De elláthatja gazdaságát olyan gépek hosszú sorozatával is, amelyek a kisbirtoknál egyáltalán nem rentábilisak, a nagygazdaság azonban jól kihasználhatja őket kellő beosztással. A saját üzemből végzett gőzcséplést nem említve, a szántó, arató, kaszáló, szénapréselő stb. gépek első sorban a nagyüzem termelő eszközei. E gépekkel nemcsak az emberi és állati munkaerőszükséglet nagy egyenlőtlenségeit simíthatja jobban el, de a talajkihasználást is előmozdíthatja s a jobb műveléssel nagyobb terméseredményeket érhet el.

Természetesen még a nagygazdaságoknál sem szabad túlbecsülni a géphasználat jelentőségét. A mezőgazdaságban a gépek használata sohasem vergődhetik oly nagy szerepre, mint az iparban, mert a legjobb munkamegosztás mellett is csak a termelés bizonyos időszakában — gyorsan lepergő néhány héten át — használhatók ki a gépek, az időjárás viszontagságai ekkor is megbéníthatják munkájukat s ami a legfontosabb, kevés kivétellel nem lehet a feldolgozandó anyagot a géphez vinni, hanem a gépeket kell szállítani a termelés helyére, ami a gépek romlandóságát még fokozza.

Lehetne még folytatni azoknak az előnyöknek a felsorolását, amelyeket a nagybirtok a termelés során felmutathat; de még szembetűnőbb helyzetének a kedvező volta a termények szállítása, értékesítése körül s abban, hogy a piac igényeihez jobban tud alkalmazkodni.

Bármilyen termékből is egyöntetű minőségű nagyobb tömeget állítván elő, árúja természetesen keresettebb lesz. A nagy tömegek szállítása a szállítóeszközök gazdaságosabb kihasználásával jár s így föltétlenül olcsóbb. De a szállítás irányítása sem oly tétova, mint a kisbirtoknál, mely tapogatózva keresi a neki legmegfelelőbb piacot, míg a nagybirtokot épen, mert a piac számára nem közömbös nagyobb tömegű és jobb minőségű terméket kínál — összeköttetései és fürgébb hírszolgálatja inkább képesítik a legkivánatosabb kereslet kinyomozására. Ezekkel az összeköttetésekkel idején értesül arról is, hogy a piac hajlandósága milyen árú iránt a legnagyobb és termelését idomíthatja ahhoz, sőt előzetes kötésekkel biztosíthatja jó előre némely árújának eladását s így kiszámíthatván a termelés költségeit és hasznát, kevésbbé van kitéve a véletlen károknak.

Távolról sem olyan biztos ugyan a helyzete a piaccal szemben, mint az ipari nagyüzemé, amely az idegen verseny ellen vagy jobban védve van, vagy jobban előreláthatja annak föllépését s amely továbbá termelése eredményének kiszámításában alig csalódhatik, míg a mezőgazdasági üzem az időjárás viszontagságait sokszor súlyosan megérzi: de kétségtelen, hogy az egyseges nagy termelés előnyeit a kisgazda üzemével szemben az értékesítésnél igen jól kihasználhatja.

Ezeket az előnyöket főleg két ellenirányú tényező gyöngítheti. Az egyik az, ha a nagybirtoknak nincs elég tőkéje, amelylyel az üzemben szükséges javításokat, beruházásokat végezhetné s ennek hiányában a termelés túl extenzívvé válhatik, nemcsak a nagybirtok jövedelmezőségének, hanem a termelés közös érdekének a rovására. A másik az, ha nem rendelkezik elég munkaerővel, ami a mezőgazdasági nagyüzemeknek három-négy évtized óta egyre gyakrabban fölmerülő baja és panaszja s amely ismét hiányosabb termelésre vezethet.

A felsorolt előnyök különben nem egyenlő értékűek. Vannak köztük olyan helyzeti előnyök, amelyek csupán a nagybirtok javára szólnak, anélkül, hogy a közérdek különösebb hasznot meritene belőlük, de vannak olyanok is (szakszerűbb vezetés, a városok ellátása stb.), amelyek közérdekűek s amelyek a nagyüzemek fönntartását javallják mindaddig, amíg ez a közérdek más módon biztosítottak nem látszik.

A kisbirtok azonban ugyancsak a termelés szempontjából szintén mutathat föl figyelemreméltó értékeket.

A nagybirtok több tőkéjével szemben rendszerint munkaerőben gazdagabb, ami a föld jobb megművelésére vezet; a termelésben résztvevők többnyire egyénileg is érdekelve vannak a sikernél s így a termelés eredménye erről az oldalról biztosítottabb. Ezért a kisbirtok jobban igyekszik s jobban tud minden földdarabkát kihasználni; azt a gyakran emlegetett hátrányát, hogy az apróbb földszalagok közt elhuzódó utak, mesgék, határok a művelés alól végeredményben nagy területet elvonnak, a földdel való takarékoságával ellensúlyozza.

A kisbirtok aránylag több haszonállatot tart, (ha talán kevésbé jó minőségűeket is, mint a nagybirtok) s így természetes trágyával adja vissza a földnek a nagyobb kihasználással elvont termőerejét. Némely állatfajtát kivéve (főleg juhok) a kisbirtok inkább állattenyésztő, a nagybirtok pedig kiváltképen növénytermelő.

Mégis a gabonának nálunk mintegy háromnegyede kisbirtokon terem; a növénytermelésben való jelentőségét sem lehet tehát kétségbevonni. Leginkább azon növényfajtáknál domborodik ki a kisbirtok szerepe, amelyek termelése a gondos egyéni munkát megkívánja, tehát általában a kapás növényeknél, ezek között is a nagyobb ápolást, figyelmesebb munkát igénylőknél. A dohány, cukorrépa tulajdonképpen inkább a kisbirtok növénye volna, ha Magyarországon ezidőszertől egyéb okokból ezek még kevésbé terjedtek is el kisbirtokosaink között. A szőlőművelés, nagy városok közelében a zöldségtermelés, virágkertészet stb. a kisbirtok individuális gazdálkodásának hálás területei.

A nagyobb állatfajták tartásán kívül inkább a kisbirtoknak a termelési körébe tartozik a baromfitenyésztés s a nagy jövőjű méh- és selyemtenyésztés.

A piacra termelő kisbirtok egymagában semmiesetre sem veheti föl a versenyt a nagybirtok előnyösebb értékesítő lehetőségeivel. De a különbségeket itt két körülmény is enyhíti. Az egyik az, hogy a kisbirtok nemcsak termelő, hanem fogyasztógazdaság is s így termelvényeinek nagyobb része a piac konjunktúráitól függetlenül kerül fogyasztásra, az eladásra szánt kisebb rész értékesítése tehát nem oly döntő a kisbirtok boldogulására. A másik az, hogy a kisbirtokok szövetségi egyesülései némileg biztosíthatják a kismennyiségű termékeknek is a könnyű piacrahozás előnyeit. Igaz, hogy ezek a szövetségi formák még nem minden vonatkozásban fejlődtek ki s a kisbirtok a tömeghez való simu-

ásban, az egyöntetű minőségek keresésében sőt, a szövetkezeti gondolat lényegét és egész tartalmát még nem közelítette meg. E tekintetben konzervativizmusa csak lassan enged föl; de a mezőgazdasági technika újításaival szemben is mindig érezhető volt úgy a kisbirtok, mint a nagybirtok óvatossága s a földművelők természetéhez tartozik, inkább a lassú fejlődést keresni, sorozatos átmenetekkel, mint az ugrásszerű hirtelen változást. Ami a gazdálkodás kommerciális részét illeti, ez a kisbirtok előtt a legidegenebb s legismeretlenebb rész volt mindig s a haladásban ezért e téren a legfélénkebb.

A kisbirtokrendszer föltétlen hívei közül sokan azt is a kisbirtok előnye közé sorozzák, hogy a kisgazdaság jövedelmezőbb. Külföldi írók számításai között épp úgy találkozunk ilyen megállapításokkal, mint a hazai üzemek megfigyelőinél. Ez az előny azonban bizonytalan. Maga a föld is rendszerint olcsóbb a nagybirtoknál, mert a kis parcellák iránt nagyobb a kereslet s a kisgazda nemcsak tőkebefektetést keresvén a földben, hanem termelésének alapját is, kész nagyobb áldozatokra, hogy földhöz jussön s az egymással versengő kereslet kisbirtokok iránt többnyire magasabbra veri föl annak az árát, mint amennyit a várható hozadék szerint megér.

A magasabb földár mellett a termelőeszközök aránylag még nagyobb értéket képviselnek a kisbirtoknál s kevésbé is használhatók ki a termelés szűkebb köre folytán. Mindkettőnek a beszerzési költsége tehát erősebben nehezedik a kisbirtokra s az egyensúly helyreállítására a nagyobb munkakifejtés alkalmas csupán. Ez utóbbi azonban a kisbirtoknál csakugyan nem hiányzik; a szocialista irodalom különösen kiélezi a kisbirtok munkabefektetéseinek aránytalan nagyságát.

Nem annyira a magasabb jövedelmezőségben látszik a kisbirtoknak további termelési előnye, mint abban, hogy az időnkint föllépő válságok szele, amely a magasabb fák sudarát tépi meg inkább, a kisbirtokot kevésbé érinti. Elemi csapások ismétlődése katasztrófális lehet a kisüzemre; de a világpiac változásai kevésbé hatnak rá, mert lazább köztük az összefüggés a kisbirtok többször említett fogyasztójellegénél fogva.

Mielőtt néhány végső következtetést levonnánk, meg kell még világítanunk a nagy- és kisbirtok szociális szerepét.

A termelés és a szociális berendezkedés érdekei nem egymás mellé, nem is egymás alá rendelték, hanem sokszorosán egymásba fonódnak.

A nagybirtok hátránya, hogy társadalmi egyenlőtlenséget okoz, mely még jobban kiéleződik, ha a birtokos földjétől, sőt az országtól távol élvezi nagy jövedelmeit. Ez az abszентizmus (mely nálunk a törökök kiűzése után öltött nagyobb mérveket, idegenek részére történt birtokadományozásokkal, majd Mária Terézia idejében nőtt tovább, magyar főuraknak idegenbe csalogatásával), a többi társadalmi rétegeket mellán ingerli.

A nagybirtoknak mindenesetre megvan az a hátránya, hogy az év egy részében nagyobb tömegű munkaerőt alkalmazva, más időszakokban pedig keveset foglalkoztatva, egyenlőtlenné teszi a kereseti viszonyokat: de ellensúlyozza ezt másfelől azzal, hogy feles munkával, részszel s gyakran kisbérletekkel a gyöngébb anyagi erejű kisembert is hozzájuttatja a földművelés gyümölcséhez.

A nagybirtok a gépeknek növekvő használatával a munkás kenyerét eléggé veszélyezteti, de veszélyezteti másfelől a túlextenzív termeléssel is s a kivándorlásnak gyakori oka a nagybirtok csekély munkásszükséglete. Másfelől ez az okozat egyúttal okká is válik s a ki- és elvándorlás, a mezőgazdasági munkások hiánya akadályozza meg a nagybirtokot abban, hogy intenzív termelést folytasson s így rendszeresebb megélhetést biztosítson munkásainak.

A nagybirtok a föld gyümölcse s a föld művelője közti ellentéteket kiélezi s a munkásságot függő helyzetbe sodorja; de helyes beosztás mellett alkalmas ennek jóformán az ellenkezőjére is, és méltányos munkaszerződésekkel tartósan biztosíthatja, sőt emelheti a szegényebb rétegeket.

A kisbirtokrendszernek igen sok szociális áldása mellett is vannak oly túlhajtásai, amelyek társadalmi szempontból hátránnyossá válhatnak.

Az életképes kisbirtokosság a független elemeknek nagy tömegét tartalmazhatja, sőt gyarapíthatja is. A falu népének kellő erőben tartása a társadalom minden rétegének érdeke; a várost is a falu népereje éteti, s egészséges munkabíró emberanyagát ez adja.

A birtok mindig bizonyos konzervativizmust fejleszt ki, de ha nagy tömegeknek van birtokuk, ez a konzervativizmus nem csaphat szélsőségekbe, inkább kiegyenlítő hatású. Minél több embernek a földhöz kötése a társadalmi békét jobban biztosítja, az osztályharcok élességét tompíthatja, s a haladást nem akadályozván, annak kellő fokozatait mégis megszabja.

A jövedelemeloszlás nagyobb egyenletessége — mint Földes is kiemeli*) — határozottan a kisbirtok javára szól.

Am a kisbirtoknál súlyos veszedelemmé válhatik a föld növekvő elaprózódása, amely nemcsak termelési zavarokat okoz, hanem a gyöngülő kisbirtokosságban elégedetlenséget kelthet föl. Nem elég ellensúlya ennek a veszedelemnek az, ha új elemek sorakoznak a kisbirtokosság pusztuló részei helyére, mert a kellő tőke és megfelelő hozzáértés nélkül földhöz jutókat könnyen érheti anyagi romlás. Az új telepesek pedig ritkán oly szívósak, mint azok, akik nemzedékek óta ugyanazt a földet úrják, s még hamarabb elbuknak.

A másik véglet, amikor a kisbirtokos annyira gondosan óvja tulajdonát az elaprózódástól, hogy ezért gyermekeinek a számát is tudatosan korlátozza, még nagyobb társadalmi veszedelem, mert nemcsak gyérebbé teszi a falu új sarjadékát, hanem gyengébbé is, s a kisbirtok elvesztvén korábbi munkaintenzitását, ezért hanyatlík.

Különösen Franciaország mutatja a legaggasztóbb példáját a kisbirtokrendszer majdnem kizárólagosságából folyó túlzásoknak: a birtokelaprózódásoknak, a csökkenő termelésnek s a népesedés visszafejlődésének egyaránt. Hazánkban is találhatunk hasonló és terjedő bajokra, oly helyeken is, a hol nem valamely közelfekvő nagybirtok az akadály a kisbirtokosság terjeszkedésének.

Társadalompolitikai szempontból fontos a középbirtok fenntartása, amely azonban a termelés oldaláról nézve úgy a nagy, mint a kisüzem hátrányaival küzd s előnyeiket nem tudja eléggé egyesíteni.

A mondottak főbb tanulságai, hogy a termelés helyes megosztása nem nélkülözheti ugyan a nagybirtokot, sőt szociális szempontok is szólnak mellette; viszont azonban a nagybirtok túlságos térfoglalása olyan művelési ágakban, a melyek a kisbirtokos munkáját leginkább meghálálják (szántó, kert, szőlő) nemcsak társadalmilag igen káros, hanem a termelés egyensúlya szempontjából is aggodalmat keltő.

Minden országban, ahhoz képest, hogy népének megélhetését mily egyéb foglalkozások biztosítják s hogy a földterület talajviszonyai milyen mezőgazdasági termelést tesznek lehetővé, más és más lehet a nagy- és kisbirtok helyes megosztása; a szántóföldi művelésre alkalmas és néperőben nem szegény területeken azonban fokozódó súlyt kell vetni a kisbirtok terjedésére.

*) Társadalmi Gazdaságtan. Budapest, 1913. II. köt. 40 l.

Az utóbbi évtizedek fejlődése csakugyan azt mutatja, hogy a míg az ipar terén a nagyobb üzemek szerepe mindig erősebb, s a kisüzemeknek lassú (némely iparágban rohamos) elsorvadása felé vezet, addig a mezőgazdaságban előfordulnak ugyan a koncentráció hasonló esetei, s egyes vidékeken a nagyüzemek fölszívják a kisbirtokokat, de általánosságban a változás iránya mégis a kisüzemek gyarapodását mutatja, nemcsak számban, hanem erőben is.

A nagybirtok sok országban erős túlnyomósággal bír. Részben történeti alapja van ennek, de ilyenkor a nagybirtok a formai kiváltság elvesztése óta tényleg is veszít fokozatosan az erejéből. Részben a modern gazdasági élet tökefölhalmozódásából eredő birtokkoncentráció ez, amely erősebben tartja magát, mindaddig, a míg a kisbirtok szervezetlenül és segítettlenül áll vele szemben.

A birtokmegosztás helyes egyensúlya komoly problémája volt az európai államok agrárpolitikájának, azóta, hogy a felszabadítás félsikere mellett a tengerentúli verseny a mezőgazdaság prosperitását kockáztatta.

Mióta pedig a világháború Európa népeit úgy megzilálta s a mezőgazdasági termékek közeli előállításának nagy szükségét annyira kimutatta, de nyilvánvalóvá tette azt is, hogy a népesség rekonstrukciója minél több független, kis existenciának földhöz kötését kívánja, — azóta még több megfontolás szól a kisbirtokrendszer fejlesztése mellett, bár ismét nem átmenetek nélkül, mert az élelmiszerválság viszont a jóltermelő nagybirtokoknak kíméletét írja elő.

6. A korlátolt forgalmú birtokok.

Birtokterületeknek bizonyos célra való és hosszabb időre szándékoltt leköttése már a földművelés kezdeti stádiumaiban is szokásos volt. Hamar gondoskodni kellett olyan szervek ellátásáról, akik az akkori csekély fokú munkamegosztás dacára sem vehettek olyan részt a mezőgazdasági munkában, mint mások, sőt később külön teendőik miatt a gazdálkodástól teljesen vissza kellett vonulniok.

Később, mikor a közös használat háttérbe szorulásával a magántulajdon kifejlődik, de a hűbérrendszer az uralkodó szabad

rendelkezésére juttat nagyobb földterületeket, megkezdődik egyes intézményeknek — egyházaknak, kolostoroknak, iskoláknak — való földajándékozás azzal a célzattal, hogy a föld jövedelme az illető intézményeknek, vagy az azokban mindenkori hivatást teljesítőeknek ellátását állandóan biztosítsa.

Az ingatlan lekötését biztosító jogi forrás rendszerint az adománylevél volt s inkább védelmet nyújtott, mint elidegenítési tilalmat tartalmazott. A hűbérrendszer korában ily tilalom hangsúlyozása fölösleges is lett volna, hiszen a földbirtok általában kötött volt s elidegenítés a hűbérúr — az uralkodó — tudtán és hozzájárulásán kívül lehetetlen lett volna.

A védelmi szempont az, a mely az egyházaknak, alapítványoknak birtokán kívül más birtokoknak meghatározott célra való lekötését még a hűbérrendszer ideje alatt szintén megindítja.

Az uralkodók gyakran éltek azzal a jogukkal, hogy a hűtlenségben talált urakat birtokaik elvesztésére ítélték, s e büntetés nemcsak magát azt a birtokost sújtotta, aki az uralkodó neheztelését magára vonta, hanem a gyakran népes családot is, amely a birtok jövedelméből vagy a birtokos által szolgáltatott évjáradékból élt.

S mert a nagybirtokhoz fűződött a családnak egész existenciája, a birtokkobzás pedig a változó politikai hangulatok mellett könnyen megeshető véletlen volt, a családnak érdeke volt elhárítania a feje felől ezt a folyton fenyegető veszedelmet s a birtokot oly módon kötni le, hogy a mindenkori birtokost csak a haszonélvezet joga illesse meg, az uralkodóval való összeütközésnél tehát csak ez a haszonélvezet forogjon kockán, egyébként a birtok — meghatározott átháramlási rend szerint — a család javára elidegeníthetetlenül mindig megmaradjon. Ez a megoldás, amelyet hitbizomány néven ismerünk, a XVII. században válik gyakoribbá. Az uralkodók kezdetben nem szívesen látják, mert szabad rendelkezési jogukat korlátozza. Másfelől azonban a fejlődési udvarokban akkortájt mindinkább kifejlődő pompakedvelés megkívánta, hogy az udvar közelében tartózkodó főuraknak is állandóan megfelelő anyagi háttere legyen arra, hogy az udvar fényét a maguk diszes megjelenésével emeljék. Ez a szempont viszont arra bírta az uralkodókat, hogy a hitbizományok létesítéséhez — amelyek egy-egy főúri család anyagi jólétét hosszabb időre biztosítani alkalmasoknak látszóttak — hozzájáruljanak.

Mikor később a modern centrális állami hatalom kifejlődött,

s a volt királyi javak egy része állami jószággá lett, a határozott rendeltetésű megkötött földbirtokjavak sorába belépett az állami birtok is, s mikor a községek kikerültek a földesúri hatalom alól, a városok pedig nem többé régi privilégiumaik alapján, hanem az újabb jogalkotások címén közvetlenül kapcsolódtak az államhatalomhoz, a korlátolt forgalmú birtokok sorába a községi, közbirtokossági stb. ingatlanok is bekerültek.

Mai felfogásunk a korlátolt forgalmú birtokok gyűjtőneve alatt tágabb értelemben mindazokat az ingatlanokat érti, amelyek nem természetes, hanem jogi személyek tulajdonai, amelyeknél a birtokváltozás eshetősége csekélyebb. A korlátolt forgalmú birtokok szűkebb értelmezése sem egészen szabatos és következetes: oly birtokokat sorolunk ide, amelyeknek forgalma akár törvényes intézkedés, akár valamely alacsonyabb rendű jogszabály vagy jogszokás folytán megszorításnak van alávetve. E megszorítások elhárítására vagy teljes feloldására azonban épp úgy megvan a lehetőség, mint a korlátolt forgalmú birtokok némelyikénél kimondott megterhelési tilalom feloldására vagy megkerülésére. Nagy általánosságban e birtokok csakugyan el vannak vonva a szabad forgalomtól s így helyenkint úgy a föld helyes kihasználásának, mint a birtokok célszerű megosztásának maradandó akadályai, a jogi eshetőségek azonban kötött voltuknak felbontására nem hiányoznak.

A korlátolt forgalmú birtokok főbb megnyilvánulási formáinak vizsgálatánál arra kell néznünk, hogy a föld helyes kihasználásának, tehát a nemzeti termelés érdekének szempontjából milyen megítélés alá esnek. Hogy a birtokok célszerű megosztása szempontjából mennyire károsak, vagy megfelelők, a részleteknél kevésbé kell taglalnunk, mert a helyes birtokmegosztásnak nem a korlátolt forgalmú birtokok egyik vagy másik fajtája szolgál akadályul, hanem a birtokforgalom megkötöttsége általában. Sőt igen gyakran a szabadforgalomban levő, de tőkében erős kezek által szilárdan tartott, s még gyarapított nagybirtok nagyobb akadálya lehet a kisbirtok terjeszkedésének, mint a korlátolt forgalmú birtokok.

Nem szabad ugyanis felednünk, hogy a korlátolt forgalmú birtokoknak művelési ágak szerint való megosztása rendszerint egészen más, mint a szabad nagybirtokoké, s azokat a művelési ágakat, amelyek csak nagy komplexumban, kései kamatozással hasznosíthatók (főképen erdő, havasi legelők, nádasok stb.) a

szabad forgalmú nagybirtok kevésbé keresi, míg a korlátozott forgalmúaknál ezek meglehetősen nagy hányadot képviselnek.

A korlátozott forgalmú birtokoknak legtipikusabb s legtöbb támadásnak kitett megjelenési formája a hitbizomány; korlátozott forgalmúak még az egyházi birtokok, az alapítványi, az állami és községi javak, az egyleti birtokok s a részvénytársasági birtokok. Mint jogrendszerünknek legújabb hajtasát ide sorozhatnók még a vitézi telket is (lásd 11. fejezet), ez azonban már az újabb agrárpolitikai felfogások behatása alatt fejlődött birtok-konzerváló intézmény, s így a főntebb elsoroltakkal szemben más megítélés alá esik.

A *hitbizomány* egy család (rendszerint főúri család) tulajdonát képező javaknak (részben készpénznek, főképen azonban ingatlanoknak és pedig túlnyomóan mezőgazdasági ingatlanoknak, kisebb részben épületvagyonnak) a család használatára való állandó és oszthatatlan leköttése olyan formában, hogy a hitbizomány megalapításakor kikötött sorrend szerint (többnyire az első szülöttség rendjében) a család valamely tagja a leköttött vagyon hasznélvezője csupán, de a vagyon fölött nem rendelkezhetik, azt, vagy annak részeit el nem idegenítheti, az öröklési rendet meg nem változtathatja, a vagyon állagát más értékekre nem konvertálhatja s — bizonyos kivételes esetek leszámításával — a vagyont meg nem terhelheti. A család többi tagjai a hitbizomány hasznélvezőjétől többnyire évi járadékban (apanage) részesülnek.

A hitbizományi rendszer a vagyont főleg azért köti meg, hogy a család, mindenek fölött pedig a családnak szereplésre leginkább hivatott tagja a társadalmi állásának megfelelő, külsőségekben is diszes életmódot folytathasson.

A külső disznek ez a keresése s gyakran oktalan elfajulása sok ellenszenvet váltott ki s gyakorta csak arra látszott alkalmasnak a hitbizomány, hogy érdemteleneknek juttasson bőséges és helytelenül elpazarolt jövedelmet. De ellenkező példára is bőven akadunk: a mikor a hitbizomány nyújtotta anyagi függetlenség a hasznélvezőt arra képesíti, hogy tehetségeit gondosan kifejlesztve, életének javát a közérdeknek szentelhesse. Valóban, a magyar nábob tékozlásai és Széchenyi István lázas tettvágya két oly szélsőséget mutatják a hitbizomány-élvező kötelességérzetének, hogy a hitbizományok ellen fölhangzott érvek közül csupán arra, hogy a hitbizományos érdemtelenül nagy jövedelmet pazarol el s ezzel a társadalmi ellentéteket kiélesíti, egymagában nem hagyatkozhatunk.

Széchenyi óta a legújabb időkig a példák sokszoros megismétlődését láthattuk mind a két végleten: könnyelmű, sőt botrányos tékozlását a hitbizományok nyújtotta anyagi előnyöknek s komoly, lelkiismeretes felfogását azoknak a közéleti kötelezettségeknek, amelyeket a hitbizományoshoz a multban fűztek s amelyek a jelen változott viszonyai közt még indokoltabban elvárhatók.

E helyütt azt az oldalát kell vizsgálnunk a kérdésnek, hogy a termelés szempontjából a hitbizomány mennyiben illeszkedik be a mai gazdálkodás rendszerébe? A hitbizományok, mint a korlátozott forgalmú birtokok általában, többnyire oly művelési ágakat gondolnak, amelyek a kisbirtok keretében amúgy sem hasznosíthatók. Ezekben a művelési ágakban (erdő stb.) a hitbizományi rendszer nem szükségképpen rosszabb, mint egyéb nagybirtok. Megkötöttsége miatt aggodalmasabb a szántónál, mert akadályozhatja a kisbirtok előnyomulását; de mivel a hitbizomány ma már alig terjeszkedő, másfelől pedig a szabadforgalmú nagybirtokok sokkal élesebb versenyt támasztanak a kisbirtoknak, ez a hátránya is kisebb súlyú, mint az korábban látszott. Hogy két szembeszökő példát idézzünk hazai birtokmegoszlásunk adataiból, a síkföldi hitbizományok klasszikus földjének mondott Fejér vármegyében 57.929 hold hitbizományi birtok mellett 284.739 hold szabadforgalmú nagybirtok akadályozhatja a kisbirtokok előnyomulását, Békésben pedig 28.608 hold hitbizomány mellett 170.266 hold szabad nagybirtok van; a hitbizományok jelentősége tehát eltörpül az egyéb nagybirtokok túlnyomósága mellett.

Komolyabb megfontolásra érdemes az az érv, hogy a hitbizományi vagyon hozadéka az élet külső diszeire elpazaroltatván, a hitbizomány tőkében szegénnyé válik s így nemcsak a szükséges beruházásokra és javításokra nem fektet súlyt, hanem üzemi tőkéje is csekély, aminek következménye lehet vagy a gazdálkodásnak túlextenzívvé válása s ekkor a hitbizomány nagy területe a nemzeti termelésben nem vesz kellő részt, vagy az, hogy a hitbizományi javakat bértetbe adják ki. Ilyenkor a rablógazdálkodás juthat térhez, vagy legalább is egy új félnek a beilleszkedése a hitbizomány hozadékát élvezők közé s a kisbirtokos még távolabb esik attól a reménytől, hogy a hitbizomány versenye mellett megélhessen.

Csakugyan a hitbizományok megterhelhetettségének tilalma dacára nem ritka az az eset, hogy a haszonélvező adósságai miatt a hitbizomány nem képes a gazdaságot kellő tőkével táplálni s a hitbizományi birtok, amelynek mintaszerűnek kellene lennie a

termelés tekintetében is, lehanyatlík s gyakran csak zár alá vételével lehet újra produktívá tenni.

De a hitbizománynak az összes többi korlátozott forgalmú birtokkal szemben egy előnye megvan, az, hogy föl tud keltetni a haszonélvezőben bizonyos érdekeltséget a gazdaság fejlesztése iránt. Az a meggondolás, amely az egyéni tulajdont képező birtoknál is javításra, beruházásra ösztökéli a tulajdonost, hogyha nem is magának, de legalább fiának tegye jövedelmezővé a gazdaságot, a hitbizományosból sem hiányzik, mert ő is tudja, ki fogja élvezni utána a hitbizományt s a saját vérének szeretete rábírhatja arra, hogy könnyelmű tékozlás helyett a jövőre gondoló beruházásokkal emelje a birtok jövedelmezőségét.

Ezen az okon a termelés szempontjából kevésbbé lehet a hitbizományt kifogásolni s az is védelmére szól, hogy a hitbizományok élvezői nemzedékek hosszú során át ugyanazon birtokhoz fűződvn, a föld szeretete és megértése kifejlődik bennük s ha a birtok szakszerű vezetésében gyakran nem is jártasak, annak irányítására mégis alkalmasak.

Az a gyakran hangoztatott érv, hogy a születés véletlene folytán a gazdaság vezetésére alkalmatlan ember kerülhet a hitbizomány élére, nem nagy súlyú, mert ugyanez a véletlen a nagybirtokon, kisbirtokon egyaránt megesik.

A hitbizományok ellen az irodalomban vívott erős harc gyakran csak egy árnyalattal jogosultabb, mint általában a nagybirtok ellen való küzdelem; a nagybirtok hibáit a hitbizomány már nem sokkal toldja meg.

Ahol egészséges kisbirtok fejlődésére alkalom nyílnék, ott a hitbizományok visszaszorítása kívánatos, úgy, mint általában a nagybirtoké.

Nálunk ebből a szempontból és nemzeti érdekből is a múlt század utolsó évtizedében Beksics Gusztáv azt javasolta, hogy síkföldi hitbizományaik helyeztessenek át az ország határszéleire s szántók helyett erdők köttessenek le hitbizományul. Érvelése helyességét a következmények annyiban is igazolták, hogy nem sokkal később idegen honosok sorozatos erdővásárlásai következtek be az ország felvidéki határszélein s nemzeti katasztrófánk már tényleg idegen kézen találta ott az erdőbirtok figyelemre méltó részét.

Annyiban mégis sikerre vezetett Beksics agitációja, hogy a kormányzat az utóbbi évtizedekben síkföldi hitbizományt már nem

engedélyezett, sőt 1914. óta újabb hitbizományok alakulását egyáltalán nem hagyták jóvá.

Magyarországon a hitbizományok alakítása királyi jóváhagyástól volt függővé téve, míg Ausztriában törvényhozási hozzájárulás kellett hozzá. Nálunk először 1653-ban gróf Pálffy Pál nádor létesített családjának két ága részére hitbizományt, ugyancsak a XVII. századból való a gróf Harrach, gróf Zichy és herceg Eszterházy féle hitbizomány; a XVIII. századból ered 11 ma is fennálló hitbizományunk, a XIX. században 1870-ig 19, 1871-től 1880-ig 23, 1881-től 1890-ig 21, 1890 óta pedig 9 új, ma is meglevő hitbizomány alakult.

Ezeknél a hitbizományoknál majdnem kizárólagos az elsőszülöttségi jog (primogenitura) alapján való utódlás; mindössze három hitbizománynál van koröröklés (senioratus) szerinti rendezve az utódlás; az öröklés (majoratus) szerinti hitbizományok ma már megszűntek. 1913-ban hitbizományaink területe 2,291.000 hold volt; 1916-ig ez a terület 2,183.000 holdra csökkent. Hitbizományaink ellen főleg azt a kifogást lehet emelni, hogy részben nagyobb terjedelműek, mint amennyi egy család bármily díszes életmódjához is szükségeses. *)

A hitbizománynak formailag valamivel enyhébb fajtája az Angliában divó entail, amelynél nem bizonytalan hosszú időre kötik meg a birtokot, hanem csak két nemzedék tartamára. A hitbizományt létesítő apa a maga és haszonélvező utódja részére megkööttséget létesít, de már az utód után következő nemzedék ezt feloldhatja. Így, amely család nem bírja a hitbizományi megkööttség terheit, az később megszabadulhat e korlátoktól; de újra és újra föl is frissítheti a korlátozást további nemzedékekre. A gyakorlatban csakugyan a legtöbb esetben úgy történik, hogy az entail inkább csak jogi lehetőség a hitbizomány feloldására s az agrárérdekek szempontjából alig előnyösebb a hitbizománynál.

Anglián kívül Németországnak főleg keleti vidékein fordulnak elő nagyobb hitbizományok (Szászországban és Keletporoszországban), s a régi Ausztriának morva, cseh és lengyel tartományaiban. Oroszország és Románia a földbirtok hitbizományszerű megkööttségében szintén előljártak. Említeni szokás paraszthitbizományokat is, amelyek azonban már újabb agrár fejlődés alkotásai, a kisbirtok széthullásának megakadályozására, s nem is szerencsés gondoltatásítás kapcsán nyerték a paraszthitbizomány nevet. Tárgya-

*) Bernát István: Agrárpolitika. Budapest 1903. 69. l.

lásuk semmi esetre sem ide, a kisbirtok fejlődését megakadályozó, régibb eredetű lekööttségek sorába való.

Az *egyházi birtokok* sokfélék: nagyobb javadalmakat élvező főpapok használatára rendelték, szerzetesek birtokai, templomok vagy egyházi intézmények főtartására létesítettek, a lelkészkedő papság megélhetését biztosító birtokok, felekezeti iskolák fentartását célzó stb. Ezek közül mindazokat, amelyek bizonyos közfunkciót végző szerzetesrendek javára, vagy templomok, egyházi intézmények, felekezeti iskolák fentartására szolgálnak, helyesebb az alapítványi birtokok gyűjtőneve alatt ismertetnünk, mert nemcsak jogi formájuk hasonlít ahhoz, hanem agrár szempontból való elbírálásuk is ugyanolyan megítélés alá esik.

Hasonlóképpen mellőzhetjük a lelkészkedő papság megélhetésére leköötött ingatlanokat. Ezeknek nagysága nagyon ingadozó ugyan, de átlagban alig haladják meg a kisbirtok mértékét, s minthogy egy-egy község területében rendszerint csak igen kis hányadot foglalnak le, a birtokmegoszlás helyes kialakulását egyáltalán nem befolyásolják.

A lelkészeknek ily módon való gazdálkodása többnyire a fogyasztó gazdaság határain belül marad, a pénzérték ingadozásával szemben bizonyos állandó megélhetési alapot nyújt, s kétségtelen morális értéke is van, mert a lelkészt ugyanolyan természeti és gazdasági jelenségekkel hozza érdekelttségi viszonyba, aminők hűveinek életföltételeit irányítják, a közös érdek jobban összefűzi őket, a lelkész nemcsak megértéssel lehet irántuk, hanem tanáccsal, útmutatással s a jó gazdálkodásban példaadással támogatja népét.

Más megítélés alá esnek azonban azok a nagyobb birtoktestek, amelyek főbb egyházi javadalmak részére vannak leköötve. Eredetük akár magánjogi, akár közjogi jellegű, e javadalmak mindenestre közjogi funkciókat is végeznek s a mód, ahogy legalább nálunk javadalmakhoz jutnak (a király, mint legfőbb kegyúr kinevezésével), szintén közjogi vonatkozású. Közkötelességek hárulnak rájuk nemcsak egyházi méltóságuk viseléséből, hanem legtöbbször abból is, hogy a törvényhozótestületnek, mint főrendek részesei.

A haszonélvezetükben levő birtok részben ugyan arra a célra szolgál, hogy közfunkcióik segédeszközeit fentartsák belőle (például püspöki iroda), de részben, mint a hitbizományoknál, arra is, hogy a társadalmi rangjukhoz illő díszes keretet megadják nekik.

Az egyházi javadalmas, mint haszonélvező, hasonlíthatatlanul kevesebb közvetlen érdekességgel viseltetik a gazdálkodás iránt, mint a hitbizományélvező. Nemcsak azért, mert előiskolája és hivatali lekötöttsége egészen más irányúak, hanem azért is, mert a haszonélvezetben való utód teljesen idegen, sőt ismeretlen személy előtte. Az egyházi javadalmas érdekessége tehát nem személyszrinti kapocs, hanem az intézmény iránti szeretet. S minthogy a főpapság többnyire oly magasabb korban jut a javadalomhoz, amely új irányú érdeklődés fölkeltésére már kevésbé alkalmas, elég gyakori, hogy a javadalmast a birtok hozadékának fölhasználása érdekli csak, nem pedig a birtok okszerű kezelése. Innen van a sürü — néha talán túlzott — panasz az egyházi birtok extenzív művelése, elégtelen jövedelmezősége iránt, innen ered az is, hogy máskor pedig a jövedelmezőség emelése érdekében a közép- és nagybérletek zsaroló gazdálkodása terjed el az egyházi birtokon, s a kisbérletek vagy egyáltalában nem, vagy pedig csak másodkézből kapnak helyet az egyházi földeken.

A távolabbi jövőre gondoló költségesebb beruházások valóban ritkábbak az egyházi birtokokon, mert a javadalmas nem szívesen szánja rá magát, hogy a maga elé tűzött s még életében megvalósítani kívánt célokat föláldozza az utódjának jövedelemnövelése érdekében, akiről egyáltalán nem sejtheti, mire fogja azt a jövedelemtöbbletet fordítani.

Az ok azonban, amiért ez történik, ritkán önző s ez enyhítheti azokat a kifogásokat, amelyeket az egyházi birtokok ellen a termelés szempontjából felhozhatunk. Az egyházi javadalmasok nagyobb része ugyanis a jótékonyság különböző formái közt a köz javára vissza szokta juttatni jövedelemfölségét. Rendszerint maguk elé szoktak tűzni kisebb-nagyobb jelentőségű közcélokat, amelyeket gondozni kívánnak, s amelyeket életük főművének tekintenek, s mert a haladó életkor sürget, szinte türelmetlenül várják, hogy a birtok hozadéka ezt a vágyukat kielégíteni segítsen.

Persze vannak kivételek abban a rosszabb irányban is, mikor a javadalmas sem a közjóval, sem a birtok teljesítőképességének növelésével nem sokat törődik, de abban a jobb irányban is, amikor jövedelmeinek nagy részét beruházásokra költi, hogy a birtok jövőbeli hozadékképességét növelje, vagy amikor közvetlen kisbérletek létesítésével juttatja a föld hasznához a birtoktalan vagy kisbirtokú földművesnépet.

Az egyházi birtok ellen a leghevesebb támadások különben

akkor irányultak, amikor a szegény földmives iránt való gondoskodás szüksége még csak az agrárpolitikusok könyveiben és felszólalásaiban ébredezett. Mihelyt általánosabb köztudattá vált ez a meggyőződés, és a törvényhozás kapuin is kopogtatni kezdett, akkor az egyházi javadalmazók — akik egyéb irányú elfoglaltságuk miatt inkább szaktanácsadók szemüvegén át szokták nézni a javadalmi birtok ügyeit — szintén hajolni kezdtek már arra, hogy birtokaikon a szegényebb bérlő elemnek inkább tért juttassanak.

Az egyházi birtok jövő fejlődésének útja valószínűleg ez lesz, még a törvény kényszere nélkül is, s akkor a közvetlen kezelésben maradó földterület művelése is intenzívebbé válhatik.

Alapítványi birtoknak azt a megkötött birtokterületet nevezhetjük, amelynek hozadéka bizonyos közcél állandó ellátására van hivatva. Jogi szempontból — amennyiben a heterogén alapításoknak egyöntetű jogi ismérveiről beszélhetünk — lényegesnek tarthatjuk azt a megkülönböztetést, hogy ezeknél sohasem fizikai személy a haszonélvező, hanem intézmény, amelyet vagy egy fizikai személy képvisel, vagy fizikai személyek testülete. Az egyházi birtoknak nevezett kötött birtokok sorából, mint említettük, a szerzetes rendek vagyonát ideszámíthatjuk, valamint a különféle felekezeti iskolák vagyonát; nálunk az alapítványi birtokok figyelemre méltó képviselői a vallásalapnak, továbbá a vallás és tanulmányi alapnak birtokai. A budapesti kir. magy. tudományegyetem fentartása is alapítványi birtokból történik, bár az állami költségvetésnek növekvő hozzájárulásával.

Az alapítványi birtok helyes kezelés mellett nem válhatik a nemzeti termelés akadályává. Nincs semmi személyi érdekelttség, amely a birtok hozadékának improduktív célokra való fölhasználását, pazarlását involválná. Az intézmény (vagy intézmények sorozata), amely a hozadékból fentartatik, kialakult rendes költségvetéssel bírhat, amelyen egyéni szeszély vagy túlköltekezés nem változtathat. Meglévén így szabva nagyobb ingadozások nélkül a fölhasználandó költségek mérve, jó előre gondos számítást lehet tenni a hozadék emelésének szükségére és lehetőségére; beruházásokat lehet eszközölni a birtokon, mert azok költségei hosszú időre elosztva az intézmények költségvetésével egyensúlyba hozhatók. Az intézménynek mindig érdeke, hogy ily beruházások történjenek, s a termelés fokoztassék, mert az intézmények közcéljai növekvő, de egyúttal minél megalapozottabb és ingadozásnak alá nem vetett hozadékot kívánnak meg.

Az alapítványi birtoknak a természete tehát a termelés növekvő intenzitását kívánja meg, s ezért olyan szociális érdekű változtatásoknak sem állhatja útját, amely kisbirtokoknak földhözjuttatásával, sőt esetleg parcellázással és a kisbirtokos térfoglalásával biztosítja a nagyobb intenzitást. Az alapítványi birtokok hosszú évszázadok kulturális és közjótékonyági áldásait hintették szét, s ezekhez főleg az újabb keletkezésekben a közegészségügy érdekében végzett szolgálatok is járultak. Ha valamilyen nyomós közérdek az alapítványi birtokok állományának megbolygatását kívánná, komoly meggondolás volna szükséges ahhoz, milyen egyéb érdekekre konvertálhatók ezek a birtokok, hogy az általuk gondozott közérdekeket éppen oly zavartalanul s a bennük rejlő tőkeérték oly változatlanságával lehessen eltérni.

Az állami birtokok nagyobb részt történeti eredelűek, s állományuk elidegenítéssel csökken, (nálunk ez elidegenítésnek az az alkotmányjogi ellenőrzése van, hogy a földművelésügyi miniszter az elidegenítésre szánt javakról előzetesen, a tényleg eladottakról utólagosan jelentést terjeszt be az országgyűlésnek) de újabb vásárlásokkal gyarapodhatnak is. Az állam magángazdasági javainak tekinthetnők ezeket, ha az állami agrárpolitikának nem volnának egyúttal hathatós tényezői.

Egy részük, különösen az erdőségek már természetükénél fogva arra vannak utalva, hogy magasabbrendű gazdálkodó terv szerint kezeltesse.

A közvetlen mezőgazdasági termelésre alkalmas egyéb állami birtokok is a jövedelmezőség keresésén kívül a földművelés érdekében fontos közérdeket szolgálnak. Nemcsak példaadók mintagazdaságaikkal, hanem kísérleti telepeikkel a célszerű újítások előmunkálói.

Még azok az állami gazdaságok is, amelyekben ily kísérleti termelés nem történik, nagy szolgálatot tehetnek azzal, hogy tömegtermelésükkel a piacnak azt a részét kereshetik föl, amelynek a termékekre leginkább szüksége van, s így anélkül, hogy magángazdaságokkal szemben versenyeznének, az elsőrendű mezőgazdasági terményekkel az arra leginkább rászorult fogyasztókat láthatják el. Ennek a tevékenységnek fontos árszabályozó szerepe is lehet, különösen olyankor, mikor a termelés egyenetlen megoszlását a közlekedés gyorsasága nem tudja ellensúlyozni. Az állami birtokok ezirányú jelentősége a háborúvégi s az azt követő élelmiszerválság idején élesebben domborodhatott volna ki.

Az állam szuverénül rendelkezvén birtokaival, a birtokmegosztás egyenlősítésére saját vagy e célra vásárolt birtokainak szétosztásával, bérletbe adásával állandóan sok hasznot tehet, s nem kell bevárnia, míg a birtokprobléma megoldása égetővé válik s egyéb intézkedéseket is szükségessé tesz. Minden radikális birtokrendezés csak egy időre szerez megnyugvást, az állam folytonos egyengetése azonban közben is simithatja az ellentéteket.

Az agrárpolitikus fölfogásban nem ritka az a nézet, mely az állami mezőgazdasági birtokoknak bérlet útján való hasznosítását javasolja (az erdőségek s a kísérleti gazdaságok kivételével) azzal az indoklással, hogy az állami adminisztráció nehézsége nem alkalmas versenyképes üzem föntartására. A gazdaságot kezelő tisztviselő félvén a felelősségtől, felsőbbsege tudtán kívül vajmi keveset mer kezdeményezni, holott a gazdaság helyes vezetéséhez gyors elhatározás és gyors intézkedés szükséges. Egyéni'eg sem érdekelt az állami tisztviselő s így nem fekteti bele munkájába tudásának és erejének javát. Ezzel szemben a bérlet egyéni érdekei hajtják, a felelősséget senkire másra át nem tolhatja, ezért intézkedései átgondoltabbak s mégis frissebbek és elevenebbek lesznek, aminek az eredménye a termelés nagyobb intenzitása.

Nincs minden igazság nélkül ez a megjegyzés. Az állam azonban egyéb üzemeinél is meg tudja honosítani a kereskedelmi vezetést s így a mezőgazdasági termelésnél is megtalálja a módot arra, hogy a tisztviselőt önállóságra s — az okszerű gazdálkodás feltételezésével — minél nagyobb hozadék elérésére serkenítse. Másfelől oly nagy érdek fűződik ahhoz, hogy az állam termékeivel, sőt szükség esetén birtokainak állományával is a közjó érdekében szabadon diszponálhasson, hogy az állami birtokokon a kiterjedt bérleti kezelést nem tartjuk helyén valónak. Rövid lejáratú bérletek (a kisbérletek kivételével) a talaj kizsárolására s a beruházásoktól való idegenkedésre vezetnek; hosszú lejáratúak az állam szabad rendelkezésének gátjai. Ahol nagyobb tömegben vannak kísérleti vezetésre nem szükséges állami birtokok, ott is a bérleti rendszer oly beosztással volna megfelelő, hogy nem nagy bérletek különböző lejáratú időre adassanak ki, hogy az államnak évről-évre járjanak le egyes bérletei s azokkal a fölmerülő szükséghez képest másként is rendelkezhessék.

A *községi (városi) birtokok* sok tekintetben kicsinyben ugyanazt a közérdeket reprezentálják, mint az államiak nagyban. Bizonyos művelési ágakra igen alkalmasak. Minthogy azonban a köz-

ség és lakói közt közvetlenebb az érintkezés, sőt a magánérdekeltségi viszony is, mint az állam és polgárai között, gyakori és szükséges is az a hasznosítás, hogy a községi lakók az ily birtokokból közvetlenül természetben részesüljenek (faizási jog a községi erdőben, legeltetési jog a közlegelőn stb.). Bizonyos kisebb körű kísérleti gazdálkodás is folyhatik a községi birtokokon (tenyésztésközpont, szállótelep stb.); a piacnak szabályozása s az átalakulás irányítása szintén földadatok lehet a községi birtokoknak. Az egyéb módon való hasznosítás során azonban a közvetlen gazdálkodás helyett itt inkább helye van a bérleti rendszernek, annyi is inkább, mert többnyire kisebb bérletekről lehet csak szó s majdnem kizárólag az érdekelt községi lakók sorában. A németországi Allmende hozzáférhetősége a birtoktalan szegény nép számára, nálunk Szeged bérleti politikája szép példái a községi birtok szociális hasznosításának. Községi birtoktesteknek parcellázása a helyi birtokmegosztás javítása érdekében többször igen jövedelmező volt s a lakosság helyhez kötésére továbbra is földadatok lehet a községi birtokpolitikának.

Az itt tárgyalt szempontból nem egyenértékűek a községi birtokokkal a közbirtokosságok. Amennyiben közös használatban vannak, e címen domborodik ki a fontosságuk (l. 7. fejezet); egyébként inkább az egyéni birtokok ismertető jeleivel bírnak.

Az *egyleti birtokok* részben már újabb fejlődés eredményei. Sok rokonságot mutatnak az alapítványi birtokokkal, gyakran kifejezetten kísérleti vezetés céljaira létesülnek. Minthogy rendszerint közérdek az, amelyet szolgálni kívánnak s minthogy jogi formájuk ritkán oly megkötött, mint a régebbi eredetű korlátozott forgalmú birtokoké, általában a kevésbé aggodalmat keltő alakulatok közé tartoznak. Az újabb egyéni szervezkedés erősebb alakzatai különben is inkább a városi életben jelentkeznek, vagy legalább is városi központtal bírnak s így az egyéni ingatlanok nagyobb része városi telek vagy bérház, ami a birtokmegosztásra közömbös.

A *részvénytársasági* ingatlanok azonban már figyelemre méltóbbak. Semmi jogi akadálya nincs a birtok tovább adásának; de annyiban mégis a korlátozott birtok tipikusabb megjelenései közé tartoznak, hogy tőkeerős kezekben lévén, ezekből az ingatlan addig meg nem szerezhető, amíg a birtok a társaság részére hasznos és nyereséget ígér. Idegen tőkeakkumulációnak a benyomulása ez a mezőgazdasági művelés körébe s a birtokot a földet művelőtől élesebben elkülöníti, mint a kötött birtokok más fajtája.

Célja ritkán az, hogy tartósan foglalkozzék valamely mezőgazdasági területtel s annak kedvező és kedvezőtlen sorsában részt vegyen, hanem legtöbbször az, hogy a tőke nagy erejével biztosítsa magának az ingatlanból alkalmas időben szereshető legnagyobb hasznot. Sohasem konzervál birtokdarabokat, hanem a legnyereségesebbeket választja ki s elfordul tőlük, ha már kihasználta. Gyakran csak átmenetileg tartja kezében őket, amíg nem parcellázhatja. A részvénytársasági birtokok újabb keletű szerepe egyre nőtt s eltérően a többi korlátolt forgalmú birtoktól, előszeretettel fordult olyan művelési ágak felé, amelyek a kisbirtok boldogulásához leginkább szükségesek: a szántók, szőlők felé. S minthogy ezektől nem is válik meg nyereség nélkül, a kisbirtok terjeszkedésének elég komoly akadálya. Közbeékeli magát a szét hulló, eladásra érett nagybirtok s a gyarapodni kívánó, földre éhes kisbirtok közé, ideig-óráig megakadályozza a kettőnek a találkozását s ez időközben szívja föl az ingatlan mezőgazdasági hasznát s a nagy kereslet miatt növvő értékelelkedést egyaránt.

Ez az alakulat, amely jogilag legkevésbé kötött, igen élénken részesedik a korlátolt forgalmú birtokok közös hibájában, hogy a helyes földmegosztást akadályozzák. Értelmezhető ez abból, hogy kifejlődése arra az időszakra esik, amikor a földmegosztás hibái már szembeszökőbbé váltak.

A korlátolt forgalmú birtokok egyéb kategóriái akkor illeszkedtek bele a jogi és gazdasági rendszerbe, amikor a föld értéke egyéb javakhoz viszonyítva csekély volt ugyan s meglehetősen bőségben állott rendelkezésre, amikor azonban a vagyon tartós megköltésének ez volt a legbiztosabb formája, mert a gyatrább közbiztonsági viszonyok mellett az egyéb vagyonalkatrészekben (ingókban, aranyban, ezüstben) való értékkonzerválás nem látszott elég bátor-ságosnak.

Akkor a megköltés nem is sértett sem gazdasági, sem társadalmi érdekeket. Közben minden földbirtok — s így a korlátolt forgalmú is — megérezte a jobbágy-fölszabadulás terheit, a tengerentúli verseny okozta agrárválságot, de megérezte az újabb évtizedeknek föllendülését is s a háború alatt és óta minden egyéb érték devalvációját is. A részvénytársasági birtokok csak a föllendülés évtizedeiben kezdtek terjeszkedni s a háborús években érték el legnagyobb szerepüket, tehát a földbirtok legemelkedettebb konjunktúrája idején.

Valószínű, hogy e hullámhegy után ismét esés fog követ-

kezni s a földbirtok megmarad ugyan továbbra is biztos érték-konzerválónak, de nem tarthatja meg a legújabb időkben elfoglalt kiválóan kedvező helyzetét, sőt újabb válságoknak megy elébe.

Az emberiség közös érdekeinél fogva indokolt, hogy oly forgalmi korlátozások, amelyek a földbirtok alacsony értékelése idején keletkeztek, ne maradjanak érintetlenül akkor, mikor száz-ezrek vágyódása fűződik a fontosságában immár általánosan elismert földhöz. Mikor azonban a birtokforgalom kötelékeit a modern agrárfelfogás oldozgatni kezdi, szükséges volt megvilágítani a korlátozott forgalmú birtokok néhány előnyösebb tulajdonságát is s jelentéktelenebb szerepét a szabad nagybirtokokkal szemben. Szociálpolitikai szempontból nem lehet sok jót mondani a korlátozott forgalmú birtokokról. De amint anakronizmus volna most szaporítani a kötött birtokokat, úgy félreértés, ha azokat csakis a ma szemlivel itéljük meg, a történeti fejlődés figyelembe vétele nélkül s ha csak a birtok kötöttségére nézünk, nem pedig azokra a közcélokra is, amelyek érdekében megkötésre annak idején a földbirtok látszott legalkalmasabbnak.

7. A közös gazdálkodás mai formái.

Miközben a földbirtok terén a magántulajdon mindig egyetemesebbé válik, amennyiben az összefüggő nagyobb birtoktestek is szétdarabolódnak, hogy minél több egyéni tulajdonosnak biztosítsanak megélhetést, azalatt némely művelési ág nál a közös birtoklás maradványai továbbra is élnek, sőt a modern gazdálkodás elvei szerint átalakulva, újabb fejlődésre képesek, s még gyarapodnak is magánkézben volt területek közös használatává alakításával. Azok az extenzív formájukban is szükséges művelési ágak ezek, amelyek különösen a kisüzemekbe közvetlenül bele nem kapcsolhatók, de gazdálkodásuknak mégis nélkülözhetetlen kiegészítő részét képezik; különösen a legelő, az erdő s bizonyos mértékig a nádas is.

A közös legelőre különösen a kiskgazdaságnak van föltétlen szüksége, mert állattenyésztést nem űzhetne, ha az állattartásban csupán a saját kis földjének termékeire volna utalva. Egyéb terményektől nem vonhat el annyit mesterséges kaszálókra, hogy abból akkora állatlétszámot tarthasson, amely a gazdasághoz szükséges igaerőt és természetes trágyát szolgáltatassa. S miután épen a kis-

gazdaságban van az állatok gondozásához szükséges elég munkaerő s a kisgazdaságnak kell leginkább a növénytermelés véletleneivel szemben az állattartás haszonvételével biztosítania magát, a gazdálkodás helyes rendje azt kívánja, hogy a kisgazdaság minél több állatot tartson.

Szükséges azonban ehhez, hogy az állattartást az erők egyesítésével könnyítsék meg. S ebben a tekintetben a régmúlt időknek közös gazdálkodása sok vonatkozásban ma is a legjobb lehetőség. Alkalmas legelőterület biztosításával egész falunak vagy egyéb közösségnek az állatállományát közösen lehet etetni, itatni, járattatni, közösen megbízott gondozó felügyelete mellett. A legelőterület megmaradt többnyire még a közös gazdálkodás idejéből, földesúri hatalom alá került ugyan a jobbágyság korszakában, de azzal a szolgálommal terhelve, hogy a jobbágyság állatállományát rajta legeltetni lehessen.

A jobbágyság megszűntével a közös legelőhasználat megmaradt s a legelőterület tulajdona két főirányban alakult ki: vagy a politikai község birtokába ment át, vagy az úgynevezett közbirtokosságokéba, amelyek lehettek úrbéres vagy nemesi közbirtokosságok. A politikai község az egy közigazgatási egységbe tartozó lakók összesége lévén, a közös legeltetés jogában mindazok a lakók részesülnek, akik a községben később telepedtek is le.

A közbirtokosság inkább magánjogi szervezet, annak tagjai a közbirtokosságban eredetileg résztvevőknek leszármazottjai. Ebbe a szűkebb területbe idegennek bejutni többnyire csak úgy lehetett, ha közbirtokossági jogokkal bíró ingatlant vásárolt meg: néhol még ez sem adott lehetőséget a közbirtokosság kötelékébe való felvételre. E zárt testületi jellegnek meg voltak a káros következményei. A közbirtokossági területek a nyilvánosság ellenőrzésének a híjával s a helyi vezetőségnek többnyire felszínes gazdasági érzése és hozzáértése folytán fogytak s a közös legeltetés lehetőségei csökkentek. *)

A közös legelő feltörése azonban abban az időben, amikor a szemtermelés nagyobb haszonnal kecsegtetett, nemcsak a közbirtokossági, hanem még a községi tulajdonná vált területen is igen gyakorivá lett s a magyar gazdasági politika és törvényhozás későn ébredt annak a meggondolására, hogy a pillanatnyi több haszonból mennyi érdemleges kár származik.

*) L. a szerzőtől: Magyarország községeinek háztartása. Budapest. 1913. 153. lap.

Az arányosítást, a közös haszonélvezetből az egyént illető résznek megállapítását, mindig nagyobb mértékben vitték keresztül, sőt e résznek külön telekkönyvezése és elidegenítése is rohamossá vált az állattenyésztés nagy kárára. Sebess Dénes*) egyenesen a községi lakosság atomizálását tulajdonítja ennek az eljárásnak s a kivándorlás egyik okozójának tartja.

Hasonló szomorú tapasztalatokat szereztek különben Angliában s Poroszországban is, míg egyéb német államokban szembe-ötölő, hogy ahol az Allmende (közös földhasználat) dívik, — bár ott ez nemcsak az állattenyésztés előmozdítására szolgál, hanem a birtoktalan földmives népnek kis hértelkekhez való juttatására is — az általános gazdasági, népesedési és szociális helyzet mennyivel jobb, mint ott, ahol a magántulajdon túlnyomósága a földdel való szabad spekulációt engedi meg.

Törvényhozásunk újabban a községi legelők fentartását a földművelésügyi minisztérium védelme alá helyezi, s azok felosztását tilalmazza. E tárgyra vonatkoznak az 1894 évi XII., az 1908 évi VII., XXXIX. és XLIII. t. cikkek, amelyek hiányainak pótlására az 1913 évi X. t. c. társulattá tömörülésre kényszeríti azon feleket a közösségből folyó ügyeik rendezésére, akik részesek voltak úrbéresek közös legelőiben, közbirtokossági legelőben, tagosítás alkalmával kihatott osztatlan legelőkben, állami segéllyel szerzett legelőben stb. Ahol a felek tulajdonjoga nincs egyénileg telekkönyvezve, ott a közös legelő tulajdona a társulatra száll: az egyéni jogosultak is átruházhatják a tulajdont a társulatra, használati joguk fentartásával. A felek tulajdoni vagy használati jogukat élők közti jogügylettel csak a társulat tudtával ruházhatják át másra; a társulat, község vagy állam elővásárlással is élhet. A társulat legelőrendtartást állapít meg s szabályozza a társulathoz nem tartozó kisgazdák legelőhasználatának módját. A társulat ügyeiben a tagok részük arányában szavaznak; a részjogosultakról hiteles névjegyzéket kell vezetni. Társulattá kell szervezkedniök azoknak is, akik az államtól, vagy a Földhitelintézetek Országos Szövetségétől legalább tíz évre közösen legelőt bérelnek. Ugy a társulati, mint a községi legelők elidegenítéséhez és megterheléséhez földművelésügyi miniszteri jóváhagyás kell.

A közbirtokosságok gazdálkodására, s a közbirtokossági vagyon megóvása érdekében legújabbán az 1921. évi 1920. sz. rendelet úgy intézkedik, hogy a birtokosság évenként költség-

*) Adatok a magyar agrárpolitikához. Budapest 1908. 10 l.

vetést és zárszámadást tartozik készíteni. Az 1894. évi XII. t.-c. 11. §-a alapján szervezett közbirtokosságoknál a birtokossági közgyűlés határoz a költségvetés és zárszámadás fölött, nem szervezett birtokosságoknál pedig a községi képviselőtestület. Ezek a költségvetések és számadások a községi háztartás mellékleteként a törvényhatósági közgyűlés elé terjesztendők, de ott már érdemben nem bírálják őket felül.

Az 1920. évi XXXVI. t.-c. a községi legelőterületek létesítését szintén közérdekű birtokpolitikai célnak minősítette; ettől lehet várni a közös legelőterületek följutását oly helyeken is, a hol korábban a gyors hasznot kereső mohóság azokat megszüntette.

Az 1908. évben Magyarországon a községek saját kezelésében 681.000 holdnyi legelőterület volt, városainknál 192 000 hold, a közbirtokosságok tulajdonában pedig 1,161.000 hold. Összes legelőterületünknek 5.75 millió holdjából a megcsonkított Magyarország 1.75 milliót tarthatott meg.

A helyes legelőpolitikának nemcsak az a feladata, hogy a legelőket konzerválja vagy azok megcsökkent területét akkorára egészítse ki, amekkora az illető vidék állattenyésztése érdekében szükséges, hanem az is, hogy a legelőket javítsa, s állandóan használhatóvá tegye. Az a gyakorlat, mely a szántóföldi termelésre már egyáltalán nem alkalmas talajokai jelölte ki csak legelőnek, az extenzív állattenyésztés primitív céljait szolgálta csupán; a legeltetésre szánt területeket úgy kell megválasztani, talajukat úgy javítani, növényzetüket úgy kiszemelni, hogy azokon az állat a legeltetés egész időszakában megtalálhassa a táplálékát. Magyarországon a szélsőséges időjárás folytán úgy a réti szénának, mint a mesterséges takarmányoknak a termése is nagyon ingadozó, s elég sűrűn fordulnak elő takarmányinséges esztendők, amelyek az állatok áralakulására, s az állatállomány épségére is károsak; a legelők óvása és javítása is egyik ellenszere ezeknek a károsodásoknak.

Az erdőterület közös használatának, vagy birtoklásának az eredete ugyanaz, mint a legelőké. Az erdőnek is nagy pusztulását idézte elő a magántulajdonba és kezelésbe vételnek a múlt század második felében kedvezményezett szokása, mely elsősorban a szántóföldi termelésre alkalmasnak látszó erdősegeket ítélte halálra. Sok helyen az erdőt csak a hozzáférhetetlensége óvta meg az elpusztulástól, bár ily megközelíthetetlen területeken természe-

tesen okszerű erdőgazdálkodásról sem lehetett szó. A községi lakosoknak, vagy a közbirtokosság tagjainak az erdő kisebb vagy nagyobb részéhez való joga — amely a gyakorlatban szinte hasznavehetetlennek látszott — rendkívül alacsony áron vált adás-vétel tárgyává.

Az erdőterület szakszerű kezelése és közös használata mellett — azonkívül, hogy az erdei termékek folyton növekvő értékének helyes kiaknázása csak így történhetik meg — az erdők rendkívül nagy közgazdasági jelentősége is szól. Az ókor és középkor erdőpusztításait ma is sínylik az elkarsztosodott vidékeknek hasznavehetetlen területei; az erdő a hőmérséki és csapadéki viszonyokat egyaránt kedvezőbb megoszlásúvá teszi, s így az ország egyéb mezőgazdasági kultúrájának fejlődésére is elhatározó. A magángazdálkodás kicsinyességi szempontjai az erdőpolitikában a közelmúltban is igen károsaknak bizonyultak. Jellemzők erre a francia erdőpusztítások következményei s hazánkban is a délvidéken ismételve fellépő nagy árvizek katasztrófái.*)

Magyarországon a rendi alkotmány idejében hozott több törvény védte az akkori közgazdasági felfogáshoz képest az erdőségeket és szabályozta azok használatát. A jobbágyfelszabadítás után azonban, valamint újabb alkotmányos életünk első évtizedében az erdő pusztítása nagy méreteket öltött, s a gazdálkodás szabadságát védő korszellem még akkor sem tudta ennek egészen gátját vetni, mikor az 1879. évi XXXI. t.-c.-ben újabb erdő-törvényt alkotott. Ez a törvény ugyanis a magántulajdonban lévő erdők kihasználása elé — a véderdők kivételével — semmi akadályt sem gördített, s csupán az állam, törvényhatóságok, községek, egyházi testületek és személyek, köz- és magánalapítványok, továbbá közbirtokosságok erdeinek üzemterv szerint való kezelését rendelte el, sőt ez utóbbiakra e korlátozást csak addig terjeszti ki, amíg azok közösen használtatnak. Az 1898. évi XIX. t.-c. egy lépéssel tovább halad az erdőgondozás terén, amennyiben oly esetekben, amikor a fent felsorolt erdőtulajdonosok erdeik önálló, szakértő kezelésére nem képesek, ezek erdeit és erdősítésre szánt kopár területeit állami kezelésbe veszi át s e teendőik ellátására állami erdőhivatalok hálózatát építi ki. A magánerdők használatának megszorítása vagy legalább is a közérdek szempontjából felügyelet alá helyezése tekintetében azonban ez a törvény sem rendelkezett,

*) L. Kaán Károly: Erdőgazdaság-politikai kérdések. Budapest, 1921. 8. l.

úgy, hogy a törvény hatálya alá nem eső viszonylatokban az erdőpusztítás tovább folyt.

A helyes erdőkezelés szempontjából nagy fontosságú az erdők kihasználásának, s újraültetésének a módja. Régebben általánosan elfogadott gyakorlat volt az erdőt annyi vágási turnusra beosztani, amennyi idő az illető fa nem teljes kifejlődéséhez szükséges, úgy, hogy az erdőterületnek évről évre más része került vágás alá. Ez a gazdálkodás — még ha a turnusok megtartásához ragaszkodtak volna is — az erdő haszonvételeinek állandósítása szempontjából megfelelő lehetett, az erdő közgazdasági és időjárást szabályozó szerepének betöltését azonban nagyon megnehezítette, mert összefüggő nagyobb területek egyszerre veszítették el erdőségüket, amit nemcsak az erdőtalajon selylett meg a vegetáció újabb fejlődése, hanem az egyéb mezőgazdasági területeken is a csapadéokban megszegényült, s szélnek, hirtelen hőmérsékváltozásnak nagyobb mértékben kitett növényzet. A korábban divó tarvágás és újraültetés helyett nemcsak jövedelmezőség, hanem az erdőállomány épségben tartása és közgazdasági hasznainak megkötése szempontjából is sokkal megfelelőbb a természetes felújítás rendszere, amely az erdőből a kitermelésre alkalmas fákat felhasználja, új csemetékkel pótolja, anélkül, hogy az erdőterület összefüggését és egységét megbolygatná. A természetes felújításnál gondozott utak, alkalmas szállítóeszközök szükségesek a haszonvétel biztosításához, tehát az erdőbirtokos részéről nagyobb beruházási költségek; ezek viszont az állandó, jobb hozadékot előmozdítják, s az erdő közgazdasági hasznait folyton megóvják.

Az intenzívebb erdőgazdálkodáshoz szükséges nagyobb beruházás költségeit a kisebb magánbirtokosok természetesen nem bírják meg, holott erdei haszonvételekre (épület, szerszám és tűzifa, s a hol az erdő természete ezt megengedi, legeltetés és makkoltatás) egyéb mezőgazdasági tevékenységük folytatásához nekik is teljes mértékben szükségük van. Az erdő haszonvételeit tehát épen úgy, mint a legelőt, a mezei gazdálkodás modern formái közt is a közös birtoklással lehet a kisebb gazdához legközelebb hozni: a közös birtoklás folyamánya azonban, hogy a költségek megosztásával az erdőgazdálkodás intenzív, s az erdőt kímélő, sőt az erdőterületet lehetőleg kiterjesztő legyen. Fátlan síkságokon az erdőtelepítés az ismert közgazdasági hasznok mellett rendszerint igen jövedelmező is, mert a fa ily helyeken drága, s fa hiányában még a tüzelésnél is a mezőgazdaság szem-

pontjából egyéb értékes anyagot fogyasztanak: a trágyatermelésre szükséges szalmát, vagy a takarmányozásnál értékesíthető tengeri szárat stb. A Magyar Alföld befásításának fontosságára és nagy hasznára vonatkozólag tanulságos följegyzéseket olvasunk Kaan Károlytól*) s példákat is arra, hogy egyes alföldi városok okos erdőpolitikája (Szeged, Szabadka stb.) mily nagy jelentőségűvé vált az illető vidékre. Kaan szerint az a föld, amit az erdő céljaira veszünk igénybe, nem rövidíti meg a mezőgazdaságot, sőt fokozza termelőképességét és előmozdítja intenzitását.

A legelőnek és erdőnek köz- és magángazdasági haszna ennek a két művelési ágak a legintenzívebb szabad gazdálkodás mellett is föntartását és fejlesztését javasolja. (Thünen nem ok nélkül jelölt ki erdőgazdaságot az elszigetelt állam körül mindjárt a második termelési körben). Mind a kettőnél azonban nemcsak a föntartásukhoz szükséges, viszonylag nagyobb terület indokolja a közös gazdálkodás helyességét, hanem az üzemvitelüknél nélkülözhetetlen azon mélyrehatóbb gazdasági megfontolás is, amely az egyes gazdálkodóknál nem mindig található föl. A szántóföldi termelés helytelen vitele legfőljebb magát a gazdálkodót érinti; a legelőgazdaság és az erdők okszerűtlen kezelése általánosabb kárral jár, és sújtja a közvetlenül nem érdekelt mezőgazdasági termelését is. A közérdek fokozódó jelentősége tehát ezeknél a művelési ágaknál a közös gazdálkodás föntartása mellett, s a hol erről az utról letértek, a szabad egyéni gazdálkodás visszariasztó tanulságai után a közösségnek visszaállítása mellett szól. A főszűly természetesen nem a közösségen nyugszik, hanem azon a helyes legelő- és erdőpolitikán, amely csak közösség mellett gyakorolható; a magángazdálkodásnak a korlátozását a köz érdekében kell szabályozni s ugyanily szabályozást igényel az a közös használatban maradt legelő- és erdőbirtok is, amelynél a közös használat nem közérdekű szempontok szerint történik.

Hogy a legelő- és erdőgazdálkodásnak milyen nagy a jelentősége, hogy tehát a közérdek irányította közös gazdálkodás mekkora területen van még további szerepre hivatva, mutatja az, hogy magának Európának területéből is mintegy 27⁰/₁₀-ot tesz a részben ugyan magánkezelésben lévő legelő, s 28⁰/₁₀-ot az erdő: a többi világreszekben a szántó és rétterület jóval kisebb részesedése

*) L. i. m. 80. l.

mellett a legelő aránya 35-45%-os, az erdő 20-30%-os. *) Magyarországon a közel 13 millió holdnyi erdőből az 1898. évi XIX. t. c. hatálya alá az állami erdőségekkel együtt nem egészen 6 millió hold tartozott. A megcsonkított Magyarország erdőállománya a 2 millió holdat alig haladja meg s ebből állami erdő nem egészen 84.000 hold.

A közös gazdálkodásnak újszerű formája még a szövetkezeti termelés, ez azonban a régi agrárközösségek felújított alakjaitól teljesen eltérő s az egyéb szövetkezeti szervezkedés ismertetése során világítható meg.

8. A földtulajdon s a földhasználat irodalmi bírálata.

A földtulajdonnak s a földhasználatnak az egész emberi nem boldogulását irányító fontossága minden idők gondolkozó elméit arra bírta, hogy igyekezzenek a felfogásuk szerint leghelyesebb megoldást keresni a földbirtok megosztása, s a földnek legmegfelelőbb használata tekintetében.

Ez a gondolkodási folyamat egyfelől közvetlenül kapcsolódik azoknak az agrárválságoknak a lefolyásához, amelyek a világtörténelmen át különböző formákban megismétlődtek, de másfelől külön is válik azoktól, s mintegy elméleti háttérét alkotja azoknak, s legfőbb problémájául — a szabadforgalmú magántulajdon legnagyobb virágzása idején is — azt a kérdést tűzi ki, mennyiben jogosult a magántulajdon a földet illetőleg, s nem biztosít-e indokolatlan, a társadalom összességére káros felsőbbiséget a birtokos rétegeknek a társadalom többi tagjai fölött.

Mellőzve azokat a vitákat, amelyek e kérdésben már az ókorban felmerültek, s a középkorban, főleg az egyházatyák írásaiban más formában megnyilvánultak, elég e gondolatfolyamatot attól kezdve figyelemmel kísérnünk, amióta az ujkor összetettebb gazdasági élete a mezőgazdasági hivatásnak korábbi uralkodó voltát megszüntette, s amióta a magánföldtulajdon jogrendszere is határozottabban kialakult.

Az individuális gazdasági felfogás az erők szabad érvényesülésében látta a gazdasági előhaladás legbiztosabb előfeltételét,

*) Grunzel: Agrarpolitik, Wien, 1910. 29. l.

és így ellenmondás nélkül a magántulajdon álláspontjára helyezkedett. Ezt vallották a természetjogászok is, de azon a címen, hogy tulajdonra mindenkinek van igénye.

A Ricardo féle földjáradék elmélet azonban fölébresztette azt a gondolatot, hogy a föld bírása több jövedelmet juttat a tulajdonosnak, mint amennyiben más társadalmi osztály a maga munkájáért részesedik. Így a földtulajdon szinte a szabadversenyt sértő olyan kedvezménynek látszott, amelyet az individuális rendszerrel össze nem férőnek találtak. S minthogy különösen a nagyobb területű földbirtokokhoz a társadalmi felfogás a közéletben való kitüntetett helyzet fogalmát is fűzte, ezt is a földdel járó, meg nem érdemelt megkülönböztetésnek tekintették.

Annyival könnyebb volt ezt az okoskodást elméletben tovább fűzni, mert — nagyon egyszerű vagy nagyon kirívó esetek kivételével — a földjáradék nagyságát megállapítani igen bajos s így annak túlzott fölbecsülése nehezen cáfolható, tetszetős érvelés.

A földbirtokos jövedelmében benne van a munkájának (akár szellemi, akár fizikai munkájának) a bére, a vállalkozói nyereség, a tőkekamat s a földjáradék. Mennyi esik az egyikre, mennyi a másikra, az pontosan szét nem választható s ezért igen gyakran érdemtelen földjáradéknak tulajdonítanak oly jövedelmet is, amely a földbirtokos megfeszítettebb munkájának, vagy kockázatos vállalkozásának az eredménye. Kedvezőtlen termés, vagy egyéb rossz eshetőségek idején a földbirtokost a járadék sem óvja meg a károsodástól, jóllehet tőkéjének s munkájának nagy tömegét is befekteti a termelésbe s vállalkozó képessége az adott határok között szintén érvényesülhet.

Minden kedvezményezett termelésben van járadékszerű jövedelem, abban is, amelyet az ingó tőke hoz létre, sőt ennél ez azért is gyakran előfordulhat, mert az ingótőke termelése helyét könnyebben változtathatja, s így tudatosan keresheti ki azokat a termelési folyamatokat vagy termelő helyeket, amelyekben ily jövedelemre alkalom ígérkezik. A földön folyó termelés nehezebb és mozdulatlanabb; ezt fölkeresheti a járadék, legtöbbször hosszú ideig folytatott termelő munka után, de ahogy az agrárváltságotok példái mutatják, el is hagyhatja azt. A földjáradék sohasem marad meg oly abszolútnak, mint Ricardo elméletének túlhajtása állítja, hanem legtöbbször járulékos és esetleges, hasonlatos azokhoz a konjunkturahasznokhoz, amelyeket az ingótőke jövedelmességének vizsgálatánál rendszerint a vállalkozói nyereségnek —

az egyéb jövedelmezőségi alkatrészekről szintén nehezen külön választható — fiókjába szoktak osztályozni.

Hogy az individuális iskola s Ricardo és követői mégis leginkább a földjáradékkal foglalkoztak, s egyéb tőkejövedelmek összetételét kevésbé bolygatták, annak a kor felfogásából és gazdasági helyzetéből eredő több oka van.

Az egyik az, hogy a korlátok nélkül való szabad verseny eszméje még friss keletű volt s oly gazdasági események, amelyek ennek szeplőtlenységén később annyi foltot ejtettek, nem következhettek be. A szabad verseny pedig akkor a föld középkori megköltöttségének s a földesúri hatalomnak bukásakor mit is jelenített volna egyebet, minthogy a porondra bocsátott új bajvivónak, az ingótőkének nyitva van az út régi elnyomójával, a földdel szemben. Szeretettel szemlélve az új daliát, annak vértetét igyekeztek öntudatlanul is erősíteni s a régi harcosnak, a földbirtoknak szerzett előnyeit bírálgatták inkább.

A másik az, hogy Malthus sötéten látó elmélete az élelmiszerek gyöngébb, s az emberiség fokozottabb szaporodásáról közeli éhségek rémképeit festette a falra, s az aggódók a földbirtokot nézték leginkább figyelő szemmel, a mely hivatva volna a Malthus említette terített asztalnál a felszolgáló és kielégítő szerepét ellátni. Minden előny tehát, a melyet a földbirtok élvez, — úgy rémlett — siettetni az élelmiszerek válságos kifogyását, s az emberiségnek a földbirtokos kényétől való függését.

A harmadik az, hogy a földbirtoklás s a földművelés közti nagy ellentét akkor a reformok ellenére sem volt elsímitva, s a birtok hozadékából élő gazdag urnak, s a napestig robotoló szegény földművesnek helyzete közt kiáltó volt az ellentét.

A hit, hogy az emberiségnek jövő boldogulását az iparosodás irányában kell keresnie, s a földet művelőnek az a rendeltetése, hogy az iparosodó népességet a föld termékeivel ellássa, nem alakult ki ugyan olyan élesen, mint később a szocialista írónál, de a közfelfogás mégis az ingó tőke növekvő térfoglalásának látiára annak a további érvényesülése elől igyekezett az akadályokat elhárítani.

A földjáradéknak nagy szerepébe, s annak igazságtalan megosztásába vetett hit így növekedett, míg Henry Georgnál aztán az individualista írók közt a legnagyobb élességgel nyer kifejezést. Henry George a szegénység és haladás útjáról 1879-ben kiadott könyvében minden, a népszaporodásból s az emberi erő-

feszítésből előálló termelési többletről azt állítja, hogy az végeredményben a földtulajdonosnak jut, s a munkás, sőt a tőke is kíván szolgáltatva a földbirtokosnak. A földbirtoknak magánkézben való fölhalmozása teszi igazságtalanná a jövedelemeloszlást, a melynek egyenetlenségei azután forrásai az elszegényedésnek. A régi egyoldalu felfogások, a melyek a termelékenységet vagy az egyik, vagy a másik termelő tényezőre vezették vissza, nem pedig azok egymásba fonódó szerepére, nagyon pregnánsan, de tagadhatatlanul ötletes dialektikával bukkannak föl újra Henry George könyvében, a mely a kevesebb kritikával olvasó közönség szélesebb rétegeinek népszerű olvasmánya lett. George szerint a munka és tőke minden termelékenységének növelése csak a földjáradékot emeli, míg a munkabér és a tőkekamat csökken; a munkásnak és tőkének csak akkor használna a növekvő termelékenység, ha a föld mindenkinek hozzáférhető volna.

Ez a munka ugyanakkor keletkezett, a mikor a tőke nagy jövedelmezőségét a gyakorlati példák szemmel láthatólag igazolták, s a mikor a tőke nemcsak dús kamatot hozott, hanem a földhozadékból is mind nagyobb részt biztosított már magának, a földre adott kölcsöneivel, s a földtulajdonba való behatolásával. Ugyanakkor a föld jövedelmezőségét viszont jelentékenyen lecsorította már egy újabb agrárválság sok kezdő jelensége; csupán a munkabérek emelkedése nem indult még meg a későbbi figyelemreméltó progresszióval.

George azonban nem vonja le érveléséből az összes következtetéseket, mert javaslataiban nem kívánja a földet a magántulajdonból kivenni, csupán a földjáradék elkobzására van ajánlata. Olyan földadót tervez, a mely — mint egyedüli adónem — fődözné az összes közszükségleteket, s a mely megszüntetné a földjáradékot.

Ez az adó nem a föld tényleges hozadéka, hanem hozadék-képessége után vettelnék ki; minél kisebb méretű termelést folytat valaki, annál inkább sújtaná őt ez az adó, s kényszerítené arra, hogy a föld termőképességét teljesen kihasználja. Ha az Angliában eléggé elterjedt vadaskertekre, parkokra, a London közepén terjedő nagy zárt kertekre gondolunk, érthetőnek találhatjuk a művelés alól elvont területek nagyobb megadóztatására való törekvést, s George fejtegetéseiből csakugyan ez a rész az, a mely maradandóbb hatású volt a többinél, s rávezetett a gyakorlatban a hasznosítatlan városi telkek külön megadóztatására. A városi tel-

keknél legérezhetőbb az érdemetlenül, csupán a konjunkturák kedvező összetalálkozásából szerzett értéktöbblet (pl. elhanyagolt telek mellett épített közművek: vízvezeték, világító hálózat, közuti vasút a telek forgalmi értékét a tulajdonos minden áldozata nélkül hirtelen magasra rugtathatják) s így itt legindokoltabb, hogy a telekjáradékot magas kulcsú adó leszállítsa. Az értéknövekedési adó, vagy általában telekértékadó fokozza a kedvet a telek kihasználására, a mi a városi telkek egyöntetűbb eloszlását, a lakásvíznyomok javulását stb. előmozdithatja. Természetesen nem szabad itt sem oly túlzásba menni, mint a hogy George némely tanítványa hirdeti, s nem lehet a városi telkek zsugoriságig menő kihasználását kényszerítő adókat tervezni, a melyek már a közhygiene rovására mennének,

Nemcsupán a földjáradéknak tulajdonított túlzott jelentőség, hanem az a megfontolás, hogy az emberiség eltartásában a földnek mily elsőrendű szerepe van, több írótt az alább említendő szociálistákon kívül is arra bír, hogy a földtulajdon kisajátítását, s a földnek államosítását javasolják.

Az első ezek közül Rodbertus, aki a termelésben a munkát tartja az egyedüli emberi közreműködésnek. Minthogy azonban a termelő eszközök magánkézben vannak, s minthogy a javak szétosztását a munkástól szintén független piac végzi, a munkás háttérbe szorul; a termelt értékekből kisebb hányad jut rá, mint amennyi őt megilletné, s így arra van kényszerítve, hogy erejének fölöslegét is átengedje a megélhetéshez még szükséges javakért. Rodbertus azt a megoldást találja, hogy az állam ossza szét a termelést és szabja meg a hányadot, amely a termelés eredményéből a munkásnak jusson; így ártalmatlanná lehet tenni a magántulajdon indokolatlan fölényét, s megsemmisíteni a munkás fáradozásából a termelési javak tulajdonosára eső járadékot. (Máskülönben azonban ugyancsak Rodbertus hangoztatta először, hogy a föld kamatot és törlesztést nem bír meg, s tartozásai fejében csak járadékfizetéssel terhelhető meg.)

Angliában Spence Tamás a földek községeztése és bérlet útján való hasznosítása mellett tör lándzsát, Stuart Mill megelégednék azzal, hogy a földtulajdonostól a terménytöbblet értékét vegyék el adó útján, Alfréd Russel Wallace propaganda társaság útján kívánta (Land Nationalisation Society 1881.) a föld felett a földtulajdonjogot az állam részére megszerezni, föntartván azonban a korábbi tulajdonosok részére a kártalanítást.

Németországban ujabban Damaschke Adolf, majd Oppenheimer Ferencz folytatják a magántulajdonban levő föld ellen a harcot, anélkül, hogy az államosítás terve továbbra is kiéleződne. Damaschke a községi földtulajdon kiterjesztése mellett van, hogy a járadék emelkedése a községnek jusson. E célra ingatlan átruházásoknál a községgel vétetné át a terheket, úgy azonban, hogy a földnek, s a rajta lévő építménynek értéke külön számítassék. A tulajdonos a községnek törlesztene tovább, terhei enyhülnének, a földérték további emelkedése azonban már a községet illetné. Damaschke nemcsak irodalmi harcot folytat, hanem társadalmi is, és földreform-egyesülete a német városok és községek földpolitikájára érezhető befolyást gyakorolt. Oppenheimer települő szövetkezeteket javasol, közös termeléssel, abban a felfogásban, hogy e szövetkezetekben a munkabér emelkedő irányú lesz, ez több munkaerőt csábít oda, s a nagybirtok jövedelmét csökkenti.

Akiknek felfogása egyébként a magántulajdon felé hajlik, s egyéb termelő eszközöket nem kívánnak elvonni az egyéni termelés köréből, azok a föld államosításától nem várnak többé biztató eredményt: az állami kezelés nehézkességétől és nagy hivatalos apparátust megkívánó voltától megriadnak, s vagy a hozadék csökkenésétől félnek, vagy attól, hogy az állami szervek így nem kívánatos nagy politikai hatalommá nőnek. Azt a megoldást pedig, hogy a földbirtok állami tulajdonná minősíttessék, de bérleti úton magánosok termelő tevékenységének adassék ki, szintén kevésbé látják már célravezetőnek, mert a bérletek kiosztása, s a bérleti összegek meghatározása körül merülhetnének föl rendkívüli nehézségek, s a földtulajdonostól elkobzott járadék más formában a bérlő kezébe kerülhetne.

A míg e viták folytak, addig kiérlelődött a szociálista és kommunista felfogás is, a mely a földtulajdon bírálata tekintetében egészen más hangot üt meg.

Kitetszik ez már Proudhon felfogásából, a ki általában minden magántulajdont a kihasználás és kizsákmányolás forrásának tekint. A tulajdonjog önhatalmaskodása szerinte az, a mely megszorít minden egyéni szabadságot, és aláveti az egyik embert a másiknak.

Marxnak a tőke elleni harca az iparban fölhalmozott tőkék kizsákmányoló ereje ellen indul ugyan meg, de elveti a magántulajdon minden formáját, s így a földtulajdont is. A koncentráció

folytonos terjedésébe vetett hite, — a mely szerint a termelési eszközök a tőke erejével mindig kevesebb ember kezében gyűlnek össze, s ez hozza el a társadalom megreformálására alkalmas időpontot, a mikor a munkásság a szűkkörű, s magával és hatalmával immár tehetetlen kapitalizmus kezéből átveheti a termelő eszközöket, s magának a termelésnek irányítását is, — ugyanilyen fejlődési folyamatot tételez föl a földbirtok s a földművelés alakulásánál is. Szeme előtt lebegett az angol példa, a mely a kis takácsok existenciájának kiméretlen összetörésével a terjeszkedő gyárak szolgálatába állította és proletarizálta az iparosnépességet, valamint a másik angol példa is, a mely a nagybirtokosok kezébe gyűjtötte össze a földet, s a kisbérlet elűzésével legelőgazdaságokká alakította át a szemtermelő szántókat; föltételezte, hogy a földművelés terén is föltartóztatatlan a koncentráció.

Itt tehát már nemcsak a tulajdonrendszer bírálatával találkozunk, hanem a gazdálkodás módjának kritikájával is. Marx a kisüzemeket a kapitalisztikus berendezkedés idején úgy az iparban, mint a mezőgazdaságban életképteleneknek véli, s arra kárhoztatottaknak, hogy a koncentráció révén beleszedüljenek a nagyüzemekbe. Ismeretes, hogy a fejlődés további folyamatára mi a felfogása: a kapitalizmusban folyó anarchisztikus termelés olyan válságba vezet, amelyből csak egy kiút látszik: a proletarizált munkásság kisajátítja a termelőeszközöket, s a társadalmi forradalom útján a termelést kollektív uton folytatja tovább.

Anélkül, hogy a Marx elmélet további részleteivel itt foglalkoznánk, csak azt kell újból hangsúlyoznunk, hogy a mezőgazdaság terén is a fokozódó koncentrációt várva, a földtulajdon megoszlása vizátságainak orvoslására nem sok ügyet vetett, bizván az időben, mely a rendszer hibáit még jobban kiélezi, s a tulajdonra alapított berendezkedést végre is fölborítja.

Ugyanez a felfogás járja át Kautsky gondolkozásmenetét, a ki lényegben teljesen Marx alapján állva, a földbirtok kapitalizálódásának, s a földművesek elproletárosodásának útját írja le. Ő alkalmazza tulajdonképen részletesen a Marx elméletét a mezőgazdaságra, sokkal alaposabban ismervén a mezőgazdasági termelés folyamatát s a kisüzemek különleges szerepét, mint Marx, és szinte szuggerálni akarván a kisbirtokosoknak, hogy a társadalmi átalakulás kívánatos módja az önálló gazdálkodásuk földadásán visz át.

Kautsky érzi a nagy különbséget, a mely a piacra termelő

nagybirtok s a fogyasztógazdaság jellegű kisbirtok között van s látja ez utóbbinak nagyobb függetlenségét, s a piac alakulásától védettebb helyzetét. Szembeállítja azonban ezzel a kisbirtokos nyomorúságát, rendkívül nagy erőfeszítését, a mellyel dolgoznia kell, semmi egyébért, mint hogy magának és családjának a legszükségesebb életfeltételeket megteremtse.

Rikító színei közt sok túlzás van, de a nyomorúságoknak sok helyes megfigyelése is. Okoskodása további során a kisbirtoknak ezt a nyomorúságos függetlenségét sem tartja maradandónak. Hiába jelentkezik a mezőgazdasági kisüzem a családi fogyasztó gazdaság formájában és hiába képez ma még, mint ilyen, elég zárt egységet. Az emberiség fejlődése az iparosodás útján halad előre, s ez az iparosodás előbb-utóbb megbontja a kis mezei gazdaságok különállását is. Az élet növekvő bonyolultsága, a közterhek szaporodása a kisgazdát is arra kényszeríti, hogy minél inkább a piacra termeljen. A nagygazdaságok a mezőgazdasági ipar kultiválása felé haladnak, a verseny az erőknek egyesítését és összetevését kívánja meg. Minél inkább ragaszkodik a kisgazdaság a maga eddigi gazdálkodási rendszeréhez, az önállóságot annál több nyomorúsággal, életlehetőségeinek mélyebbre szorításával fizeti meg; a kapitalisztikus termelés gyűrűje mindig szorosabb lesz körülötte, s jobban biztosítja existenciáját, ha önállóságát föladva, nagyobb termelő üzem munkásává lesz. Így halad a koncentráció útján a mezőgazdaság is a szociálista állam ideálja, a kollektív termelés felé.

Kautsky erős dialektikájával, s a szociálista irodalomban ritka tárgyismeretével ellenmondásai dacára is az agrárkérdés szociálista megvilágításában sokáig egyedül való, és irányadó maradt.

A revizionista irány azonban, mely Bernsteinnal az élén Kautskyval szemben a kisbirtok védelmét kívánta, Davidban új agrárszociálistát talált, a ki a Marx-Kautsky merevséggel szemben észreveszi a mezőgazdaság különleges helyzetének nem esedékes, hanem állandó voltát, s így a földtulajdon, különösen pedig a kistulajdon fönmaradása tekintetében sokkal meggondoltabb álláspontot képvisel. David nem vitatja a kisbirtok létjogosultságát, hanem inkább azokat az expedienseket keresi, a melyekkel a kisbirtok a szociálista fejlődés útján elhelyezkedhetik, s a magántulajdonhoz való igazodását a szociálista felfogással összeegyeztetheti. David nemcsak a társadalmi kialakulásban való jelentőségét ismeri föl a mezőgazdaságnak, hanem az ipari és mezőgazda-

sági munka különbségeire is utal, a munkamegosztás nehezebb voltára, a mezőgazdasági koncentráció kisebb lehetőségére s ezért a kisbirtokok — vagy bérletek — terjesztése mellett van.

Am David beállítással ellentétben, az ő föllépte előtt és után egyaránt hangot ad az irodalomban a kommunista felfogás is, a mely azt a bonyodalmas utat sem akarja megvárni, a míg Marx szerint a magántulajdon a kapitalizmus túlérése és csődje folytán összeomlik; a kommunista felfogás minden magántulajdonnak és termelő eszköznek (tehát úgyszólván elsősorban a földnek) a köz javára való kisajátítását sürgeti, s a termelés közösségével, a termelt javaknak egyenlő elosztásával kívánja az emberiség javát szolgálni.

A német szocializmus másfelől ujabban áthajlott a David felfogásához, s míg az 1891. évi erfurti programjuk a kapitalisztikus magántulajdont (a telket, földet, bányát) a társas szövetség termelő eszközévé kívánta tenni, az 1921. évi kasseli javaslat (melyet Görlitzben 1921. szept. 24-én fogadtak el) a kisbirtokosokat szövetkezeti úton kívánja támogatni, a nagybirtokot viszont szövetkezeti üzemmé változtatni.

Mindezek az irodalmi és pártirányok, s a felfogásoknak ez a sokféle ellentétes elágazása csak azt bizonyítja, hogy a földnek mily kezekben s mekkora állandósággal való elhelyezése a gazdasági élet egyik legnagyobb problémája, s hogy semmiféle, már eddig végrehajtott, vagy csak a tervezők álmában körvonalozott földreform nem alkalmas arra, hogy minden irányban teljes megnyugvást teremtsen, s az objektív igazságosságot teljes mértékben szolgálja.

Ezek a nézetek nem a gondolkozásnak fokozatos fejlődését tárják elénk, a melyek közül valamelyik utóbbi tén közelebb hozná a kérdést a megoldáshoz, mint az előbbieik, inkább az emberi elmének azt a nyugtalan törekvését, mely az egyik irányban tervezett hiányos elintézést igyekszik teljesen más úton, felfogása szerint, helyesebben megoldani.

E főirányok között azonban — azok felfogásaitól kétségtelenül befolyásolva, s jobbra, balra eltérítve — folyt az utóbbi évtizedekben a mezőgazdaság sorsa által közelebbről érintett majdnem minden művelt államban a földbirtok helytelen megosztásának kisebb részletekben való orvosolgatása is, valamint a földbirtok gyakran mutatkozó csekély ellenálló képességének lassan kísérletező erősítése is.

Ezek a reformmozaikok — mert hiszen legtöbb helyütt töredékesek voltak, és nem egységes koncepciónak a bátor alkotásai — szintén irodalmi vitáknak az eredményei, a melyeknek azonban már a törvényhozások termeiben is erősebb visszhangja akadt, vagy a melyek a mezőgazdákat szívósabb kezdeményezésre sarkallották.

A szövetkezeti mozgalom például — bár sem kezdetében, sem további föllendülésében nem szociálista irányu — mégis kétségtelenül a szociálista irodalom hatása alatt — s némileg nyomása következtében — haladt mai fejlődéséig.

A részletkérdésekben azonban már fölösleges az irodalom első kezdeményező nyomait keresnünk, inkább magukat a reform-eszközöket érdemes ismertetni, s a mennyiben kimutatható, azok eddigi hatását is, hogy a több irányu kísérletben fölismerhessük a legujabb szerves reformok erjesztő kovászát.

9. Újabb főrekvések a földtulajdon rendezésére.

Láttuk, mennyire meggyőztette a szabad forgalom annak a kiegyenlítő törekvésnek a sikerét, amelyet a jobbágyfölszabadítás és földtehermentesítés látszólag maradandó időre biztosított. A földdel küzködő embernek ősi tragédiája, hogy másé a föld gyümölcse, és másé a verejték, aki a gyümölcsöt érlette, újra kezdődött.

Most hamarabb kiütköztek a bajok, és gyorsabban megindult az orvosszerek keresése. Érthető is. A jobbágyidők hosszú századain át csak lassan mérgesedett el a helyzet, s az uralkodó osztály, amelynek egyedül volt szava a közdolgok intézésében, későn érezte meg annak fonákságait. Az újabb időkben a társadalmi sorompók lehullásával a halkabb jajszónak is nagyobb visszhangja támadhatott, de a gazdasági élet újszerű berendezkedése mellett a közvetlenül nem sújtottak érdeklődését is ébren tartották az agrárkérdések, mert az iparban foglalkozó, és egyre növekvő nép megélhetését abban találta, hogy a csökkenő mezőgazdasági népesség lássa őt el nemcsak élelemmel, hanem az iparhoz szükséges nyers anyagokkal is.

Itt nem érintve azt a hosszú és szívós harcot, mely a körül forgott, hogy a jogok egyenlősítése után indokolt-e a földmegosztás sorába újra beleavatkozni, megállapíthatjuk, hogy a gyakorlati törvényhozás és kormányzat intézkedései sorában végül mégis utat törtek bizonyos újabb reformkísérletek, amelyeknek alapelveit a következő három pontban süríthetjük össze:

1. A földműveléssel foglalkozó nép nem lévén elég erős arra, hogy sorsát a nagy versennyel szemben, melyet részben maga az állam is támogat (pl. ipari szubvenciók, tarifakedvezmények stb.) egymagában a közérdeknek megfelelően helyesen intézhessen, a visszáságok megszüntetésére törekedni — állami feladat.

2. Intézkedések szükségesek arra, hogy birtokát önhibáján kívül a földműves ne veszíthesse el könnyen.

3. Intézkedések szükségesek arra, hogy aki a föld művelésére hivatott, az elől ne zárassék el a földszerzés lehetősége.

Az első elv lényegben a legfontosabb; minthogy azonban ily kategorikusan, mint ahogy a tett intézkedésekből elvonva itt megszövegeztük, semmiféle törvényhozás tényleg ki nem mondotta, s minthogy az állam agrárpolitikai feladataival alább még foglalkozunk, ennek bővebb tárgyalása itt nem szükséges.

Sokkal több konkrét tartalma van a második megállapításnak. Önhibáján kívül veszítheti el a földműves a birtokát akkor, ha annyira eladósodik, hogy nemcsak a földjáradékot kénytelen hitelezőinek juttatni, hanem a maga munkaerejét is fölemésztik az adósság terhei, egyszóval, ha a birtokból nem képes föntartani magát, s a terhek fejében kénytelen azt másoknak átengedni. Ilyen eset bekövetkezhetik akkor, ha az örökösödések folytán akár egyre jobban elaprózódik a birtok, akár pedig az örökösársaknak pénzzel vagy járadékkal való kielégítése következtében egyre súlyosabban megterheltetik. A forma tehát kétféle is lehet, hatása azonban a birtokosra vagy birtokosokra jóformán egy és ugyanaz: a földből vagy annak megcsökkent terjedelme, vagy a hitelezők javára lefoglalt hozadékának csekély maradványa miatt nem tudnak megélni. A nemzeti termelés szempontjából azonban a két változat nem egyforma jelentőségű, mert a túlságosan elaprózott földdarabkák kevés kivétellel leszámításával aránylag kisebb mértékben használhatók ki.

Olyan megoldást kerestek tehát, amely elsősorban a túlságos elaprózódásból eredő veszedelmet igyekszik kikerülni, s ezt a szokásos öröklési rendszer megváltoztatásával, a törzsöröklés meghonosításával igyekeztek elérni. A törzsöröklés lényegben az egyenlő örökösödésnek a földbirtokra vonatkozólag oly korlátozása, mely a birtokokat bizonyos meghatározott alsó mértéken túl nem engedi szétosztani, hanem egy, legalkalmasabbnak vélt örökösnek juttatja, ennek feladatává tévé, hogy örökösársait más módon kielégítse.

A törzsöröklés az elaprózódást kívánja megakadályozni, tehát

első sorban a kisbirtok megvédésének intézménye. Jogi formája szerint lehet általánosan kötelező, lehet fakultatív, mikor az örökhagyóra van bízva, hogy a szabad öröklés útját meg akarja-e akasztani a törzsörökléssel, sőt kifejlődött némely vidéken jogi kényszer nélkül, a kisbirtokosok közt elterjedt, s szinte jogerejűvé vált szokás útján.

A törzsöröklés azonban csak az elaprózástól védené meg a birtokot, az eladósodástól nem, ahol tehát ez az intézmény meghonosult, ott mellette ellensúlyozul a hitelnek oly kedvező módjait is meg kellett teremteni, hogy az örököszt a társak kifizetése anyagi romlásba ne sodorja, s másfelől a birtok fölbecsülése körül is oly kiméletes bánásmódot kellett biztosítani a törzsörökös részére, hogy neki a birtok átvétele lehetőleg megkönnyíthessék.

Hazai jogrendszerünkben a földbirtok földarabolásának a földszabadítás óta általában nem volt korlátja, csak a telepítés útján nyert területekre tartalmaznak törvényeink néhány hasonló intézkedést (az 1907. évi XLVI. t.-c. a munkásházak, az 1911. évi XV. t.-c. a kincstári telephelyek visszaváltására oly esetekben, amikor az örökösök nem tudnak megegyezni). A szokás is kevésbé ismeri nálunk a birtoknak egy leszármazóra való örökítését, többnyire németajkú lakosságnál fordul elő, a Dunántúl némely részében és a délvídeken.

A külföldi államok közül leginkább Németország nyugati részén van érvényben a törzsöröklés, végrendelet hiányában kötelező, vagy fakultatív jogi intézmény alakjában; Keleten főleg az újabban létesített járadékbirtokokra alkalmazzák, Délnémetországban pedig szokás alapján terjedt el. Tirolban már százados szokás, de 1900 óta törvényileg is szabályozva van; Karinthia és Csehország szintén ismeri az intézményt, de bírói szó dönti el, hogy mikor szükséges az alkalmazása. Svájcban ugyancsak törvényes alapja van a törzsörökösödésnek, de itt is bírói döntés választhatja ki a birtok átvételére legalkalmasabb örököszt.

Behatolt ez a szabadforgalmat korlátozó intézmény 1908 ban Franciaországba is, abban a formában, hogy a törzsörökösök bármelyike, vagy az özvegy kívánhatja a családi birtoknak egy hektár területnyi határig osztatlan kezelését, vagy egy kézbe való terelését. Ez az intézkedés valóban már csak a törpebirtokot védi.

Norvégiában, Dániában, Angliában s újabban Romániában és Oroszországban is szerepel különféle változatok közt a törzsöröklés, sőt nem idegen az még Japánban sem.

A törzsöröklés a birtokmegkötésnek sok hibáját magában rejt, s olyan egyoldalú védelmi eszköz, amelyet számos más intézkedésnek kell támogatni, ha a kívánt hatást el akarják érni vele. Ha csak fakultatív erejű, csupán azokat a gondos, előrelátó kisbirtokoscsaládokat védi, amelyek gondosságuknál fogva talán kevésbé is volnának kitéve a pusztulásnak. Ha kötelező, akkor sem tudja legyűrni az emberekben való örök ösztönt, hogy utódjaiknak minél jobb megélhetést biztosítsanak, s a gyermeklétszám korlátozására vezethet. *) Egy örökösnek kedvezményezett kiemelése (amikor az ingatlan megbecsülésénél az ő részét külön számítják, s például Németországban egyharmad részt, mint Voraust a javára írnak) elégedetlenséget szül; az örökösársak teljesen egyenlő kielégítésével pedig a tovább gazdálkodó terhei nőhetnek meg. A társörökösöknek olyan foglalkozáshoz juttatása, amely a földtől nem tereli el őket egészen, de megélhetésüket attól mégis lehetőleg függetleníti, nagyon áldásos kísérője volna a törzsöröklési rendszernek. A birtok védelmére szükséges lenne az az itt-ott divó erősebb rendszabály is, mely az örökhagyón s a családon kívül álló objektív fórumra bízna a birtok további vezetésére legalkalmasabb örökös kiválasztását; ezt azonban, mint az önrendelkezésbe való élesebb — s gyakran érzelmi szempontokat is sértő — beavatkozást nehezebb általánosan keresztülvinni, s így a törzsörökléssel sem kerülhetni el az átszálló vagyon mögött mindenütt ott leselkedő végzetet, hogy gyengébb kezekbe kerülván, szétfúlik, vagy legalább értékben nagyon megfogyatkozik.

A törzsöröklést különben, továbbá az itt ismertetendő egyéb védelmi formákat nem is úgy kell tekinteni, mintha a kisbirtok megmentésére föltétlenül ható eszközök lennének, hanem inkább, mint első kísérleti módokat arra, hogy a szabad osztály nagyon is kiélezetté vált elveivel szemben a megkötésnek lehetőségét megnyissák. Az első lépések szükségszerűen bátoratlanok és tapogatózóak, mert a szabad forgalom elvétől nem mernek messze eltérni. Létjogosultságukat is szinte abban a praecedensben keresik, hogy ha a szabad forgalom mellett a csekélyebb számú és nagyobb erejű hitbizományosok részére lehetett kivételeket föntartani, sőt újból létesíteni is, akkor a csekélyebb ellenálló képességű és

*) Mattyasovszky (Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Budapest, 1904. 418. l.) kicsinyli ugyan az egyke és törzsöröklés összefüggését, de helyesen utal arra, hogy a törzsöröklés nem általánosítható és nem szünteti meg az egykét.

tömegben összehasonlíthatatlanul nagyobb számú kisbirtokosságot szintén föl lehet szerelni az önvédelemnek ezzel az eszközzével. Ezért a törzsöröklés némely formáit paraszthitbizományok névvel is illetik, sőt e rendszer megalkotásánál néhol határozottan a hitbizomány lebegett előkép gyanánt. Mégis a törzsöröklés szociális célja s a hitbizományok magánérdek szolgálatában álló intézménye közt oly nagy a különbség, hogy a kettő közt lényegbeli analógiát nem lehet keresni.

A törzsöröklés a birtoknak egy család megélhetéséhez szükséges minimális területét kívánja a tovább-aprózástól megóvni. Minthogy azonban a kisbirtok nemcsak örökösödések folytán forgácsolódik szét, hanem egyébként is, ha a birtokos kénytelen birtokának egyes részleteit áruba bocsátani, az egy család megélhetéséhez szükséges földdarab együtt tartásának védelmére egyéb megoldásokat is kerestek, s ezt több helyen a *birtokminimumban* vélték megtalálhatni, oly alsó határ kijelölésében, amelynél kisebb darabokra bontani a birtokot már ne legyen szabad.

Dániában — amely ország a parasztbirtokok tudatos védelmével csakugyan virágzóvá tudta tenni kis mezőgazdasági üzemeit — egy, a XVIII. századból való korlátozó intézkedés fölfrissítésével századunk első évtizedében léptették életbe a birtokminimumot. Megtaláljuk továbbá ezt az intézkedést — természetesen megváltozott változó formák közt — Németország több államában, a volt Ausztriának délnyugati és északkeleti tartományaiiban, s végül a hatósági telepítés útján létrejött új kisbirtokokra vonatkozólag az ily telepítést eszközölő legtöbb államban, így Angliában, Romániában, Spanyolországban és nálunk is. *)

A birtokminimum intézménye sem lehet azonban tökéletes és minden irányban védelmet nyújtó. Nehéz kérdés magának a területnek megállapítása is, mert a talaj jóságától és termelékenységétől, a termelhető növény és állatféléknek a klíma által megszabott fajaitól, az értékesítésre kínálkozó piac közelségétől, a kisgazdaság felszerelésétől stb. függ elsősorban az a minimális mérték, amely egy család tisztességes megélhetését biztosítja. Nemcsak országonként változó ez, hanem ugyanazon állam apróbb területi egységein belül is eltérő lehet. De ha a minimum meg-

*) Nálunk az 1836. évi urbéri törvény szabályozta a jobbágytelkek maximumát és minimumát; gr. Széchenyi István a nemesi birtok 30 holdas minimuma mellett is kardoskodott, s bár javaslatát Pestmegye elvetette, irodalmi téren Fényes Elekkel együtt folytatta érvelését.

állapítása alkalmazkodik is a helyi szükségletekhez, akkor sem okvetlenül védő hatású, hanem olyan, céljával ellenkező eredményre is vezethet, hogy a birtokával boldogulni nem tudó kisgazdát hirtelen rántja a vagyontalanságba, a törekvő birtoktalan munkást pedig nem engedi érvényesülni. A kisgazda ugyanis, ha a megszabott birtoknagyság mellett nem tud megélni, földjének megosztásával legalább olyan átmeneti állapotot teremthet, hogy megtart az ősi rögéből annyit, amit tud, anyagi terheitől szabadul, s munkaerejét kedvezőbb piacon értékesítvén, családtagjait még mindig részesítheti a megmaradt parcella munkájában és hasznában. Ez átmeneti állapotban esetleg újra megerősödik, vagy legalább is hanyatlása lassúbb lesz. A fölfelé törekvő mezőgazdasági munkásnak csak az egészen kicsiny parcellák elérhetők, ezeknek fokozatos egymáshoz ragasztásával tud csupán előre jutni. Akkora földdarabot, amely az egész család megélhetését biztosítja, egyszerűen nem tud szerezni, s így birtokminimum mellett nincs módja a szerzéshez.

A birtokminimummal együtt kívánják sokan a birtokmaximum megállapítását is, hogy a birtokmegosztásnak a felsőfokon való egészségtelenségét megakadályozzák. Minthogy a szerzett jogokba a korábbi agrárpolitikai intézkedések óvakodtak beavatkozni, maximumot csak szórványosan mondtak ki, s inkább az egy kézben összegyűjthető bérelt birtokokkal szemben. A birtok maximális felső határa még inkább függ a helyi viszonyoktól, mint a birtokminimum, mert a nagybirtok művelési ágainak egészen más az összetétele, mint a főleg szántóból álló kisbirtoké. A birtokmaximum csak közvetve védi a kisebb gazdaságokat. A bizonyos határon túl nem terjeszkedhető nagybirtok igyekszik intenzívebb gazdaságot folytatni, s így nemcsak elnyeléssel nem fenyegeti a kisgazdaságot, hanem jobb művelésével példaadó és segítő lehet, nagyobb munkásszükségletével pedig keresethez juttató. Abban az irányban azonban, hogy a birtokmaximum a kisgazdaságok szaporodását mozdítaná elő, a felső határ megállapításától gyökeresebb reform nélkül nem lehet hatást várni.

A kisembernek olyan irányú védelmét, hogy bizonyos határon alúl birtoka nemcsak a földarabolástól, hanem az elidegenítéstől és végrehajtástól is megóvassék, nyújtja az *otthonmentesítés* intézménye. Az Északamerikai Egyesült Államokban, ahol a szabadrendelkezésnek ez a korlátozása (*homestead*) leginkább el van terjedve, nemcsak földtulajdonost véd, hanem a műhelyt, s a

családi házat az iparúzó számára is, s jellegzetes tulajdonsága, hogy a korlátozás alól való feloldáshoz a házastárs hozzájárulását is megkívánja. Az Uniónak ez az intézménye azért is figyelemre méltó, mert ott a birtok szabadsága nem a középkori megkötöttségből fejlődött ki, a korlátozás tehát nem régi elvekhez való visszahajlás, hanem a kezdettől divott szabad versenynek utólagos meggondolásból eredő szelidítése. Van ugyan az Északamerikai Egyesült Államoknak telepítési célok által sugalt hasonló nevű és módozatú intézménye arra is, hogy a nyugati vidékek műveletlen területeit e kedvezmény nyújtásával benépesítse, a homestead azonban, amelyet az Unió államai egymásután beiktattak intézményeik sorába, egyenesen a kis vagyonnak, a családi otthonnak védelmére szolgál, függetlenül a település idejétől. A védelemben részesített vagyon felső határát a birtok területének vagy értékének bizonyos maximumában szokták megállapítani. A homestead több európai államban is elterjedt különféle módosításokkal; sok helyen azonban ezt a védelmet főleg telepítés útján nyert birtokra terjesztik ki csupán. Jellemző, hogy Franciaország, a szabad birtokforgalom első zászlóvivője is kénytelen volt a folyton porló, s így extenzívebbé vált, s értékében is csökkent kisbirtokot is védelembe fogadni az otthonmentesítésnek 1909-ben történt törvénybeiktatásával. Poroszországban 1906-ban adták meg a lehetőséget arra, hogy a gazda kívánságára telekkönyvileg bejegyeztessék az a határ, amelyen túl az ingatlant nem lehet jelzálogos kölcsönrel megterhelni. (Verschuldungsgrenze.)

Az otthonmentesítés többnyire fakultatív csupán, s így az új intézmények iránt bizalmatlan kisgazdák nem elég nagy számmal veszik igénybe ezt a védelmet. Az intézmény egymagában különben szintén nem elegendő a kisbirtok védelmére, mert a megterhelés tilalma csökkenti a birtok hitelképességét. A kisbirtok igényeihez simuló hitelrendszer nélkül tehát gyakran épen kárára is válhatik a gazdálkodásnak, mert hitel nélkül extenzívvé teszi, drága hitellel pedig a földjáradékot szolgáltatja ki a hitelezőnek, s így végeredményben mind a két megoldással csökkenti a gazda jövedelmét. Az a gyakorivá vált szokás, hogy az otthonmentesítésben részesült birtokok bérbeadatnak, szintén arra vall, hogy a tulajdonos a korlátozás miatt az üzemhez szükséges tőkéhez nem jutván, a gazdálkodást tőkében erősebb kezeknek kénytelen átengedni.

A kis üzemek védelmét célzó intézkedések sorában szokták

említeni a *tagosítást* is, bár ennek általánosabb gazdaságpolitikai céljai is vannak, s első sorban a termelés célszerűbb beosztását volna hivatva biztosítani. A birtokmegkötöttség idejében a gazdálkodás módja is szinte megváltoztathatatlanul adva volt, s a leginkább divó háromnyomásos rendszer mellett a gazdálkodónak a határ három különböző részében volt megmivelni való területe, s a felszabadítás után ugyanígy szétdarabolva kapta meg földtulajdonát. Növelte az üzemnek szétdaraboltságát az, ha a határban egyéb művelési ág is volt, pl. szőlő vagy kertföld, amelyhez szintén külön darabokban jutott a tulajdonos. Vegyük hozzá, hogy az örökösödés folytán a határ különböző részeiben birt kisebb területek tovább tagoltattak, házasság folytán újabb, de szintén szétszórta fekvő földdarabok kerülhettek hozzá, s így elképzelhetjük, hogy ott, ahol valamely módon a birtoknak így szétagolódo processzusát meg akadályozni nem igyekeztek, az idők folyamán hová fejlődhetett az eldarabolás. Tavasszal a faluhatár szemmel láthatóan megmutatja, mennyire szét van darabolva földje: ugyanazon dűlő összefüggő földje ezernyi apró csikra van osztva, mindegyik más és más veteménnyel tarkállik, és válik el a szomszédjától.

A birtoknak több, egymástól távoli részben való szétszóttsága a nagybirtoknak is alkalmatlan, mert a művelés centralizálását nehezé teszi, s így intenzitását is veszélyezteti; költséges és időt pazarló. Mindezek a hátrányok még súlyosabban ütköznek elő a kisbirtoknál, mely igaerővel s felügyelettel is kevésbé győzi, s a melynek a szétszórta parcellák művelése igen nagy munkavesztéseget okoz. De igen veszedelmes az eldaraboltság a kisbirtok konzerválása szempontjából is; a többi birtoktesttől távolabb eső kis földszalagtól a birtokos könnyebb szívvel válik meg, s miután alig van kifejezhető határa annak, hogy megélhetésének biztosítására mikor kell okvetlenül megállania a távoleső, nehezebben kezelhető kis parcellák eladásában: a tagosítatlan és kisebb darabokban fekvő parasztbirtok mindig könnyebben züllik szét és olvad el, mint a kevesebb, de nagyobb darabokból álló komplexum.

A földbirtok szétaraboltságának ellenszere volna a *tagosítás**), a község határának olyan újabb felosztása, amelynél — az egyes,

*) A tagosítás kérdését irodalmunkban behatóan tárgyalja Sebess Dénes: „Adatok a magyar agrár politikához” című művében, Budapest, 1908. 171. s köv. l.

határozottan szétvált művelési ágak korlátain belül — mindenki összesítve, egy tagban kapná meg birtokát. Ám ez az orvosság sem bizonyul igazán hatékonynak. Főltéve, hogy a tagosítást sikeresen végrehajtják, egy-két esztendő már kikezdi annak az áldásait, mert az öröklés és a házasság — egyelőre nem is beszélve az adás-vételről — ismét megbontják a birtokok összefüggésének a rendjét, s az eldarabolás folytatódva, az állapot ismét hamarosan megéri egy újabb tagosításra. Rendkívül nehéz azonban magának a tagosításnak a megindítása azért, mert ez a művelet a kisbirtokosok körében rendszerint népszerűtlen, annyira, hogy gyakran fegyveres ellenszegülés szokta kísélni a tagosítást. A birtokok széttagoeltságával járó sok hátrány érzete ugyanis ritkán oly erős a népben, mint az a szeretet, amelyet meglévő földje iránt érez, és az az aggodalom, hogy a cserénél rosszúl jár, értéktelenebbet kapva. A határnak egyes terméketlenebb, vagy távolabb eső területei kevésbé kapósak, s az új osztásnál a nép nem mérlegelve az egy tagban való gazdálkodás nagy előnyeit, inkább a tagosítás folyamán szembeötlő kisebb egyenetlenségeket panaszolja föl. S mert nálunk különösen korábban gyakori volt, hogy a tagosítást azoknak a módosabb gazdáknak a kívánságára rendelték el, akik a határban szétszórva sok kis parcellával rendelkeztek, s ezek összesítésével egy tagban akkora földhöz jutottak, amelyek mindjárt föltünőbben mutatták vagyonosságukat, mint a korábbi, áttekinthetetlenül szétszórt kisebb darabok, a gyanu a tagosítások alkalmát gyakran összefűzte a módosabbak még jobb boldogulásával. Népünk szokásai közt az előgyelgés, munka között bizonyos szünetek tartása szintén gyakori: az egy tagban való kihasítás ezeknek nem kedvez, s ezért a tagosítás előnyei után nem kapnak úgy, mint várható volna. Minthogy a tagosítást a birtokszabadság mellett az érdekeltek határozott óhaja ellenére nem szokták elrendelni, s régibb törvényeink az érdekeltség nagyobb hányadának kezdeményezésétől tették függővé a tagosítás megkezdését, rendszerint nehéz volt egy községben elegendő hozzájárulót találni a tagosítás kérdéséhez. Az 1908. évi VII. és XXXIX. t.-cz. nálunk igyekezett is a tagosítás körülményességeit megszüntetni. Ha az érdekeltek köréből eredő kezdeményezésre a földmivelésügyi miniszter a tagosításnak gazdasági hasznosságát és célszerűségét kimondja, akkor a tagosítandó terület egy negyedének birtokosai kérésére elrendelhető a határ tagosítása; ha a miniszterium nem tartja közzükségnek a tago-

aitást, akkor az elrendeléshez a birtokosok felének kezdeményezése kell. A tagosítás költségeit az állam előlegezi, azok az adóval együtt kamatmentesen fizethetők be. Mindezek a könnyítések csak lassan fokozódó mérvben szaporították a tagosítások számát, aránylag csekély területen, úgy hogy a tagosítás a földbirtokmegoszlás bajain csak igen csekély mértékben tudott segíteni. Annyiban hasznos volt, hogy a szétszórt parcellák egyesítésével a kis középbirtokok egészséges kialakulását előmozdította, ellenzői azonban hátrányául emlegetik, hogy az apró parcellák hozzáférhetőségét legalább egyidőre megszüntetvén, elzárja az utat a mezőgazdasági munkásosztály emelkedése elől, mely csekély megakartatásából csak kisebb darabokban vásárolhat földet.

A külföldön Ausztria, Németország, Svájc, Hollandia, Svédország tagosító munkáiról tudunk, amelyek szintén nem látszanak nagystílusúknak. Oroszország, a nagy méretek hazája, 1907-ben megindult agrárreformjában a tagosításnak is nagy szerepet szánt, s a háború előtt tudomásunkra jutott eredmények itt tényleg már nagyobb földterületek rendezéséről számolnak be.*

A birtokos népesség védelmére szóló ezen intézkedések nem egyöntetűek, s nem elég hathatósak, mert a birtok szabad forgalmának rendszerével nem mernek szakítani, s többnyire fakultatíve állapítanak meg bizonyos birtokkonzerváló lehetőségeket. Mégse kicsinyeljük le ezeket, mert az agrárjog első tapogatózó kísérletei.

Évtizedeken át felgyült kóros anyagnak eltávolítására törekednek, s óvatosságukban benne van a nem mindenben helyeselt társadalmi rendnek a konzervatív gazdálkodó népesség sorában szokásos tisztelete.

Ugyanilyen tartózkodás jellemzi azokat a kísérleteket is, amelyek a birtoktalan mezőgazdasági népességnek földhöz jutására törekednek. A mezőgazdasági művelést végző népnek birtoktalanúsága két különböző — bár egymásba fonódó — okból eredhet: a népnek nincs akkora anyagi ereje, hogy birtokot szerezessen, vagy pedig, ha ez az anyagi erő nem hiányoznék, a neki alkalmas birtokok lefoglaltsága miatt nincs föld, a melyet megvásárolhasson.

A földhöz juttatás eszközei eddig elég szerények voltak, s inkább csak azokat tudták emelni, akik valamely morális vagy anyagi előny folytán az alsóbb rétegből már egyébként is kezdtek

* Denkschrift über die russische Agrarreform. Weimar 1916.

kinőni. Nem az a baj, hogy a segítség az értékesebb elemeket választotta ki, hanem az, hogy a szűkös eszközök miatt a kiválasztás az értékesebbeknek is csak egy töredékére terjedhetett ki.

Azokat, akiknek birtokszerzésre anyagi eszközük egyáltalán nincs, nem lehetett kitenni a földvásárból, s a fölszerelés költségeiből eredő súlyos tehernek. Logikusan az első kezdő lépés az ilyenekkel szemben csak az lehet, hogy alkalomhoz jussanak befektetés és nagyobb kockázat nélkül a mezőgazdasági termelésnél kifejtett nagyobb szorgalmuk gyümölcsének az élvezésére, s így kedvező esztendőekben némi megtakarításra, ami a további előrehaladásnak az alapját képezheti.

Az első segítség tehát olyan *kisbérlet*hez juttatás, amelybe a birtoktalannak nem kell egyebet vinnie, mint egyszerű munkaeszközeit és gondos munkáját. A kisbérletek — akár terményben, akár készpénzben fizetik a bérösszeget — intézményes biztosíték nélkül is eléggé el vannak terjedve a birtoktalan és törpebirtokú nép között. A mezőgazdasági munkásnak bérletben való részesítése előnyösen hat ki még arra a munkára is, amelyet idegen birtokon, mint bér munkás teljesít, s ezért a saját kezelésben vezetett nagyobb gazdaságok szívesen foglalkoznak ily kisbérletek nyújtásával. A jogi személyek birtokain gyakoribb, hogy az egész birtokkomplexum nagybérletbe adatik ki, s a nagybérlet egy része kisbérletbe adja tovább a földet. A mezőgazdasági munkás formailag hozzájut tehát a bérlet előnyeire, de már egy — részben ugyan kockázatot is viselő, többnyire azonban nyereszkes — közvetítő útján. Ezt a megoldást támadják leginkább azok, akik a kisbérlet intézményes rendszeresítését kívánják.

Ugy látszik, hogy a munkás- és tőkehiány mellett a nagybirtok nem tud elég intenzívvé válni. A kisbérletek terjesztésével nemcsak szociális előnyöket lehet nyújtani, hanem a nagybirtok többi részében is inkább jut munkaerő és tőke az intenzív gazdálkodásra. A jogi személyek birtokain még szükségesebbnek, s morálisan is kötelezőbbnek tartják a kisbérletek szaporítását.

Csakugyan föltehető, hogy a kisbérletek — igen kedvezőtlen eseteket kivéve — oda vezetnek, hogy a törekvő munkásnép szerény megélhetésén kívül némi tartalékot is gyűjthet. Ez azonban az első, nagyon kezdetleges lépés a földtulajdon megszerzése felé. S a rendszerint rövid lejáratú kisbérlet oly bizonytalanul valami; ma rendelkezésre áll, holnap elveszhet, s a munkás csüg-

gedten nézheti, hogyan tűnik el szeme elől a cél, mely eddig fokozottabb munkára ösztökélte.

Lehet-e úgy állandósítani a kisbérleteket, hogy a földművesnek ne kelljen aggódnia az elvesztése miatt, s érdemes legyen olyan beruházásokat eszközölnie (itt nem nagy tőkeerővel, inkább sok munkával végzett beruházásokra gondolunk), amelyek nem vesznek kárba, ha talán késői korban fog is hozzájuk, mert remélheti, hogy utána fia élvezi majd a hasznukat?

A római jogból ismert örökbérletet mai felfogásunk nem tartja helyes módszernek, mert megköti a tulajdonost, s a bérlet is, anélkül, hogy bármelyiknek is figyelemre méltó előnyöket nyújtana. Ám sokkal tetszetősebb az, ha a bérletet úgy hosszabbítják meg, hogy az bizonyos kecségtetést nyújtson a tulajdon megszerzésére is. A bérleti összeget úgy állapítják meg, hogy az némi törlesztési részletet is foglaljon magában, s e törlesztési hányad évtizedek során át a bérlet birtokába juttatja a földet. Nyitva hagyva a lehetőséget a bérletnek, hogy ha lehet és kívánja, az előírt részleteknél gyorsabban is törlesszen, egyúttal biztosítani kell őt, hogy befizetett törlesztő részletei nem mennek veszendőbe, hanem a tulajdon megszerzéséhez egyre közelebb juttatják. Ezzel a módszerrel nyer a földtulajdonos, mert az évtizedek során állandóan kapott törlesztőjára nemcsak földje hasznának, hanem értékének is kellő ellenszolgáltatása, s mert ragaszkodó biztos kézben tudván a földet, nem kell kizsárolástól félnie, s nem is kell a kisbérlet folyton megújuló tömegével bibelődnie. Nyer a kisbérlet is, mert szorgalma tulajdont szerez számára, ha egyelőre a távolabbi jövő ígéretképen is; de a jövőben bízva, a gazdálkodást már úgy rendezheti, ahogy az neki és maradékainak a leghasznosabb.

Ez a *járadékbirtok rendszer*, melyet az agrárpolitika már hosszabb idő óta hirdet, mint a vagyontalan kisembereknek földhöz vezető útját,*) amelynek meghonosítása azonban figyelemreméltóbb mértékben korábban csak Poroszországban történt, az 1890 és 1891. évi törvényekkel, a kincstári telepítések során, 1908. óta pedig Angliában. A járadékbirtok szerzésének bizonyos mértékben már magasabb előfeltételei vannak, mint a kisbérletnek, mert a gazdasági üzem felszerelésére szükséges tőkével már a járadékbirtokosnak rendelkeznie kell. Hogy a járadékbirtok rendszerével

*) Hazai irodalmunkban főleg Fellner Frigyes. L. A járadékbirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon, Budapest 1900. c. művét.

a földhöz juttatás sikerre vezessen, szükséges egyfelől a korábbi földtulajdonost biztosítani, hogy a fizetendő járadékot rendszeresen megkapja, sőt, ha a tőkére egyszerre szüksége van, ehhez is hozzájuthat, másfelől a járadékbirtokost biztosítani, hogy a törlesztés hosszú folyamata alatt birtokából ki nem zavarják, végül biztosíték szükséges abban az irányban is, hogy a megfelelő kézbe juttatott kis rög nem fog tovább porlani. Az első két garanciához úgy lehet legjobban eljutni, ha a pénzügyi lebonyolítást nyereszkesedésre nem törekvő hitelintézetek végzik, melyek a korábbi földtulajdonost akár teljesen kielégítik, s a járadékbirtokosnak egyedüli méltányos hitelezőivé válnak; a harmadikat örökjogi intézkedéssel, többnyire a törzsöröklés valamely formájának az életbeléptetésével teszik lehetővé.

A járadékbirtok meghonosításánál tett első kísérletek nem voltak mindig nagyon biztatók, mert a csekély kockázat, amellyel így földhöz lehetett jutni, igen sok embert vállalkozásra csábított, s a sok közt kivetni való is több akadt. Ezért a porosz kísérleteket kezdetben sok oldalról kétkedően nézték, pedig minden új intézménynek számolnia kell az elsőízben fölmerülő szükségszerű hibákkal, melyeket a tapasztalatok később kiküszöbölhetnek az intézmény organizmusából.

A járadékbirtokok létesítése többnyire állami vagy egyéb, közérdekű telepítések nagyobb szabású akciójának egyik ágaként jelentkezik. Azoktól függetlenül is hasznos birtokpolitikai eszköz azonban a kis földtulajdonosok szaporítására, s komolyabb sikert főleg akkor ígérhet, ha egyszerre nem terjed ki nagyobb tömegekre, nehogy a termelést a munkaerők kelleténél nagyobb mozgósítása megbénítsa, s ha másfelől hosszú időszakon át folyton folyik, s a földre érdemes nép új sarjadékát is mindig a maga körébe igyekszik vonni.

A *telepítés* nagyobb mérvű birtokpolitikai akció, többnyire az állam, vagy erősebb közttestületek részéről, amely a földmegosztás egyenlőtlenségeit már több irányban óhajtja orvosolni, s nemcsak a teljesen vagyontalan embereknek juttat kisebb földdarabkákat, hanem a kisbirtokosok földszerző és kikerekítő vágyát is igyekszik kielégíteni.

A telepítés nagyobb koncepciója kiindulhat nemzeti, szociális vagy termelési szempontokból. Korábban az első gondolatirány volt tulnyomó a telepítő törekvéseknél. Ha most, a faji erőknél a világháború által megbolygatott helyzetében úgy kell

is találunk, hogy a korábbi nemzeti irányu telepítések, a melyek, sajnos, több külső dekorációval, mint belső erővel mentek végbe, bizonyos mértékben történelmi emléket képeznek, utalhatunk a frissiben kialakult új államokra, amelyek viszont most kezdik faji érdekükből a telepítést, bántó erőszakkal pótolva a telepítésükből hiányzó gazdasági és politikai belátást.

A telepítés lényege az, hogy az állam (vagy a telepítést végző egyéb testület) a saját birtokait, vagy az e célra összevásárolt egyéb ingatlanokat felosztja kisgazdasági üzemek létesítésére vagy kiegészítésére alkalmas darabokra, esetleg munkástelephelyekre, azokat szétosztja vagy a vételár egészének, illetve bizonyos hányadának előzetes befizetése ellenében (ennyiben a telepítés további fokozatot jelent a földhöz juttatás eddig említett eszközeivel szemben, a melyek készfizetésre nem képes szegényebb embereken segítették) vagy évi járadék kikötése mellett.

A helynek a megválasztása, a hol a telepítést végzik, függ a telepítés céljától. A nemzeti irányu telepítés azokat a vidékeket kívánja benépesíteni az államhoz hű elemekkel, ahol az idegen fajúak nagy számától és terjeszkedő képességétől lehet tartani. A szociális érdekű telepítés ott igyekszik orvosolni a földeloszlás egyenlőtlenségeit, ahol a legtöbb a birtoktalan földműves, vagy a nagyon elaprózott birtokú, s terjeszkedni nem tudó kisgazda. A termelés érdekében végzett telepítés kellően még nem hasznosított, vagy a művelésre csak most alkalmassá tett földeken iparkodik kisüzemeket létesíteni. A telepítésnek ezek a különböző céljai a valóságban természetesen gyakran összefolynak, valamint a telepítésre rendelkezésre álló területet is ritkán lehet úgy megszerezni, hogy az valamelyik célra kifejezetten s elsőrendűen alkalmas legyen. A telepítés is csak kisegítő megoldás, a korábbi földtulajdon lehető kimélésével, tehát eszközeivel sem rendelkezhetik szuverénül. Mégis, az állami akaratnak ereje a telepítést sok oly kényszerítő eszközzel ruházhatja föl, amely a birtokreform egyéb fajainál hiányzik, s különösen a kiszemelt telepésekkel szemben a méltányos eljárás annyi kedvező módozatát állapíthatja meg, hogy a kisemberek földhöz juttatásának mégis egyik legalkalmasabb eszközévé válik. S minthogy a telepítésnél új tulajdon, s új jogok keletkeznek, ezeknek a birtok maradandósága érdekében célszerűnek vélt korlátozása is itt fordul elő leggyakrabban: a törzsöröklés valamely fajtáját a telepes birtokosoknál többnyire ki szokták kötni, valamint a járadékirtok formáját is szívesen

alkalmazták telepítésre alkalmas, de kevés pénzü néprétegeknél. Azok a kedvezmények, amelyeket az állam juttathat a szétdarabolás költségeinek, az új telepes község közintézményeinek átvállalásával, olcsó hitelforrások megnyitásával stb., mind kedvező kilátásokat nyújtanak a helyesen végrehajtott telepítés sikerére.

Ennek dacára a telepítéshez sok helyütt fűzött túlvérmes remények gyakran nem váltak be. Nehéz a telepes népet úgy összeválogatni, hogy az mind az uttörő rendkívül szívósságával és csüggedetlen akaraterejével legyen megáldva; viszont nehéz az állami gyámkodást bizonyos időn túl is kiterjeszteni a telepesek fölé. Az új telepes pedig — bármily kedvezményekkel induljon is útjára — mégis újoncként csöppen idegen környezet már kialakult versenyviszonyaiba, ezt hosszabb-rövidebb ideig megérzi, s ha nagynehezen átküzdi is magát a nehézségeken, annyira csak későn vagy egyáltalán nem jut el, hogy hordozója és harcosa lehessen az állam által a telepítéskor kitűzött magasabb rendű eszméknek.

A termőfák átültetése rendszerint kockázatos szokott lenni. Ezt kénytelenek vagyunk megállapítani a birtokhoz juttatás eddig legkedvezményezettebb módjánál, a telepítésnél, hogy tanulságaival lehűtsük az újabb birtokreformhoz kapcsolódó, talán túlzott várakozásokat.

Az elmúlt évtizedek telepítéseinek történetéről igen bőséges anyag van, melyet hazánkban leggondosabban Kenéz Béla gyűjtött össze.*) Nem térve ki azokra a telepítésekre, amelyeket nálunk egyfelől az Árpádházi királyok végeztek rendkívül bölcs politikai előrelátással az ország védelmére s a földműves népesség szaporítására, s a melyeknek szintén nagyszabású, bár nemzeti érdekeinkkel teljesen ellenkező folytatása történt a XVIII. században a törökök kiűzetése után, Alföldünk elnéptelenedett vidékeire a múlt század nyolcvanas éveiben az állam bukovinai csángókból (ebből a mostoha viszonyai közt szívósan megálló és igen szapora, tehát új rajok kibocsátására igen alkalmas fajból) létesített a délvidéken több új telepet, azután ugyanott egyéb hazai vidékek magyar és német elemeiből még mintegy 8—9 telepes községet. Jellemző, hogy a XVIII. század telepítése után mintegy másfélszáz év múlva is a délvidék még mindig nagy fölvevő képességet mutatott. Ezek az újabb modern telepítések nem bizonyultak elég

*) A nép és föld. Budapest, 1917. 115—232. I

sikereseknek, mert egyfelől minden tőkeerő nélkül lévő elemeket is magukba foglaltak, akik közt néhol a morális arravalóság is hiányzott, másfelől a telepések jövő boldogulásával nem sokat törődtek s a következő évek kedvezőtlen termései, főleg árvizkái közülük sokat koldussá tettek.

A magyar telepítő politikát az 1894. évi V. t.-c. szabályozta később, megszabván a telephelyek nagyságát (10—80 hold), telepítési alapot létesítvén, földművelési miniszteri engedélytől téven függővé a magántelepítést, megszabván a hátralékos vételár után fizetendő kamat maximális százalékát stb. Az e törvény alapján létesült telepek legnagyobb része ismét a délvidéken talált helyet; több új telepet létesítettek azonban a Királyhágón túl is a magyar nyelvterületek védelmére vagy fejlődő vonalának erősítésére.

Az anyagi eszközök azonban meglehetősen hiányosak voltak a szükséges mértékű telepítő politika folytatására. S bár a törvényerőre nem emelkedett jószándékok rendszerint feledésbe szorultak merülni, itt ki kell emelnünk mégis a Darányi féle 1909. évi újabb törvényjavaslatot, amely megfelelőbb állami dotációval akarta gyorsítani, s a nyert tapasztalatok alapján új szabályzattal javítani a telepítési politikát, s melynek nagy koncepcióját a későbbi birtokpolitikai intézkedésekben, sőt még a legújabb birtoktörvényben is sajnosan nélkülöztük. Ez a javaslat az általános politikai viszonyok miatt nem válhatott törvénné, s némi pótlásául az 1911. évi XV. t.-c. megalkotta a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségét, mely az államnak, a Magyar Földhitelintézetnek, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének és az Országos Központi Hitelszövetkezetnek közreműködésével lett volna hivatva a telepítő politikát folytatni, első sorban a magyar fajnak Erdélyben szemmel látható birtokvesztése megakadályozására. A rendelkezésre álló idő sokkal rövidebb volt, hogysem komolyabb eredményeket el lehetett volna érni*), s a magyar telepítés történetéből ismét az a szomorú tanulság mered elénk, hogy néhány száz év tanulsága után fölismertük a bajt, gyógyítani akartuk, de nem elég erősen — az utolsó évtizedben.

A külföldi telepítési akciók közül elég a legfontosabbakat kiemelni. Ilyen az angol telepítés, mely nem annyira faji érdeket szolgált (bár Irországban azt is), hanem szociális szempontokat, s amely a magántulajdon korlátozásában messzebb ment,

*) Az intézmény 1919. végéig birtokpolitikai műveletekre 77938 holdat szerzett meg, s ebből 52398 holdat kiparcellázott 4990 parcellavevőnek.

mint bármily más állam, mutatva, hogy a helyes közérdek fölismérése után a szükséges intézkedések kiválogatásában a konzervativizmus egyáltalában nem korlátozza. Tudvalevő, hogy Anglia földjén a birtokmegosztás rendkívül egyenlőtlen volt, a földterület legnagyobb része néhány főúri család között oszlott meg; a nem nagyarányú mezőgazdasági hasznosítás kisbérletek útján történt. Az angol kormány a munkástelephelyek létesítését (allotments) már a hetvenes évek végén megkezdte, kis parasztbirtokok kiosztását pedig (small holding) 1892 óta, de ez utóbbi akciója csak egy 1908. évi újabb törvény határozottabb rendelkezései folytán gyorsult. Ez a telepítés végrehajtásával megbízott Board of Agriculturenek kisajátítási jogot is ad; hasonló törvényalkotás Skóciában 1911-ben történt. A kedvezmények ellenére is inkább a bérletek szaporodnak, mint az önálló birtokok; a mezőgazdaság javítására való hatása ez akciónak így is kétségtelen, minthogy az eljárás során a kisgazdák boldogulásának egyéb akadályaira is ráterelődött a figyelem, s a telepítő tevékenység minden vonatkozásban erősítette a falu népét. Írországban a parasztság, mint bármikor elmozdítható bérlő, a legnyomorultabb helyzetben volt. A múlt század végén lázadásokban is kitör az elnyomott parasztság elkeseredése; de — főleg Gladstone kezdeményezésére — megindul a mentőakció is, s a földesurak magánjogainak erős korlátozásával előbb a bérleti összegek tetemes leszállításával kísérleteznek, majd állami és vásárolt birtokoknak telepítő szándékkal való szétoztásával, itt is kisajátítási joggal, nagyobb állami előlegekkel s a törlesztési módokatoknak járadékbirtokszerű megállapításával.

Más nyomon jár Poroszország, ahol a keleti részekben szociális és termelési szempontok is provokálják ugyan a telepítő akciót, ahol azonban az egész törekvésnek a sulya azon van, hogy a németiséget erősítsék a zárt tömegekben lakó lengyelekkel szemben. Faji harc tehát az egész, amelyet az egyik oldalán a porosz állam a maga nagy adminisztratív és anyagi sulyával támogat. Főleg Posen és Westpreussen tartományokban folyt a telepítés 1886 óta több, miut egy milliárd márka állami áldozattal. A telepítéshez szükséges földet vásárlás útján szerezték, meglehetősen föl is verve ezzel az ingatlanok árát. A telepítettek legnagyobb részt járadékbirtokosok. Templommal, iskolával, községi épülettel, kiépített utakkal az állam látta el az új telepeseket, az első évben ingyen lakással, élelemmel, takarmánnyal, vetőmaggal is. A tele-

pítésekkel kapcsolatban a meglevő német birtokok tehermentesítése is nagy arányokban folyt a fõnt említettekén kívül egyéb nemzetiségileg veszélyeztetettnek talált tartományban is. S minthogy mind e munkának fürge új társadalmi szervezetek is jöttek segítségére, a nagyszabású akció kétségtelenül sok eredményt is ért el. Mégis nemzeti céljától nagyon távol maradt. A lengvelseget nemcsak nem lehetett visszaszorítani, hanem az még előre is haladt nyugat felé. Sõt birtokában sem lehetett megingatni; ha egyhelyütt tért vesztett, másutt pótolta azt. Bámulatos társadalmi szervezkedésével ellensúlyozta az állami szervezetek és tőkék óriási nyomását. Egy kis intézetnek, a poseni Bank Ziemskinek, mint központnak a körében a lengyel telepítõ, parcellázó, vagy birtokkonzerváló hitelszerveknek is egész sora keletkezett, mely több-kevesebb sikerrel vette föl a versenyt a porosz telepítõ akcióval. A válasz még ridegebb törvényhozási intézkedés lett 1908-ban, mely a lengyel földek kisajátítására is fõlhatalmazást adott, ennek a szigorával élni azonban már kevés alkalom volt s a porosz telepítési akciónak ismét lezárult története azt a tanulságot mutatja, hogy szívós és tudatos törekvés nemzetiiségi telepítéseknel hozhat talán eredményt, az erõszakos és türelmetlen eljárás azonban nem.

Meg kell emlékeznünk Románia telepítõ akciójáról, melyet korábbi keletû, elég meddõ kísérletezések után az elnyomott parasztság 1907. évi lázadása tett komolyabbá. Románia nagybirtokain a bérleteket az ingótõke kerítette hatalmában, s az albérlõ vagy munkás parasztság teljesen ki volt ezeknek szolgáltatva. Az 1907-tel meginduló agrárreformok a parasztbérlõk sorsán enyhítettek, a Cassa Rurala telepítõ pénzintézet segítségével kisbirtokok és közvetlen bérletek létesítését könnyítették meg, a bérelhetõ föld maximumát állapították meg a korábbi visszaélések megszüntetésére, 1912-ben pedig a kerületi, községi, egyházi és iskolai birtokokat államosították azzal a célzattal, hogy parasztbirtokokat létesítsenek. Ennek az akkori felfogáshoz mérten merészen újító törvénynek hatását még nem látjuk tisztán, s alig is valószínû, hogy az azóta folyton hadat viselõ Románia e telepítõ reformot helyesen megtudta volna oldani. A merészség azonban nem hagyta el az azóta hatalmában megnövekedett keleti államot, mert a Magyarországtól elvett területen oly tulzással úzi a magyar birtokosok kitelepítését, aminõ az erõszakos porosz telepítõk legvérmesebb ábrándjaiban sem fordult meg soha. Románia agrárpoli-

tikájának tulzó nacionalista irányáról különben a régebbi multból is vannak dokumentumaink: a moldvai csángóknak tervszerű körülkerítéséről, nyelvükből, jogaikból és földjükből való kifosztásáról a volt bécsi külügyminisztérium levéltára megdöbbenő adatokat őrizett.

Egy másik keleti állam, Oroszország a háború előtti évtizedekben igen nagyarányú telepítő munkát kezdett meg, amelyre szintén sürgetőleg hatottak a parasztság lázongásai. A mirek felosztása, s az eddig közösen használt föld egyéni tulajdonba bocsátása, valamint ezzel kapcsolatban a tagosítás megkezdése mellett az állami és koronajavak óriási tömegét kezdték szétosztani a parasztság közt, elengedve a birtokokért járó törlesztési összegeket. Egész új honfoglalás kezdődött itt, átcsapott az Uralon, Szibéria hatalmas területeire, valamint Turkesztán és Kaukázus vidékeire. Az áttelepítettek száma 2.1 millióra rúg, a fölmerült hatósági költségek összege az 500 millió rubelt meghaladta. Talajjavítás, szövetkezeti hálózat létesítése, a szakoktatás fejlesztése, az állattenyésztés emelése mind benne volt ebben az átgondolt agrárprogramban. A telepítéssel kapcsolatos pénzügyi műveleteket a hatósági hozzájáruláson kívül egy parasztbank végezte olcsó kölcsönökkel. Az orosz telepítés a japán háborút követő forradalom után vált nagyobb szabásúvá; a világháborúban földosztásba csapott át, a balti tartományok német lakosságának a terhére. Az 1917. vége óta tartó forradalmi állapotok kétségtelenül más irányba csavarták az orosz telepítést, s az új birtokosoknak erős küzdelmet kellett vívniuk magántulajdonuk megtartásáért.

Az utolsó évtizedekben egyébként általában majdnem minden államban találunk az állami telepítő akció nyomaira a birtokmegosztás egyenlőtlenségeinek az ellensúlyozásául, úgy, hogy ezek a külföldi adatok mutatják meg igazán, hogy Magyarország mily lanyhán kezelte ezt a rá nézve sokkal fontosabb kérdést.

A Németországról említettek kiegészíthetjük azzal, hogy a német-afrikai gyarmatokon is nagyobb arányú törekvés volt a telepítésre, Kiaocsauban pedig, Németország kis kínai gyarmatán szinte kísérletileg honosították meg az agrárpolitika több elméleti biztosítékát a földbirtoklás helyes szabályozásáról, s a járadék-emelkedés hasznát előre lekötötték a köz javára.

Anglia gyarmatai közül a délafrikai területeken vannak állami telepítések, továbbá Indiában, Canadában, mindenütt az állami birtokokon. Ausztrália az anyaországtól leginkább függetlenül űzi

telepítési politikáját, de a nagybirtokot is hajlandó kis települők javára lefoglalni, amelyet terjeszkedésében egyúttal progresszív adóval gátol.

A francia telepítést a népesség aggasztó stagnációja, sőt némely helyen fogyása keltette életre; 1908 óta állami hozzájárulással létesítenek egy hektár nagyságú telepes birtokokat, amelyek öröklés útján sem oszthatók föl, s amelyeknél a telepszerzőre kötelező életbiztosítás megkönnyíti a telephelynek az utódra adósságmentesen való juttatását. Gondos telepítési akció folyik a francia afrikai gyarmatokon is, ahol főleg a feles bérleti rendszerrel (métayage) igyekeznek a vagyontalan családokat is a föld hasznában részesíteni.

Az olasz telepítőpolitika első sorban a szekularizált egyházi javak szétoztásával kezdte meg a munkáját, de nem sok sikerrel. Mint Franciaországban is, az egyházi javak tömeges eladása sok visszaélésre vezetett, a földet kereső kisember meglehetősen drágán, s csak másodkézből került birtokhoz, egyesek viszont nagyobb területet olcsón összeszedtek. Komolyabb, de nehezebb vállalkozása Olaszországnak a Romagna mezőgazdasági művelés alá vonása, amely azonban a mocsarak kiszárítását, s a terület lakhatóvá tételét kívánja előfeltételül. Körülbelül ilyen nehézségekkel kell küzdenie Olaszországnak új afrikai birtoka, Tripolisz értékesítésénél is.

Rövid idő alatt nagy sikereket ért el állami telepítéseivel Dánia, melynek gyökeres birtokpolitikája nem a meglévő jogoknak a nyirbálását, hanem a hiányzóknak a növelését tűzte ki mottójául, kimondván, hogy minden állampolgárnak joga van földre és állami támogatásra, hogy azt megszerezhesse. Az állami támogatás igen magas arányú hitelezésen és egyéb kedvezményeken alapszik. A telepítés kiterjed a nagybirtokon alkalmazott munkásnépnek kis földterülethez juttatására, de újabban a fősúlyt az önálló parasztgazdaságok növelésére helyezi.

Kisebb-nagyobb sikerrel folytak az eddig említetteken kívül majdnem minden európai államban telepítő törekvések, így a túlaprózott földű Belgiumban s az extenzív nagybirtoku Spanyolországban egyaránt. Németalföldön a termelés növekvését igyekezik előmozdítani a telepítés, Svédországban a népesség egyenletesebb megoszlását.

Az északi és délamerikai államok telepítési akciójának bőséges földterület áll rendelkezésére. Itt a földet művelő népesség

növekvését kívánják előmozdítani, nagy kedvezményekkel, amelyeket a parcellázó társaságok s a hajós társaságok ügynökei nem mindig szolid hirdetésekben túlságos élénk színekben festettek ki a földre vágó európai földmivesek előtt. Kezdetben inkább Északamerika járt elől a kivándorló telepéseknek szinte erőszakos toborzásában, majd, mikor ott bizonyos telítettség állt elő, a déli államok reklám harsonája hangzott lármásabban. Sok csalódás várt a vállalkozó telepesek nagy részére, de sokan meg is találták boldogulásukat, s különösen az Északamerikai Egyesült Államok farmjainak benépesítése aránylag gyorsan megtörtént.

A földhöz juttatás eszközeinek sorában utolsó helyen említjük a *parcellázást*, amely legkevésbé mesterséges és kedvezményezett faja a birtokviszonyok egyenlősítésének, s amelynél legtöbb esetben előfeltétel, hogy az új földtulajdonos úgy a földvásárhoz, mint a fölszereléshez kellő tőkével rendelkezzen. A parcellázás nagyobb birtoktesteknek kisebb egységekre való szétosztása, tehát a nagyüzem (vagy leggyakrabban annak egy része) helyébe kisüzemek létesítése. A parcellázás, mint a föld jobb értékesítésének módja önként fölmerül ott, ahol az eladásra kerülő nagybirtok közelében vásárló kedvű és elég tőkével is rendelkező kis földmivesek vannak, ahol tehát valószínű, hogy a nagybirtok egészében nem értékesíthető olyan áron, mint kisebb részletekben. Legtöbbször tehát csak eredményében birtokpolitikai akció, céljában egyszerűen üzlet, melynél az eladó az árubabocsátásnak nyereségesebb módját keresi ki. Minthogy azonban ez a nyereség ott, ahol a jobbmódú kisbirtokosok a terjeszkedésre egyébként nem találnának helyet, elég magasra fokozható, ebben az üzletben részesedést kívánt az elhelyezést kereső tőke is, összevásárolván az elparcellázásra alkalmas nagyobb területeket, s megfelelő haszonnal adván azokat tovább.

A tőkének gyakran érdeke, hogy az üzletet ne siessen lebonyolítani, hanem megfelelő gyümölcsöztetés mellett hosszabb ideig maradjon megbízható helyen: ezért a parcellázásoknál mind gyakoribbá vált, hogy a közvetítő tőke a volt tulajdonost kielégítette, az új parcella birtokosoktól azonban nem kívánt rögtöni fizetést, hanem bizonyos kezdő részlet után megelégedett annuitásos törlesztésekkel. Amily kedvező lehetett ez sok esetben a parcellavevőkre, mert kisebb tőkeáldozattal is földhöz juthattak, másfelől visszaélésekre is adott alkalmat, mert sok parcellázó a vásárlók földéhségét és pénzügyi dolgokban való járatlanságát

kihasználva, súlyos anyagi terhekkel nyomorította meg. A parcellázásban komoly és megbízható intézeteken kívül nyereséghajhászó kalandorok is részt vettek; a parcellázás tehát áldást is osztott, s a nyomorúságnak is kútforrásává vált. Ezért sok helyen az állam később szabályozólag volt kénytelen fellépni, s a parcellázásnak visszaéléseit lenyesni, s az egész parcellázó mozgalmat állami felügyelet alá helyezni. Általában azonban nem nyilatkozhatott elitélőleg a magánparcellázásról, mert ez a kisbirtok szaporításának módjait megtalálja oly helyeken is, ahova az állami telepítés el nem ér, s valóban az elmúlt évtizedekben a birtokmegoszlás egészségesebbé tételét a magánparcellázás jelentékenyen előmozdította.

Hazai feljegyzéseink szerint, 1905-től 1913-ig 921.325 holdat parcelláztak, 1913 óta a háború első éveiben 142.136 holdat, tehát egy évtized alatt az egymillió holdat jóval meghaladó terület vált nagybirtokból kisüzemmé. Nemzeti szempontból ez a folyamat, sajnos, nem volt kedvező a magyarságra; a magánparcellázó tevékenységben sem nemzeti, sem egyéb magasabb birtokpolitikai tekintetek nem kerülnek előtérbe.

10. Adatok a földbirtok megoszlásáról.

Az eddigiekben vázolván azt a fejlődést, melyet a földbirtok aránytalan megoszlása fölött érzett aggodalmak folytán a közgazdaságtan elméleti kutatásai, a társadalom megmozdulása s az állami agrárpolitika a legújabb időkig e kérdés rendezése körül elértek, szükséges, hogy egy bizonyos nyugvópontonál konkrét adatok alapján is megismerjük azt a helyzetet, amely a birtokmegoszlás s a birtokforgalom iránya tekintetében a világháború előtt, s részben a háború alatt fönnállott. A nyugvópont csak látszólagos, részben azért, mert az élet napról-napra bontogatja a korábbi kötések szárait, s a birtokmegoszlás képe, mint egy, bár lassan, de mindig forgó kalejdoszkop egyre módosul, de azért is, mert a birtokmegoszlás megfigyelése a nehezebb statisztikai feladatok közé tartozik. Sok állam hosszabb ideje nem foglalkozott ezzel a problémával, s így adatai a többihez képest meglehetősen avultak, a többiekéi pedig szintén elég eltérő alapon vannak megkonstruálva, úgy hogy az összehasonlításra kevés mód van, legfőljebb az egymás mellett való felsorolásra.

Magyarországról sem egyforma értékűek azok a különböző időből való adatok, amelyeket idézhetünk. Az 1895. évi mezőgazdasági üzemi statisztika, mindmáig egyetlen forrásunk az agrárüzemekről, mellőzi a kizárólag erdő és legelő gazdaságokat, s számlálásának egysége nem a földtulajdon, hanem az üzem. Ugyanazon tulajdonos több gazdaságát tehát külön egységeknek fogja föl; a bérletileg kezelt földeket a bérlő beosztása szerint tagolja.

Egészen eltér ettől az 1913. óta megkezdett, s eredményeiben 1917-ig ismeretes birtokforgalmi statisztika, mely csupán a 100 kataszteri holdnál nagyobb területű gazdaságokra szorítkozik ugyan, de már az erdő és legelő gazdaságokat sem hagyja figyelmen kívül. Számlálásának egysége a föld tulajdonosa, s igyekszik a tulajdonos köré csoportosítani a különböző községek határában birt ingatlanait is; az üzem, a gazdaság meghatározása, s a házi vagy bérleti kezelés közt nem tesz különbséget.

Az 1918. évről külön fölvétel számol be az összes gazdaságokról, de csupán a szántóföld területével foglalkozik.

Mindezek az adatok — akár üzemre, akár földbirtokra vonatkoznak is — a föld területét részletezik. Más oldalról lehet megvilágítani a birtokmegoszlás kérdését, ha nem a földet vizsgáljuk, hanem az azt birtokló és azt művelő embert. Ebből a szempontból népszámlálásaink adnak tájékoztatást, 1900. óta beszámolván a földműves népnek a főbb birtokkategóriák szerint való tagozódásáról, s arról is, hogy mennyien dolgoznak idegen birtokon, anélkül, hogy sajátjuk volna.

A törpegazdaságok nagy száma és alacsony átlagos területe — mint a következő lapon levő tábla mutatja — valóban kiálló ellentétben van a kevészámú nagygazdaság által lefoglalt hatalmas területtel; e két szélsőség között azonban a kisbirtokok számban és átlagos területben elég kedvezően vannak képviselve, s inkább a középgazdaságok azok, amelyeknek száma is kisebb, területe pedig jóval csekélyebb, mint ahogy a termelésben s a földművelő társadalomban rájuk váró szerep mellett az szükséges volna.*) A földbirtok kapitalizálása nem a kisbirtokot fogyasztja, hanem a középbirtokot sorvasztja, s elporlása szintén ennek árt.

*) A középbirtok társadalmi és nemzeti jelentőségét szépen fejti ki Kenéz Béla: A nép és föld c. műve 84–89 l.

Az 1895. évi összeírás főbb adatai a következők:

	Törpegaz- daságok (0-5 holdas)	Kisgazda- ságok (5-100 holdas)	Közergaz- daságok (100-1000 holdas)	Nagygaz- daságok (1000 h.-nál nagyobb)	Összesen
A gazdaságok száma ezrekben	1.280	1.085	20	4	2.389
Szántóföld	1.370	11.676	3.262	3.961	20.269
%-ban	63.6	68.1	57.6	33.3	55.0
Kert	157	373	48	44	622
%-ban	7.3	2.2	0.8	0.4	1.7
Rét	276	2.901	594	844	4.615
%-ban	12.8	16.9	10.5	7.1	12.5
Szőlő	156	279	29	18	482
%-ban	7.2	1.6	0.5	0.2	1.3
Legelő	69	909	679	1.624	3.281
%-ban	3.2	5.3	12.0	13.6	8.9
Erdő	42	696	882	4.790	6.410
%-ban	2.0	4.1	15.6	40.2	17.4
Nádas	3	29	21	65	118
%-ban	0.1	0.2	0.4	0.5	0.3
Nem termő	82	274	148	555	1.059
%-ban	3.8	1.6	2.6	4.7	2.9
Összesen	2.155	17.137	5.663	11.901	36.856
%-ban	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
A gazdaságok átlag- os nagysága hol- dakban	1.7	15.8	283.2	2975.3	15.4

A gazdaságok területe műv. ágak szerint ezer holdakban.

A művelési ágak szempontjából a törpebirtokok gazdasági jelentőségét nem kicsinyelhetjük. Területük szántóban gyöngébb ugyan, mint a kisbirtoké s viszonylag a nemtermő területük nagyobb, mert a házhely, udvar stb. ezeknél sem foglal el sokkal kisebb helyet, de a legintenzívebb művelési ágaknál, a kertenél, szőlőnél hasonlíthatatlanul nagyobb. A legelő az alacsonyabb kategóriákban alig van képviselve, a középbirtoknak majdnem akkora hányadát foglalja le, mint a nagybirtoknak. Az erdőterület aránya is hirtelen ugrást mutat a kisbirtokról a középbirtokra való átmenetnél, mégis az erdő főképpen a nagybirtok művelési ága, melynek több, mint kétötödére terjed. A szántó, kert, rét, szőlő részesedése a magasabb típusok felé haladva egyre csökken, a legelőé, erdőé, nádasé s a nemtermő területé viszont folyton emelkedik.

Az üzemek megoszlása a gazdálkodás módjához képest a következő volt 1895-ben:

	Törpegaz- daságok (0—5 holdas)	Kisgazda- ságok (5—100 holdas)	Középgaz- daságok (100—1000 holdas)	Nagygaz- daságok (1000 h.-nál nagyobb)	Összesen
Tulajdon gazdaságok száma ezrekben . .	1.145	914	11	2	2.072
Területeezerholdakban	1.906	13.818	3.040	6.346	25.110
Az összterület $\frac{0}{100}$ -ában	88.5	80.6	53.6	53.3	68.1
Haszonélvezeti gazda- ságok száma ezrekben	22	14	0.3	0.3	37
Területeezerholdakban	31	278	88	1.589	1.986
Az összterület $\frac{0}{100}$ -ában	1.4	1.6	1.6	13.4	5.4
Haszonbérleti gazdasá- gok száma ezrekben .	45	16	3	0.8	65
Területeezerholdakban	50	337	1.097	1.956	3.440
Az összterület $\frac{0}{100}$ -ában	2.3	2.0	19.4	16.4	9.3
Vegyes gazdaságok száma ezrekben . . .	68	141	5	0.7	215
Területeezerholdakban	168	2.704	1.438	2.010	6.320
Az összterület $\frac{0}{100}$ -ában	7.8	15.8	25.4	16.9	17.2

Sajnos, ezeket a 26 éves adatokat nem lehet az újabb fejlődés bemutatásával megvilágítani; igen valószínű azonban, hogy a gazdálkodás intenzitásának növekvésével, s a föld adóssághéának gyarapodásával a bérleti rendszer általában terjedővé vált, s csak ott lehetnek kivételek, ahol nagyobb birtoktestek kiparcellázásával kis földművelők tömegesen jutottak tulajdonbirtokhoz. A bérlet főleg a gyorsan hasznosítható művelési ágaknál a leggyakoribb, tehát leginkább a szántóföldnél, kisebb mértékben a rétnél.

Nem szólva itt még az időközi változásokról, áttérhetünk a legújabb, 1918. évi állapot vizsgálatára, arra a földrajzi megoszlásra is tekintettel, amelyet a trianoni béke megállapításai szabtak meg.

A gazdaságok számáról, továbbá a szántóterületek megoszlásáról, — itt már helykimélés okából csak viszonyszámokban — 1918. évi adataink a következők:

A gazdaságok száma birtoknagyságok szerint. *)

A gazdaságok nagysága	Cseh	Román	Délszláv	Osztárak	A megoson- kitott Ma- gyarország	Magyar- ország össze- sen
m e g s z á l l á s						
Törpegazdaságok . . .	65.59	66.93	53.46	68.21	58.85	63.07
(0—5 hold) . . .	22.96	35.96	8.49	2.51	30.08	100.00
Kisgazdaságok . . .	33.85	32.62	42.80	31.54	40.05	36.22
(5—100 hold) . . .	20.62	31.52	11.20	2.02	35.64	100.00
Középgazdaság . . .	0.54	0.42	0.70	0.23	0.98	0.65
(100—1000 hold) . . .	18.20	21.83	10.26	0.82	48.89	100.00
Nagygazdaságok . . .	0.02	0.03	0.04	0.02	0.12	0.06
1000 holdon felül . . .	9.35	15.00	6.53	0.79	68.33	100.00
Az összes gazdaságok	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
	22.08	33.88	9.49	2.32	32.23	100.00

A szántóterületek megoszlása birtoknagyságok szerint. **)

A szántóföldterület nagysága	Cseh	Román	Délszláv	Osztárak	A megoson- kitott Ma- gyarország	Magyar- ország össze- sen
m e g s z á l l á s						
Törpegazdaságok	17.46	19.88	10.08	21.37	8.97	13.56
(0—5 hold) . . .	22.57	37.53	8.62	2.33	28.95	100.00
Kisgazdaságok	56.59	58.60	70.00	61.17	49.88	55.78
(5—100 hold) . . .	17.80	26.90	14.53	1.62	39.15	100.00
Középgazdaságok	21.09	15.18	13.37	12.92	23.48	19.61
(100—1000 hold) . . .	18.86	19.86	7.88	0.98	52.42	100.00
Nagygazdaságok	4.86	6.34	6.55	4.54	17.67	11.05
(1000 holdon felül)	7.71	14.71	6.85	0.61	70.12	110.00
Az összes gazda- ságok . . .	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
	17.54	25.61	11.57	1.48	43.80	100.00

Ha összehasonlításokba lehet bocsátkozni, úgy tetszik, hogy 1895-tel szemben némileg javult a helyzet a törpebirtoknál, úgy annak legalacsonyabb, egy holdnál kisebb területű kategóriáiban, mint az 1—5 hold közötti típusnál: az apró parcelláknak száma nem növekedett, területe azonban igen, a megoszlás tehát kissé egészségesebb. Az 5—10 holdas nagyságú szántóföldnél is kedvezőbb alakulást találunk, viszont azonban a következő magasabb

*) A felső arányszám azt jelenti, hogy az illető birtoktípushoz tartozó gazdaságok hány %-át teszik a szétszakított ország összes gazdaságainak, az alsó pedig azt, hogy a típushoz tartozó gazdaságok hogyan oszlanak meg az ország szétszakított területei közt.

**) A felső arányszám azt jelenti, hogy az illető birtoktípushoz tartozó szántó hány %-át teszi a szétszakított ország összes szántóterületének, az alsó pedig azt, hogy a típushoz tartozó szántóterületek hogyan oszlanak meg az ország szétszakított részei között.

kategóriákban, a 10—50 és 50—100 holdas gazdaságoknál némi visszafejlődést. A középbirtoknak alacsonyabb típusai, a 100—200 holdas gazdaságok, melyek különben általában nem nagy súlyúak, továbbá a 200—500 holdasok már ismét némi növekvő részesedést mutatnak, az 500 holdnál magasabb birtokkategóriák rovására.

Birtokosainknak nagy átlagban $50\frac{0}{10}$ -a 3 holdnál is kisebb szántóföldön gazdálkodik, s mintegy kétharmadának nincs többje öt holdnál.

Ezekkel az átlagokkal szemben az ország szélszaggatott területrészei meglehetősen szélsőséges eltéréseket mutatnak. Legszembeötlőbb, hogy a törpebirtokok száma, s azok területe mily egyenlőtlenül oszlik meg. Magyarország megcsonkított területén az 5 holdon alul gazdálkodók aránya $59\frac{0}{10}$, a törpebirtokosok szántóföldje azonban nem egészen $9\frac{0}{10}$, a parcellák legszélsőbb elaprózottsága tehát erre a területre esik. Valamivel kedvezőbb az arány a délszláv megszállás alá került vidéken, míg az ország többi elszakított területén a törpebirtokok száma és területe közt jóval egészségesebb az arány.

Az 5—10 holdig terjedő szántóparcella tekintetében Magyarország megcsonkított területe már valamivel kedvezőbb megoszlást mutat, a 10—50 holdas szántó kategóriánál pedig az országos átlagnál némileg rosszabb képet.

A magasabb birtokkategóriákban megcsonkított területünk egyre nagyobb arányokban részesedik. A nagyobb birtokok, s az átlagos határon túlnőtt kisbirtokok a délszláv megszállás területén is gyakoriak: a többi elszakított részen a normális kisbirtok inkább uralkodó, valamivel nagyobb területi egységekkel a cseh, mint a román megszállás vidékein. Megcsonkított területünk három jellemzője tehát a törpebirtoknak, a jobb módu kisbirtoknak, s a nagybirtoknak erősebb szerepe. A törpebirtokot illetőleg azonban meg kell jegyeznünk, hogy az szinte velejárója a központi területen erősebben kifejtett városi életnek, s a városok közelében kialakuló kisebb parcellarendszernek. A jobb módu kisbirtok erősebb részesedése azért nem biztató, mert birtoktalan őstermelő népünk aránya igen magas, a kisbirtok nagyobb kategóriáinak a szerepe tehát az élesebb birtokegyenlőtlenségnek a mutatója, s még inkább fokozza az ellentéteket a nagybirtoknak kimagasló hányada.

Még kiemeljük, hogy Magyarország megcsonkított területén a nagybirtoknak valamivel kisebb fele szabadforgalmu (3.03 millió)

a nagyobb fele kötött birtok (33 millió hold) s ez utóbbiakból a hitbizományi birtokok 1.2, az egyháziak pedig 0.9 millió holdat foglaltak le, az utánuk következő községi birtokok pedig már csak 0.5 millió holdat, míg az egész Magyarországon a kincstári, a községi és közbirtokossági birtoknak volt legerősebb tulnyomósága.

A birtokmegoszlás fejlődésének irányát csak néhány szárványos adatból tudjuk megítélni. Az élők között való jogügylettel történt birtokváltozások átlaga a század első évtizedében évenként 404.258 volt; a háborút megelőző évben 392.476, míg a háború éveiben így alakult:

1914.	292.728	1916.	168.158
1915.	107.654	1917.	221.854

Haláleset folytán pedig ugyanazon időszakokban az ingatlan átruházások száma a következően alakult:

1901—1910 átlag	115.351	1915-ben	78.132
1913-ban	99.006	1916-ban	94.014
1914-ben	93.249	1917-ben	94.929

A nagybirtokok sorában a legtöbb ostromnak kitett típus, a hitbizományok területe fokozatosan csökkent; 1905-ben Magyarországon 2,351.333 kat. holdnyi hitbizomány volt.

1913-ban	2,291.078 kat. hold és
1916-ban	2,182.799 „ „

Ennek dacára a kötött forgalmu birtokok területe emelkedő irányzatú volt, s 1913 és 1917 közt 143.966 holddal gyarapodott. A növekvés azonban tulnyomóan a részvénytársasági birtokokra esik, amelyek területe 108.393 holddal nőtt, amiből körülbelül egyformán 45—45.000 hold a szántóföld és az erdő.

A külföldi honosok birtokszerzése a háború előtt, s a háború folyamán is — annak első évét kivéve — nőtt, s 1917-ig a közép és nagybirtok forgalmának háború alatti mérlege 13.106 holdnyi terület-gyarapodást mutat a külföldi honosok javára.

A 100 hoidon felüli birtokcserében kimutathatjuk az egyes hazai felekezeteknek és nemzetiségeknek is a szerepét. A magyarság e cserében veszített, 1914—1917 közt összesen 22.004 holdat. A szerbek kivételével az összes többi nemzetiség közép- és nagybirtok állománya nőtt ez idő alatt, a tótoké 22.8, a románoké 14.6 százalékkal. Ha hozzávesszük a közép és nagybirtokból történt parcellázásoknak ez idő alatti mérlegét, a magyarság vesztesége még szembeötlőbb, a többi nemzetiség nyeresége pedig — itt már a szerbeket is ideértve — még nagyobb.

A magyarság birtokvesztésének ez az irányzata azokban az években, a mikor már tudatos — bár eszközeiben gyöngé — telepítő politika is igyekezett a magyar birtokosságot erősíteni, mutatja, hogy milyen erőre kaphatott a titokban szövődő, s hosszú ideig figyelmünkre sem méltatott nemzetiségi birtokpolitika.

A közép és nagybirtokok forgalmában 1914—17 között a római katolikus, református és ágostai felekezetek — amelyek közül főleg az első kettőben helyezkedik el a magyarság — együttvéve mintegy 47.000 holdat veszítettek, míg a görög katolikus felekezetük nyeresége közel 1000 hold volt, a zsidóságé majdnem 48.000 hold.

A népesség birtokviszonyaira jellemzők azonban a népszámlálás útján nyert személyi adatok is.

Az őstermeléshez tartozó népességünk összes száma 1910-ben 11.4 millió volt, Magyarország népének 62.4 százaléka. Az ország különböző vidékei nem egyformán agrikultur jellegűek; az említett országos arányszámon jóval alul marad Magyarország megcsonkított területe, amelyen a városi nép nagyobb szerepe miatt 56 százalékra száll le az őstermelők hányada, s nem sokkal nagyobb, 56.2 százalékos Nyugatmagyarországnak azon a határ-csikján sem, a melyre Ausztria vetett szemet. Jóval több az őstermelő — a nép 63.5 százaléka — országunknak csehek által megszállt területén, még magasabb az arány, 66.9 százalékos a délszlávok által ellepett vidéken, sőt a román megszállás területén 70.4 százalékra emelkedik föl.

A fönntemlitett 11.4 milliónyi népből 40.8, tehát mintegy 4.7 millió a kereső. E szám kissé bizonytalan, évtizedről-évtizedre ingadozni szokott, s 1910-ben különösen alacsonyra szállt; nehéz megvonni a határt, hogy a falusi népben, melynek apraja-öregje is dolgozik valamicskét a mezőgazdasági munkában, mekkora mértékű lekötöttség legyen a kereső nép kritériuma.

A kereső őstermelő népességet tovább osztályozhatjuk a földbirtokhoz való viszonya szerint. 1910-ben volt:

100 holdon felüli birtokos és bérlő	17.629,	az őstermelő keresők	0 4 ⁹ / ₁₀ a.
10—100 holdas	520.829,	„	11.3 „
10 holdon aluli	1,064.114,	„	23.1 „
Segítő családtag	1,233.218,	„	26.8 „
Gazdasági tisztviselő	9.657,	„	0.2 „
Gazdasági cseléd	508.003,	„	11.0 „
Gazdasági munkás	1,222.676,	„	26.6 „

Magában a birtokos népben is kétharmadnyi többséggel vannak azok, akiknek a földterülete 10 holdon alul marad.

A segítő családtagokat a birtokosok közé számitva, a gazdasági tisztviselőket, cselédekét és munkásokat foglalhatjuk össze a birtoktalanok kategóriájába, akik együtvéve 37.8 százalékat teszik s kereső őstermelő népnek. De ez az arányszám is nagy kilengéseket mutat a részletekben: Magyarország megcsonkított területén a birtoktalanok aránya 46.0%-ra emelkedik föl, a délszláv megszállás területén 38.3%-os, Nyugatmagyarországon 26.2%-ra rúg, a cseh megszállás vidékén 32.7%-ot tesz, a román megszállás alá került területeken pedig a kereső őstermelők 32.6%-a.

Kissé félrevezetők a birtoktalan nép nagyságára vonatkozó ezek az adatok is, amennyiben igen gyakori az, hogy gazdasági tisztviselőnek, sőt cselédnek van saját ingatlana is, a népszámlálás azonban nem ezen a címen, hanem főfoglalkozásuk szerint künyveli el őket. Vannak egyébként az országban a föntemlített mezőgazdasági népességen kívül 296.617-en, akiknek földbirtokuk vagy földbérletük van, de csak mellékesen foglalkoznak földműveléssel. Többnyire törpebirtokparcellák ezek, rendszerint városok közelében fekvők, s a városi iparban vagy egyéb élethivatásokban fáradozók ünnepnapai munkaterei. A városba szakadt ember összeköttetése a faluval, melyet maga bogoz össze, ha az elszakadt volna.

Ha a birtokmegoszlásról a népszámlálások által nyújtott adatok változását vizsgáljuk, ez ismét a magyar faj térvészteséről győző meg bennünket. E század első évtizedében a magyarság aránya a középbirtokosság sorában 71.9%-ról 68.4-re csúszott le; a cseh megszállás alatt lévő területen a magyar középbirtokosok aránya 55.6%-ról 52.8-ra szállt le, de itt lért veszítettek a tótok is, s csupán a németek és a ruthének mutatnak nyereséget.

A román megszállás területén még érezhetőbb a magyar középbirtokosság hanyatlása, 66.7%-ról 59.6-ra; a nyereség a németeknek és az oláhoknak jutott. A délszláv megszállás területén a magyar középbirtokosság veszteségét (30.2%-ról 25.8-ra) németek és szerbek szívták föl.

Még jellemzőbb az országnak szétszaggatott egyes területeire az 50—100 holdas jobb módú kisbirtokosok elhelyezkedése. Ezek sorában a magyarság a cseh megszállás területén 1900-ban még relatív többségben volt, de aránya tíz év alatt 40.4%-ról 37.3-ra esett, s a viszonylagos többséget a tótok érték el. Kivülük a

ruthének is valamivel előre jutottak ebben a birtokkategóriában, a németek pedig tért veszítettek.

A román megszállás vidékein a 41.6%-ról 39.7-re való csökkenése dacára is megtartotta a magyarság a jobbmódú kisbirtokosok közt a viszonylagos többséget; az oláhok azonban úgy, mint a németek, előbbre nyomultak.

Nyugatmagyarországon, a délszlávok által lefoglalt területen, valamint a meghagyott magyar megyékben — majdnem mindenütt a németek rovására — a magyarság az 50—100 holdas gazdák sorában kissé előbbre haladt, ami végeredményben az országos átlagot is valamivel javítja.

A magasabb kategóriákban való térvesztés az alacsonyabbakban kiegyenlítődik, a azért, mert az idegen megszállások többnyire nagy területet kebeleztek be a magyar ethnikumból is, ezekben az összefoglalásokban az élesebb arányok tompulnak kissé.

Erdély mégis a legfenyegetettebb területnek látszott, s az oláh faj a legterjeszkedőbbnek, részben a magyar s főleg a szász elem rovására.

Minden lassú térvesztés ellenére is a magyar faj szerepe azonban oly jelentékeny a birtokos osztályban, hogy ezzel is igazolni lehet a szétdarabolás igazságtalanságát.

A cseh megszállás területén a túlság csak a 10—50 holdas birtokok létrafokán jut el az abszolút többséghez, de maximális aránya is csak 54.4% az 5—10 holdasok között.

Az oláhok által megszállt vidékeken az oláhok szintén 10—50 holdnál jutnak többségre s 5 holdon alul érik el a maximumot.

A délszlávok legfőljebb relatív többségig jutnak el, s a maximális arány, amivel szerepelnek, 34.2% az 5—10 holdas gazdák sorában.

Nyugatmagyarországon a németség csak a középbirtokban s az 50—100 holdas kategóriánál van többségben, azon alul itt-ott még a relatív többséget is elveszti.

A magyarság szerepe azonban a megmaradó területen legalább 76.4%-os erejű, s országos átlagban a magasabb birtokkategóriákban erős abszolút többséget, az alacsonyabbakban igen tekintélyes relatív többséget alkot.

A birtokosokon kívüli östermelő népességből a számszerint legfontosabbnak látszó tényezőt, a segítő családtagokat további vizsgálódásaink során egyszerűen figyelmen kívül hagyhatjuk; ez

a nagy tömeg — igen kevés kivétellel — a 10—100 holdas birtokosoknak a mezőgazdaságban tényleg résztvevő családtagja. Feleség, fiú vagy leány, beházasodott vő, mindenesetre olyan ember, aki nemcsak munkaalkalmát találja meg azon a földön belül, amelyet művelni segít, hanem legtöbbször birtokigényét is.

A gazdasági tisztviselőknek nem egészen 10.000 főnyi számából 51.7% esik megmaradó vármegyéinkre, jelölül annak, hogy az itteni üzemek inkább keresik a gyakorlati és elméleti szaktudást a gazdaságok vezetésében. Az elszakításra szánt területeken is ott találjuk nagyobb arányban a gazdasági tisztviselőket, ahol a magyar ethnikum földjén a szakszerűségnek nagyobb becsé van, vagy ott, — s ez leginkább az északi Felvidékre áll — ahol a kincstár nagy erdőbirtokai az erdészeti tisztviselők tömegesebb alkalmazását tették szükségessé.

A gazdasági cselédeknek a félmilliót meghaladó számából 47.7% esik megmaradó területünkre, a munkásoknak az egy és egynegyedmilliót megközelítő tömegéből pedig 41.8%.

A mezőgazdasággal foglalkozó kereső nép sorában a cselédek általában 11, a munkások 26.6%-kal szerepelnek. Ez az egyensúly a megmaradó magyar területen megbomlik, s itt a cselédeknek 14.7%-os képviselése mellett 31%-ot tesznek a munkások, főleg a Tiszamentén, a török hódoltság után való újra település módjának történeti emlékeként.

Tisztább képet nyerünk a birtoktalan osztály helyzetéről, ha a cselédek és munkásokat egymáshoz viszonyítjuk. Száz cselédre esett mezőgazdasági munkás:

A cseh megszállás területén	210.2
A román megszállás területén	305.0
A délszláv megszállás területén	315.6
Az osztrák megszállás területén	167.0
A megcsonkított Magyarországon	210.8

Nyugatnak és északnak kedvezőbb szociális helyzete, s a déli és keleti területek szélsőségesebb kilengései, továbbá az állattenyésztésnek s a növénytermelésnek vidékenként eltérő szerepe látszanak ezekből az adatokból.

Amint Magyarországon csak régmúlt idők adatait lehetett idéznünk a birtokmegoszlásról, úgy a bennünket közelebbről érdeklő külföldi államok birtokmegoszlásáról is sok tekintetben elég avult adataink vannak, melyeknek pontosságát már a háborút megelőző idők birtokpolitikai egyengető kísérlete megingatta.

A legújabb adatok *Dániáról* számolnak be, melynek 1919. évi birtokmegoszlása a következő: a 191.549 mezőgazdasági üzemnek közel 54%-a a 10 hektáron aluli gazdaságokra esett, s ezek a művelt területek 15.3%-át foglalták le; 10—30 hektáros volt a gazdaságok 33.5%-a, a művelt terület 39.7%-ával; kiemelkedő üzemforma még a 30—60 hektáros, mely az üzemek számában 10.4, a művelt területben 27.4%-kal részesedik. A magasabb üzemkategóriák a gazdaságok számából 23%-ot foglalnak le, a művelt területből 17.6% ot; az üzemekhez tartozó, de művelés alatt nem álló föld aránya a kisgazdaságokban legkisebb, s fokozatosan nő a magasabb kategóriákban. A birtokmegoszlást igen egészségesnek kell tartanunk, mert a 10—60 hektáros üzemek száma jó négy-ötödét teszi a tíz hektáron aluliaknak, s ez utóbbiak sorában is erős a többsége a három hektárnál nagyobb birtokoknak.

Hollandia 1910. évi üzemstatistikájából csupán a gazdaságok számára vonatkozó adatokat kapjuk meg, a területtel való összevetés nélkül. A 209.156 gazdaságból az öt hektáron aluli birtokok aránya 52.4%-os; az 5—10 hektárosoké 19.8 %-ot tesz, 10—50 hektárig 26.1%-os részesedést találunk, 50 hektárnál nagyobb üzem már csak 1.7%-nyi van. 1888-cal szemben a tíz hektárnál kisebb üzemek határozott növekvését látjuk, anélkül, hogy a többi üzemkategóriák visszafejlődnének; új területek művelés alá vonása mellett tehát mérsékelt elaprózás folyhatik itt. Figyelemre méltó, hogy 1910-ben az üzemeknek csupán 50.8%-a volt saját kezelésben, 49.2%-a bérben.

Finnországból ugyancsak 1910-ről vannak adatok (az 1920. évi újabb összeírás eredményei még nincsenek feldolgozva), az öt hektáron aluli üzemek aránya 53.8%-os, az 5—25 hektárosoké 39.8%-os, a többi magasabb kategóriák együttvéve 6.4%-kal szerepelnek. A mezőgazdasági üzemekből 58.9% van saját kezelésben, s 41.1% bérben; jellemző azonban, hogy a bérleti rendszer éppen az alacsonyabb üzemformáknál divik inkább; a bérbe adott üzemeknek 77.8%-a az öt hektáron aluli kisebb üzemekre esik, míg az önkezelésben levő birtokok közül ebben a kategóriában 35.3% található. Az összes mezőgazdasági üzemek száma 284.188.

Svédország 428.026 mezőgazdasági üzeme 3.8 millió hektáron terül el; két hektáron aluli az üzemek 28%-a, a terület 3.7%-án; 2—10 hektáros az üzemek 48.8%-a, a terület 28.5%-a; 10—50 hektáros az üzemek 21.3, a terület 46.4%-a, s 50 hektárnál nagyobb az üzemek 1.9%-a, a területnek azonban 21.4%-a.

A birtokosoknak több, mint háromnegyede tíz hektáron alul gazdálkodik, de a terület több, mint kétharmada a tíz hektárnál nagyobb birtokosoké. A bérleti rendszer itt már nem oly kifejtett, mint az említett országokban; az üzemeknek 23.3%-a, a területnek 25.6%-a van bérbeadva.

Ausztriának mai területén (természetesen Nyugatmagyarország nélkül) részben 1896, részben 1906. és 1907. évi adatok szerint 630.564 mezőgazdasági üzem van, 7.7 millió hektárnyi területtel. A fél hektáron aluli törpe üzemek a gazdaságoknak 31.9, a területnek 0.4%-át teszik; a fél hektárt meghaladó, de öt hektáron aluli gazdaságok aránya újabb 35.4%, míg területük csak 5.7%, az 5—10 hektáros gazdaságok 10.0%-ot képviselnek számban, s csak 5.9%-ot területben. 10—50 hektár közt van az üzemek 20.3%-a, s a terület 34.6%-a, az 50—100 hektáros gazdaságok az üzemek számában 1.4, a területben pedig 7.7%-os arányban részesednek. Száz hektáron felül a gazdaságok területének 45.7%-át találjuk, s ebből az ezer hektáron felüliekre esik az összterület 28.5%-a. Nyilván az alpesi vidékek nagy erdőségei láttatják a birtokmegoszlást ennyire a nagyüzemek felé hajlónak.

Belgium 1895 óta nem végzett nagyobb fölvételt, de 1846. évi adatai is vannak s így majdnem félszázad fejlődési irányát láthatjuk. 1846-tól 1880-ig az elaprózódás igen nagy méretű volt; a birtokoknak száma ez idő alatt 59%-kal, a félhektáron aluli kisüzemek száma 90.8%-kal növekedett. Az 1895. évi megoszlás szerint a 829.625 mezőgazdasági üzemnek 55.2%-a fél hektáron aluli, újabb 33.5%-a fél és öt hektár közt, 9.3% 5 és 20 hektár közt váltakozik, míg a magasabb birtokkategóriákra csak 2% jut. Ha hozzávesszük, hogy a belga mezőgazdasági üzemek 72.1%-a bérbe van adva, s a bérlet még a fél hektáron aluli parcelláknál is tulnyomó (74.3%), a nyugati iparos népek agrikultur üzemviszonyainak legjellegzetesebb példáját ismertük meg. Az elaprózásnak 1880-ban megállt folyamata, az időközben eladásra bocsátott közjavak, s a föld vételárának azóta bekövetkezett csökkenése közt kétségtelen az összefüggés.

A norvég birtokmegoszlás 1917. évi fölvétel nyomán a következő: a 242.000 mezőgazdasági üzem közül 33.8% fél hektáron aluli; a fél hektárt meghaladó, de két hektáron alul maradó üzemek is 33.4%-ot foglalnak le, az ezeknél nagyobb, de 5 hektárnál kisebb gazdaságok újabb 17.9%-ot, úgy hogy az üzemek 85.1% a alul marad az 5 hektáron. 8.6% eléri a 10 hektár területet, 4.6%

a 20 hektárt, a még magasabb üzemnagyságok már rendkívül gyéren vannak képviselve.

A *Németbirodalom* 1882, 1895. és 1907. évi üzemstatistikái a legapróbb üzemek némi növekvését mutatják, s az 5—20 hektáros parasztbirtokok erősödését a többi üzemkategória rovására, lényeges eltolódás azonban a százalékos arányokban nem látszik. 1907-ben 5.7 millió mezőgazdasági üzemet számláltak össze, amelyek 36.3%-a fél hektáron alul volt, de a 31.8 millió hektárnyi művelt területnek csak 1.1%-át tette; a fél és két hektár közti gazdaságok számszerint 22.6, terület szerint 4.3%-os részesedésük; ezt meghaladó, de 5 hektárnál kisebb üzem a gazdaságok számának 17.5, területének 10.4%-át foglalja le, úgy, hogy az 5 hektáron aluli üzemek 76.4%-át teszik az összes gazdaságnak, de csak 15.8%-át a földterületnek. Fejlődő az 5—20 hektáros kategória, amelyhez több, mint 1 millió gazdaság tartozik, az üzemek 18.6, a terület 32.7%-át foglalva le, 20—100 hektár közt van a gazdaságok 4.6%-a, a művelhető terület 29.3%-ával; a 100—200 hektáros üzemek számban és területben jelentéktelenek, a 200 hektáron felüliek azonban a művelt terület 17.5%-át foglalják le.

A főbb német államok közül *Poroszország* a nagyobb üzemek túlnyomóságával válik ki. A fél hektáron aluli törpebirtokok számaránya magasabb (40%), területe kisebb (1%), mint a birodalmi átlag; népesebbek a következő, de még 5 hektáron aluli típusok, azonban szintén alacsonyabb területtel, mint a birodalmi átlagban. Itt is jelentőséges az 5—20 hektáros középparasztbirtok, de számban (17%) és területben (27%) ez is elmarad az egész birodalomban észlelt arányok mögött. A 20 hektárnál nagyobb üzemek azonban az összterületnek teljes 60%-át foglalják le s a birodalmi arányoktól eltérően a 100 hektáron aluli és felüli üzemek majdnem egyensúlyban tartják egymást.

Szászországban az 5—20 hektáros középparasztbirtok jelentősége már sokkal élénkebben kidomborodik: az üzemek 21.5%-a s a terület 41.5%-a ezek sorába tartozik. A magasabb üzemkategóriák képviselte nemcsak a poroszországi, hanem a birodalmi arányokénál is kisebb, az apróbb birtokok száma általában kisebb, területe azonban a porosz viszonyokhoz képest nagyobb, a birodalmi arányokhoz viszonyítva kisebb.

Bajorországban más irányú az eltérés, s itt látszik a birtokmegoszlás a legegészségesebbnek. Az 5—20 hektáros birtokok

képviselése itt már uralkodóbb: az üzemek számának 33,5, területének 52,1% a erre a típusra esik. Az alacsonyabb birtoktípusok azonban kevesebb üzemegységgel, s nagyobb területtel szerepelnek, míg a 20 hektárnál nagyobb birtokok területe itt a legkisebb, mindössze 31%, tehát mintegy fele a porosz arányoknak.

Franciaországban 1892. és részben 1908. évi adatokra vagyunk utalva, de eltérő csoportosításuk megnehezíti az összehasonlítást. A francia földbirtok Belgium után talán leginkább el van aprózva; egy hektáron alul van az üzemek mintegy 40%-a; a birtokok legnagyobb része a kisüzem határain belül marad, s csak 1,5%-a emelkedik a közép- és nagygazdaságok sorába.

Angliában, Skóciában. Írorszáiban a törpebirtokok szerepe általában szerény, a kisebb birtokok súlya sem nagy, a közép- és nagybirtokok hányada annál jelentékenyebb.

Olaszország északi iparos vidékein az apróbb parcellák divnak, míg Közép- és Délolaszországban összefüggő nagyobb birtoktesteket találunk.

Svájc csekély termőföldjén igen sok apró birtokos osztozik.

Szerbia eddig inkább a kisbirtok hazája volt.

Románia kisbirtokai mellett sok latifundium is terpeszkedett, *Oroszországban* a mir költségeiből már kissé szabaduló egyéni parasztbirtokok mellett a nagybirtokoknak túltengését, s különösen a koronajavaknak óriási területeit találjuk, a tengerentúli államokban pedig sűrű népesség mellett (Japán, China, Egyiptom) kisgazdaságokat, ritkább népességnél (az amerikai államok) inkább nagy birtokokat.

Bár az átlagok sok jellemző részletet eltakarnak, kiemelhetjük, hogy az európai államok közt a gazdaságok átlagos nagysága tekintetében Belgium mutatja a legalacsonyabb számot, üzemenként 2,3 hektárt, s Nagybritannia ennek több, mint tízszeresét, 25,3 hektárt.*) Magyarország 8—9 hektárnyi átlagos üzemnagyságáról föntebb láttuk, hogy mennyi szélsőséget foglal magában.

11. A legújabb birtokreform.

Ma még nincsenek az adataink együtt arról, hogy a világháború okozta gazdasági megrázkódtatás hol és milyen mértékben siettetle a földbirtok-megoszlásba való erősebb állami beavatkozást.

*) L. Kenéz Béla: A nép és föld. 365 l.

De valószínű, hogy a magángazdálkodás állami irányításának az a rohamosan megnőtt szerepe, amelyet a háború folyamán a gazdasági élet minden terén láttunk, az átmeneti rendfelbomlások eseteit kivéve sehol sem adott hirtelen helyet a régi korlátlan versenynek. Sőt, miután a háború különösen a termelés különböző formáit viselte meg, a végletekig hajszolt teljesítményre kényszerítve őket, az erőpótlás minden szünete nélkül, valószínű, hogy a termelésben egyenlőtlenül újra éledni kívánó erőket a közszükséglet jobb kielégítése érdekében világszerte tovább is szabályozni kívánja a megnövekedett állami befolyás.

S az állam többnyire siet is közös elhatározássá emelni azokat a reformokat, amelyeket a tudományos meggondolás, vagy a sürgető pártakarat már korábban is fölszínre velett.

Általában láthatni, a birtokreform nagy kérdését egyoldalúlag kezelték addig, amíg annak érett megfontolására volt idő, mert a társadalom egyrésze az új megoldás szükségét nem érezte át; a háború konvulziói közt pedig a korábbi tervek szélsőségeiből árnyalatot is nyertek, s bizonyos sietség és gyors elhatározás szüksége merült föl, nehogy a régóta fölzaklatott kedélyek türelmetlensége az önkényes, radikálisabb megoldások felé hajoljon.

Az eddigi birtokreform-kísérletek közös vonása, hogy az állami akaratnak a szabályozásnál föltétlen irányító szerepet adnak, s a fakultatív megoldásokat, mint az adott helyzetben erőtlenekeket mellőzik. Némileg folytatásai az 1908. évi angol kezdeményezések; az állami akaratot fölébe helyezik az eddigi magántulajdon szerzett jogainak, bár ott, ahol ily szerzett jogokat sértenek, igyekeznek a gyakorlati keresztülvitelnél ezt a szükséges mértékre szorítani le. A kimondott cél mindenütt a kisüzemek szaporítása, akár azzal az indokolással, hogy így a termelés érdekeit szolgálják, (például Németország), akár szociálpolitikai felfogásból. A földterületet, amely a reformhoz szükséges, majdnem mindenütt a nagybirtokból kívánják elvonni, mégis többnyire kijelölve bizonyos védendő kategóriákat. Az új birtokreformok tehát a magántulajdonnak sérelmével járnak, de a kárpótlás módja, s a lebonyolítás rendszere igyekszik ellensúlyozni ezt a sérelmet. Másfelől azonban a magántulajdon elvének figyelembe vétele az irányadó legtöbbször a földtulajdonhoz hozzábocsátandó új elemekre nézve. A szocializmusnak a magántulajdon ellen vitt szenvedélyes harcai — dacára, hogy a háború után közvetlenül több helyütt a szocializmus került a kormányrúd mellé, s vett részt az első birtokrefor-

mok megszövegezésében is — ezúttal annál kevésbé erőszakolhatták keresztül eredeti álláspontjukat, mert a földművelésnek itt-ott megkísérelt falanszterszerű megoldásai mind balsikerrel végződtek és sehol sem mutatkozott biztató jel arra, hogy a mezőgazdasági termelésnek oly szükségessé vált fokozása a kollektív termeléssel megoldható volna.

Magyarországon a gyökeres földbirtokreform szükségének a gondolata már a háború derekán fölvetődött, ha a forma, amelyben a reform végrehajtandó volna, nem is jegecesedett gyorsan ki. Az ország jövő sorsán tündő publicista művek*), szakértekezteteken fölvetett ideák**) ébren tartották ezt a kérdést, s a földművelésügyi minisztérium dolgozott is ki törvényjavaslatot a birtokmegosztás javítására vonatkozó intézkedésekről, s kevésen mult, hogy ez a hivatalos javaslat a háborúnak egy nyugalmasabbnak látszó időszakában (1917-ben) nyilvánosságra nem került. Magában a főrendiházban is külön deklaráció volt tervbe véve a birtokreform megindítására.***)

A hadiszerencse változandósága azonban mégsem bizonyult alkalmasnak ilyen korszakos reformkérdés higgadt tárgyalására, amint a higgadság csakugyan kezdett tűnedezni egyebek közt ennek a kérdésnek a megítélésénél is, s a gazdaságpolitikai fontosságát hátrébe szorították a körülötte fölhangzó politikai jelszavak.

A háború befejezte után Magyarországon két forradalom ígért földreformot, s az 1919. évi XVIII. néptörvény a kisajátítás szélső fegyvereihez nyulva, a nagyobb birtokokat békeáron kívánta megszerezni az előre megkezdett összeírásba foglalt igénylők javára. A káprázatos ígéretek egy gazdasági év munkáját tönkretették, mert a leendő birtokosok nem igen vállalták már az őszi és tavaszi munkát a felosztásra ítélt régi birtokon. A nép érettségére vall, hogy ezen a vonakodáson kívül egyéb káros következménye nem lett az elhirtelenkedett reformnak. A második forradalmi alkotás, mely megszüntette a magántulajdont, szocializált üzemmé változtatta a nagyobb gazdaságokat, s a kisbirtok

*) L. Hegedüs Loránt: A magyar faj jövője. Budapest 1916. Vadnay Tibor: A magyar jövő. Budapest 1918.

**) A Magyar Gazdaszövetségben Darányi Ignác, Bernát István stb. javaslatai és Prohászka Ottokár 1916. ápr. 13-iki javaslata. L. dr. Czettler Jenő: A Magyar Gazdaszövetség és a birtokreform. Budapest 1921.

***) L. Gr. Mailáth József: A magyarországi birtokpolitikai reform előzményeiből. Budapest 1920. 25. l.

kisajátításához csak azért nem nyult, mert a parasztság nagy tömegét egyelőre nem látta tanácsosnak bolygatni, inkább lehűtő hatású volt, sőt sok helyen a régi birtokos és munkásai közt az ideiglenesen megszakadt együttérzést is mintha újra erősítette volna.

A kérdés nem kerülhetett le többé a napirendről, annál kevésbbé, mert külföldön is körülbelül hasonló társadalmi konvulziók hasonló reformakciókat teremtettek meg.

Magyarországon a birtokreform három nagyjelentőségű elhatározásban testesedik meg: 1. a földbirtok helyesebb megosztását célzó törvényben, amely tulajdonképen magának a földbirtokreform egészének a kodifikálása, 2. a halasztást nem tűrő sürgős esetekben házhelyek kisajátításáról és kisbérletek alakításáról szóló törvényben, amely kiragadja és külön gyorsabb végrehajtás alá vonja a birtokreformnak azokat a legfőbb szociálpolitikai intézkedéseit, amelyek sürgősebbek, hogysen a reform igazságos végrehajtásának itt-ott lassabb menetébe beilleszthetők volnának, 3. a vitézi telek intézményében, mely a kisbirtok konzerválásának a hazai viszonyokhoz s a reform létesítésekor adott közhangulathoz mért különleges módja.

Mint legegyszerűsebbet — amelynek a másik kettő csak részletkérdéseit oldja meg — a földbirtok helyesebb megosztását célzó intézkedésekről szóló törvényt kell először áttekintenünk, mely mint 1920. évi XXXVI. t.-c. került a törvénytárba. Célját az indokolás abban fejezi ki, hogy a lehető legtöbb megelégedett földművelő nyerjen elhelyezést az ország művelhető területén. E célt a magántulajdon elvének alapján igyekszik elérni, mert ez biztosítja leginkább a földművelő munkakészséget, s figyelemmel van arra a szempontra is, hogy lehetőleg a háborúban tényleg részt vett földművelőket juttassa magánföldtulajdonhoz. Már az indokolásnak be kell ismernie, hogy a föld helyesebb megosztása és a terméseredmények fokozása bizonyos mértékig ellentétes érdekek. Kénytelen fölemlíteni, hogy a termés nagyobb mennyiségei nálunk eddig a nagybirtokról kerültek ki, s a reform nem irányulhat a nagybirtok ellen, hanem csupán annak túltengései ellen. Megváltoztatja a nagybirtok arányait, s a nagy uradalmak közelében elterülő falvaknak is megadja a terjeszkedés lehetőségét. Nem a jó üzemegységeket kívánja megbontani, hanem a rosszakat jobbakkal helyettesíteni.

A törvény indokolása úgy okoskodik tovább, hogy a belterjesség fokozása — bármily szükséges volna is — a leromlott

gazdasági viszonyok közt egyelőre anyagihiány miatt sem következhetik be. Az első fejlődési fok, a melyre most törekedni lehet, a gazdálkodás régi színvonalának visszaállítása. Ezt is csak fokozott munkán keresztül lehet elérni — egyéb javak híján —, s mint-hogy a munka tapasztalás szerint saját üzemben jobban folyik, mintha bérért kell történnie, a kis saját üzemek szaporítása, ha pillanatnyilag ellentétben is van a termelés fokozásának érdekeivel, az adott helyzetben mégis az egyetlen út, mely a mellett, hogy szociális megnyugtatót ad, a belterjesség emelése felé vezet.

Hogy a kettős cél biztosíttassék, a törvény megrostálja a birtokhoz juttatandókat, és kimondja, hogy a földhöz juttatásra csak közérdeket ismer, nem pedig egyéni jogcimet. Az egyesek földszerzését az összesség érdeke korlátozza.

A törvény a büntető, vegyes és zárórendelkezéseken kívül nyolc fejezetre osztja a birtokreform szabályait. Az első fejezet a törvény céljáról szólván, a főt elmondottak értelmében megállapítja, hogy mely néprétegek tekinthetők közérdekből a földhöz juttatásra alkalmasoknak, s melyeknek a kizárása szükséges. A vezető szempont itt a háború által sújtottaknak szociális kielégítése, a földparcelláknak hozzáértők kezébe juttatása, s az intenzív művelés érdekében közcélokra s mintagazdaságokra föld nyújtása.

Ezekhez képest a reform gondoskodása a következő sorrendben jelöli ki az alkalmas rétegeket: a) a hadirokkantoknak, hadi özvegyeknek és árváknak, ha nincs házuk vagy telkük, legfeljebb 600 négyszögöl házhely és belsőség adható. Ha földművelésre képesek és hajlandók, legfeljebb három kat. hold földet kaphatnak, illetőleg kisebb birtokuk ekkorra egészíthető ki. b) A földnélküli mezőgazdasági munkások legfeljebb három holdas birtokhoz juthatnak; c) a mezőgazdasággal foglalkozó önjogi törpebirtokos férfiak birtokuk kiegészítését 15 holdnyi határig kérhetik, azonban azon másik határ figyelembevételével, hogy ne haladja meg a helyi viszonyok szerinti kis családi birtok nagyságát; ugyanekkora terület juthat azoknak a földmivéseknek is, kiknek csak belsőségük van, vagy a kik már eddig is haszonbérlettel földet, de azt saját hibájukon kívül veszítették el; d) földnélküli közszolgálati alkalmazottak, kisiparosok és ipari munkások legfeljebb egy kat. hold földet kaphatnak; e) önhibájukon kívül elbocsátott közszolgálati alkalmazottak és hivatásos katonák a nekik járó végkielégítés vagy nyugdíjváltáság tőkéjével fölértékű törpe- vagy kisbirtokot kaphatnak; f) községek, közbirtokosságok, legeltető

társulatok, volt urbéres közösségek a legeltetésre szükséges terület; g) mintagazdaságok és középirtokok céljaira a törpe- és kisirtokok között külön meg nem határozott nagyságú területet. Főleg érdemes kisgazdáknak, okleveles gazdáknak és gazdatiszteknek, ha ez gazdasági szempontból is célszerű, a fönti kategóriáknál nagyobb területet is lehet adni, a szabad kézből és elővásárlásból, sőt némely esetben a megváltás útján szerzett ingatlanokból is. A háboruban tanúsított vitézséget és hűséget honorálja a törvény azzal, hogy mindenütt az elsőséget az arany és ezüst vitézségi éremmel bírónak biztosítja, továbbá azoknak, a kik hadi szolgálatuknak becsülettel eleget tettek, népesedéspolitikai szempontból pedig azokat kedvezményezi, a kik több gyermekük.

A juttatható föld nagyságát a törvény lehatárolja, ami szükséges is, mert a felsorolt igény jogosultak száma sokkal nagyobb, hogysem azok a rendelkezésre álló földterülethez képest elláthatók volnának. Matyasovszky szerint csak a mezőgazdasági munkások és törpeirtokosok kívánt mértékű földhöz juttatására több, mint 6 millió hold kellene, holott az 500 holdon felüli irtokok szántóterülete mindössze nem haladja meg a 2.5 millió holdat.*)

A reform áldásaiból a törvény kirekeszti az idegen állampolgárokat (kivételt téven olyan visszavándorlóknál, akik idegen honosok ugyan, de atyjuk még magyar állampolgár volt), az elmebetegeket, gondnokság alatt állókat, csődbekerülteket, politikai jogaitól felfüggesztetteket, azokat, akik a nemzeti hadsereg behívó parancsának nem tesznek eleget, a törvény rendelkezéseit kijátszókat, s végül — a járási mezőgazdasági bizottság elbírálása szerint — azokat, akik büntelt, állam elleni és nyereségvágyból eredő vétség miatt el voltak ítélve, vagy eljárás alatt állanak, forradalmi magaviseletük kifogásolható volt, vagy iszákos, munkakerülő, rendbontó, erkölcstelen életűek.

A jogosultak nagy csoportjából a legérdemesebbeket kiválasztani, az állami irtokszerzésnek a szerzett jogokba belenyúló módozatait a gyakorlatban alkalmazni, — mindez oly fontos feladat, amelynek tapintatáról és erejétől függ az egész irtokreform sikere. Hogy ezt a feladatot legajább a felső fokon elválaszthassák az állami igazgatástól, melynek irányításába esetleg a napi poli-

*) Matyasovszky Miklós: A földreformtörvény magyarázata. Budapest, 1920. 12. 1.

tika is belejátszhatik, a törvény a bírói függetlenség ismérével ellátott szervezetet létesített, *Országos Földbirtokrendező Bíróság* néven.

Ennek a bíróságnak az összetételéről és munkaköréről a törvény második fejezete így rendelkezik: A bíróság az elnökön, másodelnökön és két tanácselnökön kívül 36 tagból áll. Az elnöki tisztségek betöltői a Kuria megfelelő funkcionáriusaival egyenlő rangúak, s a miniszterium előterjesztésére, a bíróság tagjai pedig a földművelésügyi miniszter előterjesztésére nevezetnek ki az államfő által. A bíróság tagjai sorába nyolcat-nyolcat a Kuria s a közigazgatási bíróság jelöl ki tagjaiból; ezek a szintén bírói függetlenséggel bíró másod- és tanácselnökökkel együtt a bírói szavazatoknak ha nem is adnak többséget, mint azt a törvény indokolása és Matyasovszky magyarázata állítja, de mindenestre tekintélyes súlyt biztosítanak. 10 tagot jelöl az Országos Mezőgazdasági Kamara (l. 23. fejezet), hogy a földműves érdekelttség is megfelelő szerepet nyerjen a bíróságban. Egy-egy taggal vannak képviselve a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége és az Országos Központi Hitelszövetkezet, melyekre a végrehajtás pénzügyi részének lebonyolításában nagy szerep vár, továbbá az egyéb pénzügyi intézetek képviselőit a Pénzügyi Központ is. Egy-egy tagot jelölnek ki a földbirtokreformnál érdekelt miniszteri tárcák is: a belügyi, pénzügyi, földművelési, vallás és közoktatásügyi, igazságügyi, honvédelmi és kisgazdasági miniszteriumok. (Ez az utóbbi a törvény meghozatala óta megszűnt). Az elnökség tagjainak kinevezése egész életre szól; a többi tagok közül évenként egy hatod sorsolás útján kilép; de természetesen elvesztik tagságukat azok is, a kiknél megszűnt az a jogcím, amelynek alapján a bíróság tagjaivá váltak, valamint az, ki az ülésekről indokolatlanul távol marad. A bírói tiszttel összeférhetetlen a nemzetgyűlési, illetve képviselői mandátum, sőt a bíróságból való kiválás után sem választható egy éven belül képviselővé az, aki lemondott vagy fegyelmi határozat folytán vált ki. Összeférhetetlenséget teremt az ingatlanforgalomnak üzletszerű közvetítése is, továbbá az ismert általános kizáró okok (büntett, csőd, gondnokság stb.). A bíróság tagjai nem vehetnek részt oly tárgyalásokban, amelyekben maguk, házastársuk, s elsőfokú rokonaik érdekelve vannak. A bíróság a törvény szerint megállapítandó ügyrend alapján tárgyal, teljes ülésekben vagy tanácsülésekben. Teljes ülései elvi határozatok a tanácsokra mindaddig kötelezők, a míg azokat a teljes

ülés meg nem változtatja. A jogszerűségeen kívül a bíróság határozatainál a méltányosságot is szem előtt kell tartani. Ez a törvényszöveg arra kíván utalni, hogy a földreform intézésénél annyi bonyolult és a szabályok szerint helyesen el nem intézhető eset merülhet föl, hogy a bíróságnak a jogszabályt az emberi megítélés bölcsességével és jóakaratával kell sokszor pótolnia. Ez irányadó különben minden bírói ítélkezésnél, a törvény azonban e pleonazmussal különösen is utalni kívánt az itt fölmerülő és méltányos érzületet kívánó sok nehézségre. A bíróság tagjai az üléseken kötelesek megjelenni; három egymást követő indokolatlan elmaradás után helyüket a fegyelmi bíróság megüresedettnek tekintheti. A bíróság tárgyalásaira szakközegek is meghívhatók, sőt felkérésre a miniszterek kötelesek szakközegeiket kiküldeni.

A bíróság munkakörébe a földbirtokreform végrehajtásán kívül oly ügyek is tartozhatnak, amelyeket egyéb jogszabály vagy a földművelésügyi miniszter oda utalnak.

Az Országos Földbirtokrendező Bíróság költségeire a törvény az 1920/21 évi költségvetés keretében öt millió korona átmeneti kiadást irányzott elő, az 1921/22. évi költségvetés előirányzata pedig a vitézi szék rendtartóságának költségeivel együtt 6.2 millió korona. A bíróság 1921. június 20-án kezdte meg működését: a megalakulással kapcsolatos teendőkön kívül első érdemleges munkája az 1920 évi XXIX. t.-c. alapján házhelyek odaitétele volt. 1921. november közepéig ebben a munkakörben 14.737 házhely kihasítását rendelte el; a földbirtokok megváltására irányuló eljárást 49 községben indította meg, s ezenkívül 11 ingatlan eldarabolását jóváhagyta, közel 5000 holdat juttatva így kisbirtokosoknak.

A törvény intézkedéseinek további fontos csoportjai azon módokat tárgyalják, ahogyan a reform céljaira az állam ingatlanokat szerez. Az első ezek közül a harmadik fejezetben körülírt elővásárlási jog, amely az államot megilleti birtokpolitikai célokra minden mezőgazdasági ingatlan elidegenítésekor. Az elővásárlás szerencsés megoldás, mert biztosítja azon ingatlanoknak a följajánlását is, amelyek egyébként az állami megváltás ridegebb elbánása alá esnének, s ezt megelőzendő, inkább mint elidegenítésre szánt területek az elővásárlás jogcímén kerülnek állami tulajdonba. Hasznos lehet ez a földbirtokosnak, aki így némileg a szabadverseny közreműködését is érzi birtoka árának megállapításában, s nem közömbös az államra nézve sem, amely sziveseb-

ben bonyolítja le a földreformot egyszerűbb eszközökkel, s ha lehet, minél később fordul a radikálisabb megoldásokhoz. Az elővásárlás jogát a háborús kivételes törvények oltalma alatt a magyar állam már 1917. november 1-től gyakorolta, amikor — sajnos későn — tudatára ébredt annak, milyen felforgató hatása van a háború alatt megnövekedett ingatlanforgalomnak.

Az elővásárlást csak birtokpolitikai célokra gyakorolja az állam, s csak oly esetekben, amikor az elidegenítés egyébként ellenkeznék a reform céljaival. Nincs tehát helye az elővásárlásnak a belterületi ingatlanoknál, a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége vagy az Országos Központi Hitelszövetkezet szerzeményeinél (e két intézményt alábbiakban rövidség okáért az altruista szervek megnevezéssel említjük), az egyenes ágon, s unokatestvérin és nem távolabbi oldalágon rokonok és házastársak közt kötött szerződéseknél, az 50 kat. holdat meg nem haladó ingatlanoknál, ha a szerző fél földmives, gazdatiszt, gazda, hadirokkant, közalkalmazott, hivatásos katona vagy ezek házastársa, ha a tervezett ingatlancsere a család részére való visszavásárlás, s ha az eladás oly parcellázás során megy végbe, amely már hatósági jóváhagyást nyert.

Az elővásárló jog komoly magánérdeket nem érint, mert hiszen a volt tulajdonos már az elidegenítés tervével elárulta, hogy hajlandó megválni ingatlanától, s amennyire nincs joga beleszólni abba, hogy az általa választott utód kinek adja tovább a birtokot, úgy nem kifogásolhatja az állam diszpozícióit sem. Ha a törvény indokolásának az az érvelése, hogy a tulajdonosra közömbös, hogy ki lesz utána a birtokos, nem is helytálló, kétségtelen, hogy a birtok későbbi sorsára befolyással már úgy sem bírhatna.

Az elővásárlás jogát az állam nevében a Földbirtokrendező Biróság hozzájárulásával a földmivelési miniszter gyakorolja, aki e jogot az említett altruista szerveknek át is engedheti. Az elidegenítés szándékáról rendszerint a telekkönyvi hatóság értesíti a földmivelési minisztériumot, de az elővásárlással kapcsolatos előmunkálatokat (helyszini megtekintést, tanulmányozást) hamarabb is meg lehet kezdeni; az elővásárlási jog igénybeviteléről az államnak a telekkönyvhöz beérkező elidegenítési kérvény időpontjától 30 nap alatt, nagybirtoknál a földbirtokrendező bíróság tudtával újabb 30 nap alatt kell nyilatkozni. E nyilatkozat megtörténtével az elővásárlás létre is jő, oly feltételek mellett, amelyek az elidegenítésről szóló szerződésben foglaltatnak. Ha az itt szereplő ár

túl magasnak látszik, a költségek előlegezésével az ingatlan értékének vegyes bíróság útján való megállapítását lehet kérni.

Ez az intézkedés megakaszthat ugyan több reális alapon létrejött vételi ügyletet is, de mégis szükséges, nehogy szinleges magas árú szerződésekkel a birtokreform elől olyan földeket is elvonjanak, amelyekre a birtokpolitikának föltétlenül szüksége van. Nehogy azonban ez a szükséges óvatosság a törvény szellemének megfelelő birtokforgalmat túlságosan megnehezítse, egy, a helyi viszonyokat ismerő szerv gyorsíthatja az eljárást: nem lehet elővásárló jogot gyakorolni akkor, ha az elidegenítési szerződést a közigazgatási bizottság gazdasági albizottságának bemutatták, s az a tudomásulvételt jogerősen nem tagadta meg. Ily ügyek tárgyalásánál a gazdasági albizottságot két bírósággal egészítik ki, s a határozat ellen a föllebbezést a Földbirtokrendező Bírósághoz nyitva tartják. Csere, ajándékozás, árverés vagy csőd útján való értékesítésnél az elővásárlás joga szintén gyakorolható.

A törvényhozás abban a véleményben van, hogy a földbirtokreform céljaira szükséges terület nagyobb része az elővásárlás útján megszerezhető lesz. Amennyiben ez nem történnék meg, a következő energikusabb lépés a kisajátításnak egy neme, amelyet a törvény negyedik fejezete tárgyal, s megváltásnak nevez. Megváltható birtokpolitikai célokra az a mezőgazdasági ingatlan, mely élők közti jogügylettel vagy árverésen 1914. július 28. óta a törvény életbeléptének napjáig gazdát cserélt, vagy amely nyilvános számadásra kötelezett vállalaté, vagy amelynek tulajdonosát államellenes büntett vagy vétség miatt, vagy mint katonát szökés miatt elítélték. A megváltható földterület ezen első kategóriájánál fontosabb kivételek körülbelül ismét azok, amelyekkel szemben az elővásárlás nem gyakorolható. Mentésülve van ezen kívül a földmives, gazdatiszt stb. által 1918. október 31-ig szerzett, 100 holdnál nem nagyobb ingatlan, az olyanok által szerzett törpe- és kisbirtok, akiknek az új törvény értelmében földszerzéshez volna joguk, s a visszavásárolt vagy más ingatlan helyett vásárolt terület, valamint az okszerű erdőgazdasághoz szükséges föld is. A törvény ezzel első sorban azokat a területeket akarja lefoglalni birtokpolitikai célokra, amelyek a háborús vagyongyűjtés megítélése alá esnek, s amelyekkel szemben a legkevesebb méltányossági okot lehet találni. A háború okozta vagyoneltolódásoknak súlyos sérelméi mellett úgyszint csak némi korrektívum az, ha a vagyonszerzők egy része újkeletű ingatlanától megfelelő kártérítés ellenében kénytelen lesz lemondani.

A törvénynek azonban még messzebb kellett behatolni a szerzett jogok megbolygatásába, hogy a birtokreformhoz szükséges földet biztosítsa. Megválthatónak mond ki minden nagybirtok területéből annyit, hogy a megmaradó rész a Földbirtokrendező Biróság megállapítása szerint okszerű gazdálkodásra még alkalmas maradjon. De egészben is megváltható a nagybirtok akkor, ha a háborút megelőző 50 éven belül oly módon cserélt gazdát, hogy a törvény értelmében elővásárlási jogot lehetett volna gyakorolni. Ezt a kategórikus intézkedést enyhíti, hogy csak kényszerű szükség esetén lehet hozzá folyamodni, ha közelben más úton nem lehet a szükséges területet megszerezni, s hogy ügyelni kell arra, marad-e az illetőnek birtoka. S még akkor is, ha ily megváltásra sor kerülhet (különösen, ha a nagybirtok az illető község művelhető területéből egy harmadot lefoglal), előbb a birtokost föl kell hívni, hogy az ott föltétlenül szükséges birtokpolitikai célokra magán úton adja el a kívánt területeket, s csak, ha ez nem vezet eredményre, lehet fordulni a megváltáshoz. Az enyhítésnek és szigorú mérlegelésnek — különösen a megváltás árát illetően — egyéb hosszú sorozata is következik, mégis kétségtelen, hogy a törvénynek a tulajdonjogba legmélyebben belenyomuló intézkedése ez. Kivételesen — ha más terület egyáltalán nem akad — a korlátozott forgalmú, vagy a háború előtt 50 éven belül gazdát cserélt kis- és középbirtok is megváltható. A már említett kivételek mellé itt még az a mentesítő körülmény is járul, hogy közérdekű intézmény, tanítórend, egyházi javadalmak, vagy más haszonélvező háztartásának terményekkel való ellátására szükséges terület mindenestre kimélendő.

Házhelyek céljaira való megváltásnál mindezek a korlátok elesnek; igaz, hogy e szakasznál — amely formailag a legsúlyosabb — rendszerint aránylag kis területről van szó.

Mellőzni kell a megváltást oly területekre nézve, amelyeken költségesebb, intenzív mezőgazdasági kultúra folyik: kert, komlós-kert, gyümölcsös, szőlő, faiskola stb. vagy különleges közérdekű célt szolgál, vagy mezőgazdasági iparüzéseknek az alapja.

Ugyanolyan megítélés alá eső ingatlanokat rendszerint a következő sorrendben kell megváltani: 1. ha a tulajdonos elmebeteg, vagy egyéb okból gondnokság alatt van és egészséges leszármazó nem várható, 2. ha az ingatlan 50 éven belül gazdát cserélt, 3. ha a tulajdonos többnyire az országon kívül tartózkodik, 4. ha a gazdálkodás nem okszerű, 5. ha a tulajdonosnak másutt is van

birtoka, s nincs annyi gyermeke, ahány gazdasága van, 7. ha nem várható törvényes leszármazója.

Nehogy a birtokot hosszabb ideig fenyegetse a megváltás eshetősége, a megváltást csak a törvény életbeléptétől számított öt éven belül lehet kimondani, de a tulajdonos kértére — ha beruházásokat kíván eszközölni — záros határidő alatt korábban is nyilatkozni kell a megváltás gyakorlását, vagy annak későbbi időpontra kitolását illetőleg. Ezt az utóbbi rendelkezést a helyes földbirtokpolitika ügyesen kihasználhatná olyan talajjavító létesítményekre, amelyeket a megváltásra váró nagybirtok végezhetne a kiméleti idő megfelelő meghosszabbítása ellenében.

A megváltásra kijelölt ingatlanok kellő ellenőrzés mellett magánúton szintén forgalomba hozhatók; akkor azonban, amikor a megváltás már ki van mondva, a magánúton való eladás aligha kecsegtet nyereséggel. A megváltási eljárás megindítását a Földbirtokrendező Biróság megkeresésére a telekkönyvbe föl kell jegyezni. A megváltás módozatait (terület, a megváltandó részek fekvése, ár) tárgyaló bizottság egyezség útján igyekszik megállapítani. Ha az egyezség sikerül, ezt a Földbirtokrendező Biróság véglegesnek nyilvánítja. A megváltás árára nézve a megegyezést el is lehet halasztani, tíz évi időtartamra is; a közbeeső időben a megváltott ingatlanért haszonbért vagy évi járadékot kell fizetni.

Ha a megváltás árára nem sikerült a megegyezés, az ár megállapítást vegyes bíróság intézi, mely az illetékes törvényszéknél alakul, a táblai elnök által kijelölt bírói, s a vármegyei mezőgazdasági bizottság által választott szakértő tagokból. Ennek a bíróságnak a határozatát a Kuriához lehet feleltesíteni, a hol a végleges döntés a Kuria által kiküldött bírói tagokból, s a Földbirtokrendező Biróság és az Országos Mezőgazdasági Kamara által delegált szakértőkből alakuló tanácstól függ. A megváltás árát az ingatlan teljes értéke után szabják meg, tekintettel a lábon lévő termésre is stb. A megváltás árát rendszerint készpénzzel kell kiegyenlíteni, de fizethető a pénzügyminiszter által kibocsátott kötvényekkel is.

A kisebb jelentőségű részletintézkedéseket nem említve, az itt előadott garanciák védik a magánbirtokot a fölöslegesen való megváltással, vagy hátrányos értékesítéssel szemben. Föltehető, hogy a megváltásnak kényszereseteire ritkábban kerül a sor, mert a tulajdonos — ha látja, hogy ingatlanától, vagy annak egy ré-

szétől előbb-utóbb meg kell válnia — inkább az elővásárlás keretében ajánlja föl birtokát, a mikor a kereslet még nagyobb lévén, előnyösebb értékesítésre számíthat, vagy előre kéri a majd megváltásra kerülhető részek kijelölését, a mikor még szintén jobban válogathat az értékesítés módjai közt.

Végső eredményben tehát azt a módot, a hogyan a törvény a megváltás rideg intézkedését alkalmazni kívánja, megfontoltnak és minden méltánylandó körülményre kiterjeszkedőnek találhatjuk.

A birtokmegváltásra különben csak akkor kerül a sor, ha a földvásárlók nagy számát nem tudják másként kielégíteni. A földműves nép egy része azonban nem tud földet vásárolni, s megelégszik azzal, ha bérlet útján juthat földhöz. Ezekről is gondoskodik a törvény, mely V. fejezetében a haszonbérletek átvételéről intézkedik, kikötvén, hogy a felek a haszonbérleti szerződéseket a közigazgatási bizottság gazdasági albizottságának tartoznak bejelenteni. A tudomásvételt nem lehet megtagadni akkor, ha a bérlő hozzáértő gazda, és ha nem követelik nyomós okok az illető területnek kisbérletbe adását. A tudomásulvétel megtagadása ellen a Földbirtokrendező Birósághoz lehet felebbezni. Az állam, mint főhaszonbérlő lép közbe a bérletek átvételénél, s így juttatja a földet kishaszonbérlők kezére; korlátozott forgalmu birtokból annyit, a mennyi a törvény értelmében megváltható volna, főhaszonbérlőként az állam akkor is átvehet, ha az illető terület házilag kezeletik. A haszonbér készpénzben vagy terményekben is megállapítható, s más kikötés hiányában 25 évi tartamu. Ha az állam által bérbe átvett birtok végleges megváltásra kerül, a kis haszonbérlők közül az, a ki már legalább 5 éve bérelte az ingatlan bizonyos részét — ha egyébként is földhöz juttatandó — igényelheti azt, hogy vétel útján vagy járadékbirtok formájában megkapja az illető területet.

A törvénynek ez a fejezete egyik legfontosabb pontja a birtokreformnak. Azokat a területeket, a melyeket tulajdonosaik házilag nem kezeltek jól, s a melyeknél a haszonbérlet gyakran csak közvetítők kezén volt, felszabadítja, s a kisbérlőket magánfél helyett közvetlenül az állami szervekkel hozza kapcsolatba. Megnyitja a kis haszonbérletek terjesztésének lehetőségét új területeken is, de fakultative, a fölmerülő szükséghez képest, úgy, hogy a jól gazdálkodó bérlőt, ha birtokpolitikai okok nem teszik szükségessé, nem bolygatja.

A mint a megváltás, úgy a haszonbérletek átvétele is hosz-

szan lebonyolódó processzus. Minthogy ezen időközben a szabad birtokeldarabolásnak nem kell ulját állani, a VI. fejezet a magán-parcellázást szabályozza, nehogy ez az állami birtokpolitika intencióival ellenkező irányban haladjon. Az ingatlan feldarabolás szándékát a gazdasági felügyelőségnél kell bejelenteni, a mely ennek tudomásul vételéről tanusítványt ad. Ha a vételi szerződés nincs közokiratba foglalva, érvényéhez szükséges a községi elöljáróság láttamozása. Birtokba adni az egyes részeket csak akkor lehet, ha természetben ki vannak jelölve, telekkönyvben szétjegyezve, s a részleteket terhelhető jogok és terhek rendezve vannak. Tilos a vételárért egyetemleges felelősséget vállaltatni, váltót venni, vagy egyetemlegesen terhelt ingatlanokat birtokba adni. A vevő elállhat a vételtől, ha a szerződés kötésekor nem voltak még kijelölve a részletek, s ha a parcellázó a telekkönyv megfelelő átalakítását nem tudja idejében keresztül vinni. A parcellázások fölött a Földbirtokrendező Biróságnak széleskörű ellenőrzési joga van. A fontemlített altruista szerveknek, valamint a Pénzügyi Központ kötelékébe tartozó hitelintézetnek olyan parcellázó tervei, a melyeket a Földbirtokrendező Biróság már eleve jóváhagyott, nem esnek az itt ismertetett szabályok alá.

Megteremti a törvény VII. fejezetében Magyarországon is a járadéktelek intézményét, kimondván, hogy földbirtok, továbbá családi ház, vagy háztelek tulajdonát úgy is át lehet ruházni, hogy a vevő (járadéktelek) a vételár, vagy egy része helyett az eladó vagy jogutódai javára (járadékélvező) az ingatlant terhelő készpénzben, vagy terményben meghatározott évi járadék fizetésére kötelezi magát. A törvény lehetőleg háborítatlanul akarja a járadékteleket birtokában meghagyni, s ezért csak néhány súlyosabb esetre szorítja azt a lehetőséget, mikor a járadékélvező a járadékteleket visszaveheti. Ilyen esetek: ha nem gazdálkodik maga a járadéktelek, ha annyira elhanyagolja a gazdaságot, hogy a járadék szolgáltatása bizonytalanná válik, ha a járadéktelek csődbe jut, állam elleni bűncselekményért elítéltetik, az országból kiköltözik, ha legalább két évi járadékkal hátralékban van, s az egyéb vagyonából nem pótolható. Ez az utóbbi rendelkezés érthető annyiban, hogy a járadékélvezőnek kell valami garanciával bírnia, hogy birtokának átengedett jövedelme helyett a járadékot pontosan kapja. A járadéktelek szempontjából azonban a két évi határidőt rövidnek kell találnunk, mert — nem szólva az első berendezkedés nehézségeiről, s minden gazdálkodás megkezdésénél a kísérleti

évek csekélyebb jövedelmezőségéről — elég gyakran előfordulhat, hogy két egymást követő gazdasági év munkáját az elemi csapások tönkreteszik. A járadékteleket pedig, aki szinte minden tőke nélkül lép a birtokosok sorába, az ily válságos évek annyira megrendítik anyagilag, hogy hosszabb kiméleti időre volna szüksége, vagy igen kedvező hitelviszonyokra.

A törvény intenciója különben az, hogy a járadékélvezetet az állam és az említett altruista szervek megválthassák a magánosoktól, s ily esetben a járadéktelek jövője is biztosítottabb lesz. A járadékteleknek — ha anyagi helyzete megengedi — jogában van a járadékot megváltania, s a járadékélvező a megváltást legfőljebb 32 évre tolhatja ki. A megváltás ára egyéb megegyezés hiányában a járadék huszszorosa. A járadéktelek-szerződés akkor, ha a járadékélvező magánfél, a Földbirtokrendező Biróság jóváhagyásával válik érvényessé. A járadéktelek védelmére fontos intézkedés, hogy amennyiben az állam a járadékélvező, a telket bérbe adni, azt, vagy hasznélvezetét megterhelni, átruházni, megosztani csak a Földbirtokrendező Biróság engedélyével lehet, sőt más járadékélvező is kikötheti ezt az engedélyt, az altruista szervek pedig, mint járadékélvezők a saját hozzájárulásukat kívánhatják meg.

A VIII. fejezet a családi otthont védő rendelkezések címen ülteti át jogrendszerünkbe a homestead, a törzsöröklés és egyéb birtokvédő rendszerek leginkább bevált elveit. Családi birtokká nyilváníthat a Földbirtokrendező Biróság minden olyan ingatlant, melyet az állam egyeseknek kedvezményekkel juttat, de a Biróság hozzájárulásával magánfelek is családi birtokká minősíthetik a törvény alapján szerzett ingatlanukat, sőt bizonyos esetekben egyéb birtokot is, de a családi birtok nem lehet nagyobb egy népes családnak szokásos illő eltartására elegendő jövedelemnek gondos művelés mellett legfeljebb háromszorosát nyújtó birtoknál.

A családi birtokot elsősorban a terhelési tilalom védi. Köztartozások, s a bejegyzett terhelési határon alúl maradó terhek kivételével csak a Földbirtokrendező Biróság (vagy általa kijelölt hatóság) tudtával lehet a családi birtokot megterhelni. A terhelési határ följegyzéséhez, a családi birtok elidegenítéséhez, bérbeadásához stb. a Földbirtokrendező Biróság hozzájárulása kell; a megterhelés határa a hozadéki érték kétharmadánál nem lehet magasabb. Köztartozásoknak, s eltartási kötelezettségből eredő követeléseknek a kivételével a családi birtokra végrehajtást nem lehet vezetni. Árverés esetén az állam az ingatlant megválthatja.

A családi birtokon általában a törvényes öröklés irányadó; végrendeletben lemenők, házastársak és szülő nem léteben a rokonságból csak egy jelölhető ki örökösödésre. A Földbirtokrendező Biróság hozzájárulásával azonban végrendeletszerű formák között úgy is lehet intézkedni, hogy a családi birtok osztatlannul egy örökösre szálljon. Ha ez az örökös személy szerint nincs megjelölve, a fiú megelőzi a nőt, az idősebb az ifjabbat. Ha az osztatlannak nyilvánított családi birtok átvételére alkalmas örökös nincs, a birtok az államra száll. Az örökös örökösársait tartozik kielégíteni, de ez esetben a birtok csak hozadéki érték szerint számítható, mely a forgalmi érték háromnegyedénél nagyobb nem lehet, sőt az osztatlanná nyilvánításkor — ugyancsak a Földbirtokrendező Biróság hozzájárulásával — ki lehet kötni, hogy a birtok és fölszerelés megosztás nélkül jusson annak, aki a családi birtokot átveszi.

Az új törvény alapján az államtól nyert birtokok abban az esetben is, ha nincsenek családi birtokká minősítve, tíz évig elidegenítés, megterhelés és végrehajtás tekintetében a családi birtokokkal azonos elbírálásban részesülnek.

A törvény vegyes rendelkezéseinek sorából (IX. fejezet.) kiemelendő a pénzügyi végrehajtást illető az a határozat, hogy az 1897. évi XXXII. t.-c. szerint kibocsáthatók kötvények a járadék-követelések alapján, s ezekhez hitel nyújtható a járadék megváltási ár 75%-áig. Ezek a járadékkötvények a magyar földhitelnek új típusú értékpapírai lesznek, s ha a kezdő időpont, amikor kibocsátásra kerülhetnek, pénzügyi szempontból nem a legszerencsésebb is, remélhető, hogy előbb-utóbb eléggé megszilárdulnak a járadéktelek intézményének megerősödésével. A korábbi telepítési alap beolvasztásával új alapot létesít ezenkívül a törvény Országos Földbirtokrendező Alap címen, melynek dotációja a pénzügyminiszterium által öt éven át beutalandó évi 10 millió koronán kívül a háborús központok üzleti fölöslegének felerésze lesz. Ebből az alapból nyernek támogatást a törvény által első sorban kedvezményezettek (vitéségi érem tulajdonosai, hadirokkantak, hadiözvegyek, hadiárva) a földhözjuttatásnál,

A korlátozott forgalmú birtokokkal szemben a törvény álláspontja az, hogy közülük elsősorban a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok birtokait jelöli ki birtokpolitikai célokra, a többit — kisebb megszorítások kivételével — abban a bánásmódban részesíti, amiben az ugyanoly nagyságú szabad birtokokat: új birtokszer-

zést azonban a korlátozott forgalmú birtokok sorában csak a Földbirtokrendező Biróság külön jóváhagyásával enged meg. A községeket kötelezi a törvény, hogy az állam segítségével a határban letelepülni kívánókat a községi kötelékbe vegyék föl, s tőlük ezért díjakat ne szedjenek. Amely községben megváltás, vagy olyan művelet történik, melynek következtében nagyobb számú új birtokrészlet keletkezik, ott a Földbirtokrendező Biróság hivatalból is elrendelheti a tagosítást.

Amint látjuk, a törvény nemcsak a hazai ingatlanforgalom régi ismert tanulságait, hanem a külföldi birtokrendezések eddigi tapasztalatait is igyekezett fölhasználni, s bár mindenütt nyitva tartotta a lehetőséget az erősebb rendszabályokra, nem zárta el az utat sehol a méltányosabb eljárástól sem. Az alapelvek meg rögzítésén túl a végrehajtás módjait olyan szervezetekre bízta, amelyek a gyakorlati életben az adott helyzethez képest választhatják meg az eszközöket. Szükséges volt ez azért is, mert állampénzügyi és termelési szempontból a birtokreform megvalósításának az ideje igen kritikus. Beengedni a törvényt nyitotta kapukon a birtokreform kedvezményei közé mindazokat, akik erre már most is éretek, de nem siettetni a folyamatot, ha a viszonyok erre nem kedvezők, ez lehet most a végrehajtók föladata. A birtokreform végrehajtásának időtartamát főleg az az egy intézkedés determinálhatja, hogy a birtokmegváltás határideje öt év. Ez idő alatt talán nem lehet elég ingatlant megszerezni a későbbi szükségletek céljaira, s ennek elteltével az állam ismét csak az elővásárlásra s haszonbérletátvételtre volna utalva: de mind a kettő még mindig elég erős eszköz lesz a megkezdett munka folytatására. Talán nem ítéljük meg rosszul a helyzetet, ha azt hisszük, hogy a régóta földre várók első csoportjának kielégítése után jelentékenyen meglassodik a földigénylés üteme, viszont azonban, ha az első elhelyezkedés sikerült, a népesedési és gazdasági viszonyok javultával később ismét erősödni fog a mozgalom.

A törvény életbeléptét szabályozó kormányrendeletek közül legfontosabb a földművelési és igazságügyi minisztereknek 60000/1921. sz. együttes rendelete, amely az első végrehajtási utasítás jellegével bír. A részletkérdések kialakulása után ezt valószínűleg tüzetesebb szabályozás is követi.

A magyar birtokreform kiegészítő része a házhelyek kijelöléséről és kis haszonbérletek alakításáról szóló 1920. évi XXIX. t.-c., mely lényegben alig tér el a birtokreformtörvénynek a ház-

helyekre és kisbérletekre vonatkozó rendelkezéseitől, s csupán azért került külön a törvénytárba, hogy addig is, amíg a birtokreform végrehajtása megkezdődik, legalább az igen sürgős házhelyekről lehessen gondoskodni. Ez utóbbiak is oly védelemben részesülnek, mint a családi otthon, tehát elidegenítésük, megterhelésük, árverésük korlátozva van. A szociális gondozásnak a törvényben tervezett mértéke annál sürgősebb, mert ház- és földnélküli, vagy lakóháznak kis töredékére (ötlöd-, sőt kilencedrészére) örök joggal bíró rokkantjaink igen nagy számmal vannak.*)

A házhelyekről szóló törvény végrehajtása már folyamatban van; az igénylők összeírása megtörtént (66.666/1920. sz. földművelési minisztériumi rendelet), a házhelyek kiutalása, s az e körüli vitás kérdések intézése folyik.

Az építkezés rendkívüli nehézségei az igénylők számát csökkentették: az építkezésre kitűzött öt évi határidőt valószínűleg meg kell hosszabbítani, vagy új jelentkezésre nyitni alkalmat akkor, ha a gazdasági viszonyok kedvezőbbre fordulnak. Ennek a lehetőségére utal a fentemlitett 60.000/1921. sz. rendelet.

Ugyancsak kapcsolatosak a birtokreformmal a *haditelek*ről és a *vitézi telek*ről szóló intézkedések is. A haditelek intézménye már a háború folyamán szabályozást nyert az 1820/1917. számú miniszterelnöki rendelettel, s célja a hadi rokkantak, hadi özvegyek és hadiárvaik földszerzését megkönnyíteni, s birtokukat a családi otthonhoz hasonlóan védeni. Ezt az intézményt, valamint a vitézi telket is a földbirtokreform törvénye érintetlenül föntartotta.

A vitézi telek érdekes vegyüléke a régi birtokszerző formáknak, s a modern birtokkonzerváló eljárásoknak. Magyarország kormányzójának 1920. október 1-én kelt elhatározásával létesített oly birtoktípus, melyet az államfő adományoz az állam védelmében kitűnt honfiak részére. A forma tehát a régi donációk formája, s az adományozáshoz meghatározott közszolgálatok kötelezettsége is fűződik; a vitézi telkekre kimondott megterhelési és elidegenítési tilalom azonban, valamint az öröklésnek a törzöröklés módján való szabályozása viszont a modern birtokpolitika mintájára történik.

Az államfő oly birtokokat adományoz, a melyeket e célra magánosok vagy testületek följánlottak, A tulajdonos saját

*) Gróf Károlyi Lászlóné előterjesztése a fölti házépítőkeiről. Budapest 1921.

ingatlanát is vitézi telekké alakíthatja az államfő hozzájárulásával. A vitézi telek adományozása megszabott alakiságok közt történik, az adományozott esküt tesz, ünnepiesen vitézzé avatják, családi neve előtt a Vitéz jelzőt viselheti, teljesítendő közszolgálatai az adománylevélben vannak előírva stb. A vitézi telek a tulajdonos életében is átszállhat a várományosra, ha a tulajdonos kötelezett-ségeit nem jól teljesíti.

Az eljáró hatóság a vitézi telkek és vitézek ügyeiben a vitézi szék, a melynek tagjai öt érdekelt miniszterium képviselői, a Földhitelintézetek Országos Szövetségének igazgatója, s az államfő által kinevezett nyolc tag.

Akkor, amikor a hosszú háboru után a lakosság egy részében bizonyos elernyedtség mutatkozik, kétségtelenül hasznára lehet a katonai erények ápolásának a kitüntetésnek ez a ma újszerűnek látszó, pedig történelmünkben gyökerező módja. A világháboru hőseinek kiemelése föltétlenül példaadó lehet. A régi adományoknak azt a hátrányos következményét, hogy az utód nem méltó a hirszerző őshöz, kiküszöbölheti és ellenőrizheti a vitézi székek rostáló munkája. Az intézmény akkor marad életképes, ha az adományozottak ivadékai sem anachronizmusként viselik majd a Vitéz jelzőt.

Meg kell még emlékeznünk néhány olyan külföldi birtokreformról, a mely a háboru óta lépett életbe, s a melyek végrehajtását és hatását csak úgy nem ismerjük, mint a hogy a magunk reformtörekvéseinek eredményével sem vagyunk még tisztában.

Ilyen az a rendelet is, amelyet a német birodalmi szocialista kormány még 1919. január 29-én kibocsátott, nem sokkal az összeomlás és forradalom után, s a mely valószínűleg az első birtokrendező akció Európában a háboru után, s mely ugyanazon év aug. 11-én nyert törvényes formát. Az akkori idők izgalmas szelleméhez mérten ez a rendelkezés rövid és kategorikus; parancsol, de a megoldás módjain nem sokat töprenkedik. Minden szövetséges államnak, ha még nincs ilyen szervezete, közérdekű telepítő vállalatokat kell létesíteni az új településekre. Települő hely gyanánt kijelölhetők az állami jószágok, a nem művelt lápos földek; a telepítő vállalat elővásárló joggal bír a 20 hektárnál nagyobb birtokokra, s igénybe veheti a 100 hektárnál nagyobb oirtokokat. Az állami jószágokat a bérleti szerződés lejártá után bizonyos kivételekkel föl kell ajánlani a telepítő vállalatoknak vételre, legföljebb a hozadéki értékig. A műveletlen és lápos

területeket kisajátítás útján szerezheti meg a telepítő vállalat, a 25 hektárnál nagyobb birtokoknál gyakorolható elővételi joga minden más elővételi jogot megelőz, s életbelép, mielőtt a tulajdonos — közeli rokonok kivételével — harmadik személlyel adásvételi szerződést köt. A nagybirtokokból ott, ahol ezekre esik a mezőgazdaságilag művelt területeknek több, mint 10 százaléka, az e célra alakítandó földszerző kötelekek (Landlieferungsverband) váltják meg a települési helyeket, de a hatóságok ezzel a feladattal egyéb szerveket is megbízhatnak (például a Landschaftokat is). Ezek a szervek a telepítővállalatok kívánságára vásárolják meg a telepítésre alkalmas területet megfelelő áron. Földadatukat akkor töltötték be, ha a nagybirtokok mezőgazdasági területének egyharmada telepítési célra már meg van szerezve, vagy, ha az így megszerzett föld 10 százalékát teszi az illető kerület mezőgazdasági területének. Hogy a földszerző kötelek megfelelhesen a földadatának, a telepítő vállalat helyett igénybe veheti a fentemlített elővásárlási jogokat, sőt a kisajátítási jogot is, ha sürgős és más módon ki nem elégíthető szükségletéről van szó. A kisajátításról és a kártalanítás mértékéről külön bizottság dönt. A földszerző vállalatnak elsősorban oly birtokokat kell megvennie, a melyeket a háboru alatt nem gazdák szereztek, a melyek 20 év alatt többször cseréltek gazdát, rosszul vannak művelve, a tulajdonos ritkán tartózkodik a birtokon stb. A telepítő vállalatnak visszavásárló joga van olyan telepesekkel szemben, akik lemondanak telephelyükről. Mezőgazdasági munkások részére bérleti földet maguk a községek kötelesek szerezni, s ha másként nem tudnak alkalmas földhöz jutni, a kényszerbérlethez vagy kisajátításához fordulhatnak.

Ausztria az 1919. évi május 31-én kelt törvénnyel szabályozta a parasztbirtokok újratelepítését, kimondván, hogy olyan erdő és mezőgazdasági birtokok, amelyek önálló parasztbirtokokat képeztek, de ezt a jellegüket ugyanazon tulajdonos más ingatlanával való egyesítés folytán 1870 január 1. óta elvesztették, ha túlnyomóan vadászatra, luxuscélra, vagy üzérkedésre használták, ha erdőgazdasági üzem alkotórészeivé váltak, ha oly mezőgazdasági üzemhez csatoltattak, amely így a parasztbirtok mértékét meghaladja, újratelepítésre használhatók fel. A parasztbirtok kritériumát a törvény oly egységes üzemben látja, melynek átlagos hozadéka egy héttagú család eltartására szükséges összeg hat-szorosát nem mulja felül.

Az újratelepítés céljaira a föntiek szerint alkalmas területeket a községek írják össze, az igénylők ugyancsak a község fölhívására jelentkezhetnek. Igénylő lehet minden német ajkú polgár, aki állandóan Ausztriában lakik, a polgárjogok élvezetében van, s személyi, családi viszonyai és hozzáértése alapján remélhető, hogy maga és családja a kijelölt parasztbirtokot megművelhetik. Jellemző, hogy a németiséghez tartozás alapföltétel, az osztrák honosság csak elsőséget biztosító. Ha ugyanarra a területre többen reflektálnak, első sorban az jön számításba, aki a helyes gazdálkodásra a legtöbb biztosítékot nyújtja; egyenlő körülmény közt a hadviselt, hadirokkant, kitüntetéssel bíró, s ezek özvegyei és árvái, a több gyermekecs családok s a korábbi bérlők bírnak elsőséggel. Ha az igénylő ellen nincs kifogás, előbb szabad egyezkedésre bocsátják őt a tulajdonossal, s ha ez nem sikerül, becsültetik meg az ingatlant, s állapítják meg az árát, rendszerint a tiszta hozadék 25-szörösében, s ha ez nem felel meg, akkor az 1910—14 évi hozzávetőleges forgalmi értékben. Az így megszerzett ingatlan 50 évig elidegenítési és megterheltetési tilalom alatt áll. A törvény gondoskodik még arról, hogy a közhasznú hitelintézetek az igénylőt megfelelő kölcsönben részesítsék, s telepítési alapot létesít hitelcélokra és felszerelések költségeire. A végrehajtásra a bővebb utasítás 1919. augusztus 31-én kelt.

Svédország tervez birtokreformot azon az alapon, hogy a részvénytársasági birtokokat korlátozza; egyelőre azonban csak az előmunkálatok folynak; Belgiumról tudjuk, hogy a földreform kérdéseivel egyáltalán nem foglalkozik.

Az Oroszország nyugati határszélén keletkezett kis tengerparti államok közül az eszt földről halljuk, hogy a háború után gyökeres birtokreformot léptetett életbe: az összes nagybirtokokat, egyházi javakat, kolostorok javait s a volt cári uradalmakat kártalanítással államosította, s örök vagy időleges bérletbe adja a földműveseknek. Az eszt földön korábban a nagybirtok volt túlnyomó, főleg poroszok kezén. A reform 1046 nagybirtokot sajátított ki, mintegy 2 millió hektár területtel: körülbelül 100—120 ezer husz hektáros parcellákat terveznek helyükbe. A végrehajtás lebonyolítását 1924-ig remélik.

Ennek a birtokreformnak kétségtelenül nemcsak szociális, hanem nemzeti célzata is van. Ugyanígyen célok fűtik a körülöttünk keletkezett új államok birtokreformját is, amelyek a birtokos magyarság gyors expatriálására törekednek. A birtokreform ezeknél

az államoknál többnyire csak a meghódított területre szorítkozik, telepeseit azonban az anyaországból toborozza. Nincs előttünk a kibocsátott intézkedések szövege, hanem csak kommentárok, amelyek a reformról beszámoló magyarság elkereredésével vannak telítve. Mégis oly valószínűnek látszik e reformok erőszakossága, hogy a nem felelős kommentárok alapján is néhány szót ejthetünk róluk.

A szerb birtokreformot egy 1919. tavaszán kiadott rendelet mondja ki, megállapítván a földbirtok 500 hektáron felüli részének kiséjathatóságát, megtiltván ily ingatlanok megterhelését és elidegenítését, s elrendelvén az igénylők összeírását. A kiséjathatóságot kiterjesztették bérbeadott birtoknál 100 hektárig, azon birtoknál pedig, melynek tulajdonosa nem lakik szerb földön, az egészre; ezeket sequestrum alá is vették. A földreform céljaira kijelölt földeket egyelőre az igénylőknek bérbeadták, állítólag holdankint 100—300 délszláv koronáért, holott ugyanakkor a szokásos bérösszeg 3800—4000 délszláv korona volt. A birtokosokat kényszerítik, hogy ellenszolgáltatás nélkül műveljék a földeket bérlőik javára addig, míg ezek a szükséges instrukciót megtudják szerezni. A birtokakcióból a nem szerb parasztság ki van zárva, a szerbek közül viszont 60—80 holdas gazdák is kapnak részt. A földosztás mellett van telepítési akció is, főleg hadi önkéntesek javára (a mi volt szökevényeink).

A romániai birtokpolitika célja a kiadott rendeletek szerint*), amelyek elseje már 1918-ban, az okkupáció kezdetén látott napvilágot, s amelyek az 1921. évi áprilisi törvényben kaptak végleges szövegezést, a falusi parasztbirtok szaporítása, kiegészítése, az intenzitás előmozdítása, új középirtokok és mintagazdaságok létesítésével, az ipar fejlődését előmozdító területek biztosítása, a városokban, bányá-, ipari- és fürdőtelepeken munkások részére kislakások biztosítása. E célra egyes területek kiséjathatók, mások kiséjathatók. Egészükben kiséjathatják az idegenek ingatlanait. A megnőtt Románia oly lakosai is idegennek tekintendők, akik idegen állampolgárságot opcionálnak, ha ez nem ellenkezik a trianoni békeszerződéssel. Kiséjathatók a jogi személyek és alapítványok összes ingatlanai, ha székhelyük nem az új Románia területén van. Fakultativ a kiséjathatás az 1917 november 1-je óta

*) Sz. K. A románok birtokpolitikája a Magyarországtól elszakított területen. Közgazdasági Szemle, 1921. 231. lap.

Sebest Dienes: Új-Románia földbirtokpolitikája Erdélyben. Budapest, 1921

szerzett ingatlanokra. Ebben az időpontban korlátozta ugyanis és tette engedélytől függővé a magyar kormány a birtokforgalmat. Kisajátítható még a 20 holdat meghaladó oly ingatlan, mely a háború kitörése óta nem örökösödéssel került nem gazdálkodó kezére, s a falun 30, a városban 10 holdat meghaladó oly birtok, mely 1900 és 1918 közt 12 egymást követő évben bérbe vagy feles művelésbe volt adva. Az 500 holdon felüli rész bárkitől elvehető: le lehet szállni azonban a kisajátításnál 200 holdig, sőt azon túl is, ha földművesnek, hadiözvegynék stb. kell a föld. Szőlő nem vehető el, zöldségeskert, gyümölcsös és komlóskert csak közlegelők céljaira.

Ezekből az elvekből a legkirívóbb a részes művelésbe adott földnek az elvétele, mert a legtöbb gazdaság házi kezelés mellett is adott részbe földet, s ez most mind veszélyeztetve van. A végrehajtás különben igyekszik a kevésbé kirívó elveket is a gyakorlatban kiterjesztően magyarázni, így a kisajátítható földek egy részét kisajátítandónak minősíti, egy másik utasítás pedig rögtön kényszerbérlet alá von oly területeket, amelyek kisajátítás alá kerülhetnének. A kisajátítás veszedelme a birtokokat 6—12 évig fenyegeti. A vételár megállapítása szakértői becslésen, a földadó alapján vagy az 1913. évi földár szerint történik. Ebben, valamint a reform többi részeiben is nagyon fölismerhető a magyar forradalmi 1919. évi XVIII. néptörvény hatása, melynek itthon is rendbontó élet a környező országok a magyarság ellen használják ki. Románia többi részeiben a vételár nem 1913, hanem 1917—22. évi ár alapján állapítatik meg.

Az erdélyi földbirtokra rendkívül veszedelmes a középbirtok irtása (szintén a romániai reformmal ellenkezően), a vételár önkényes megállapítása, annak kötvényekben fizetése, a kényszerbérlet, mely 1920-ban 800 000 kat. holdat mozgósított, 1921-ben pedig 1,400,000 holdig akar kiterjeszkedni, a felekezeti, a székely és szász agrárközösségek ingatlanainak kisajátítása.

A birtokreform végrehajtását birói szervek végzik, közigazgatási szervek (agrárbizottságok) s vegyes szervek. Főintéző a Kolozsvárott székelő agrárreform-tanács, mely három osztályra oszlik: egyik az erdélyi, másik a bánági, a harmadik az elszakított egyéb magyar vidékek ügyeit intézi. Románia többi részében a birtokreform más eljárással folyik, mely a földbirtokosok érdekeit sokkal inkább védi.

II. A termelés és értékesítés szervezete.

12. A földbirtok egyéb szükségletei.

A földtulajdon fejlődésének története bőséges tanulságot nyújt abban a tekintetben, hogy maga a tulajdon — egyéb kedvező előfeltételek híján — sohasem képes egymagában biztosítani sem a gazdálkodónak jólétét, sem pedig a termelésnek a közérdek szempontjából szükséges fejlődő menetét.

Azok a reformok, amelyek a birtokmegosztásnak egészségtelen voltán gyökeresen javítani akarnak, ebben a törekvésükben még mindig szintén csak félmunkát végeznek, s a nehezebb földtérletek közt életrekeltő új birtoktipusok (gondoljunk például a nálunk tervezett járadékirtokra) ismét ki lehetnek téve annak, hogy kedvezőtlen évek szigora elsanyargatja őket, s a versenyben kidülhetnek. Hiába újoncozza az agrárpolitikai értekező meggondolás a legjobb elemekből a föld új tulajdonosait, ha nem tudja körülbástyázni őket olyan védőeszközökkel, amelyekkel a gazdasági élet nehezebb fordulatai közt is helyt tudnak állani.

A birtokreformok intézkedései egy adott gazdasági konjunktúra légkörében szoktak megszületni: ha csak ennek az időszaknak a gondolatvilágából indulnak ki, elhanyagolnak oly tényezőket, amelyek a megreformált birtokmegosztás további boldogulásánál nagy súllyal jöhetnek tekintetbe. Agrárválságok, amelyekre a birtokreform idejének optimizmusában esetleg nem gondoltak, később halomra dönthetik a reform előnyeit, amint ez történt a jobbágyrendszer megszüntetése idején is.

A mezőgazdasági termelés tartós fokozódását, valamint az őstermelő nép állandóbb boldogulását a birtokmegosztás szabályozásán kívül tehát egyéb intézkedéseknek is kell biztosítaniuk, s ezeknek közvetlenül kell simulni a birtokreformhoz, nehogy az új birtokos a berendezkedés nehéz kezdetén magára hagyatva álljon.

Sokat vitatott kérdés azonban, hogy az ilyen támogató intézkedések, amelyek ellenkeznek a szabad verseny gondolatával, milyen határig menjenek el, hogy ne váljanak túlzott gyámkodássá, vagy — a behatóbb agrárpolitikai intézkedések ellenzőinek szempontjából szövegezve meg a kérdést — meddig menjenek el, hogy a többi társadalmi osztályok háttérbe tolásával ne nyújtsanak túlságos kedvezményeket.

Elméletileg a vita annyiban elég meddő, hogy az állami intézkedések legtöbbje, ha látszólag egy-egy társadalmi osztály érdekeit szolgálja is, a többinek a jólétére közvetve okvetetlenül kihat, sőt konkrét intézkedéseknél is legtöbbször meg lehet állapítani a legtávolabbról érdekelt társadalmi osztályoknak is bizonyos mértékű nyereségegyenlegét.

A társadalmi osztályoknak olyan egyensúlyához, amely az együttélést és boldogulást mindegyik számára biztosítja, az államnak gyakran kell hol egyik felet, hol a másikat közvetlenül támogatnia: ez a segítség legtöbbször hasznos a többinek is.

A múlt század utolsó évtizedeiben keletkezett agrármozgalom, mely a földművelő osztályok nagyobb támogatása érdekében szállott síkra, csak azokban a túlzásaiban nem vezetett eredményre, amelyekkel más társadalmi osztály hátrányára igyekezett kedvezéseket kieszközölni, egyébként javaslatai számára — ha nem is minden vita nélkül és nem is gyors egymásutánban — ki tudta eszközölni a közösség támogatását, jóllehet az állami akarat irányítására többséget kevés helyen szerzett, s így a többi társadalmi osztályokat nem tudta az állami akaratot irányítók sorából kiűtni.

Nem is szükséges a politikai hatalom megszerzése, vagy alkotmányos többség biztosítása ahhoz, hogy a ma állama nagyobb gonddal védje a földművelők érdekeit, mint tette azt a XIX. századnak az addig kivívott reformok tökéletességében bízó, s az újabb korrekturek szükségét még nem látó állama. Bár heves és szívos küzdelem után, de lassan a többi társadalmi osztály józanul gondolkozó rétegeiben is fölébredt az a megfontolás, hogy a földművelő osztály nagy tömegénél, fontos termelő munkájánál és elszigetelt helyzeténél fogva különleges védelemre tarthat igényt, s hogy ezt a védelmet biztosítani a többi társadalmi osztálynak a saját egyensúlya megtartása érdekében is kötelessége.

A földbirtoknak a földet tényleg művelők kezéhez juttatása magánjogilag már igen erőszakos intézkedés, s ezt ime nemcsak az agrárérdekek harcosai sürgetik, hanem legtöbbször a velük szemben féltékenykedő egyéb társadalmi osztályok is. Ha akár itt, akár ott szubjektív okok szólnak is a mellett, hogy mind a két vitázó fél lényegében egy állásponton van, s nem riad vissza az erőszakosabb intézkedésektől sem; ennek az első lépésnek a következményeit továbbra is le lehet vonni, s a földbirtok egyéb érdekeinek biztosításában — a törvények föltétlen tisztelete mellett

is — átlehet úgy formálni a jogszabályokat, hogy azok a földhöz juttatás intencióival harmóniában legyenek.

A földbirtok legfontosabb szükségletei — azokon a biztosítékokon kívül, amelyek ingatlanának megtartásában támogatják, s amelyeknek megszerzése magának a birtokpolitikának a feladata — a termelő eszközök kellő mértékben való rendelkezésére bocsátása, a termelvények forgalomba hozásának és értékesítésének minél kedvezőbb módja; az, hogy a szellemiekben való haladás útja ne legyen rá nézve nehezebb, mint egyéb társadalmi osztályokra, s végül, hogy a közterheknek ne kelljen aránytalanul súlyosabb terhet viselnie.

Mindezekről alább a szükséghez mért részletességgel még megemlékezünk: itt inkább azokat az általános okokat kell kiemelni, amelyek miatt e szükségletek tekintetében a földbirtok kedvezőtlenebb helyzetben van, mint egyéb termelő osztályok, s azokat az elvi szempontokat, amelyek a földbirtoknak ezen a téren való különösebb támogatását teszik szükségessé, mintegy ellensúlyául oly előnyöknek, melyek rá nézve termelésének természeténél fogva egyáltalában nem szerezhetők meg.

A földbirtok helyzetét mindezen szükségletek kielégítésében az organikus termeléssel járó helyzeti hátrányokon kívül egy fontos tényező befolyásolja nagyon károsan: az a földrajzi helyzet, amelyben a gazdasági élet többi tényezőjétől teljesen elszigetelve él, lekötve termelésének a helyéhez. Ez hozza magával a többi tehertételeket is mind: nehézzé és drágává teszi számára a közlekedést, s így elzárja az olcsó bevásárlástól, kedvező értékesítéstől. Egészségügyi berendezkedésektől, kórházaktól, orvosi segítségtől nagy messzeségben ez teszi egyenlőtlennek a fizikai egészségért való küzdelmét a városban lakó elemekkel szemben. A művelődés forrásaitól egyetlen társadalmi réteg sincs úgy elzárva, mint a földművelő; jó, ha falujában elemi oktatáshoz jut, s nem kénytelen, mint nálunk a tanyai magyarság nagy része, iskola hiányában teljesen tanítás nélkül hagyni gyermekeit. Mindez erőt fogyasztó, a képességek kifejlesztését megakadályozó, az élet versenyében tehát állandó teher.

A termelés helyéhez kötöttség így deklasszifikálja tehát az őstermelő népet, s a városlakó elem minden gazdasági, kulturális előnyétől egyre messzebb elmarad saját hibáján kívül.

Ámde az egész társadalom érdeke, hogy legyenek tömegek, akik a forgalom útjaitól legtávolabb eső barázdákat is előkészítik,

bevetik s élelmiszer fölöslegeket állítsanak elő a városlakók számára. Ugyancsak általános társadalmi érdek, hogy ezt a fontos termelő munkát végző tömeg ne váljék legalacsonyabb rendűvé, mert hiszen a munka, amelyet végez, szintén nem az; a gyárak udvarain, a kikötők körül nyersebb s kevesebb tanulást igénylő munka folyik.

A földrajzi elszigeteltségen kívül a földművesnép versenyképességét csökkenti az, hogy sok, egyenkint kis erejű tagból áll. S minthogy — az eddigiekből láthattuk — minden társadalmi réteg óhaja az, hogy éppen ezek a kiserejű tömegek gyarapodjanak, nem lehet tehát elvitatni annak a közérdekű jellegét, hogy a földművelő munka nagy fontossága, s a földművelő nép helyzetének kényszerű elszigeteltsége s erejének elaprózottsága közt való ellentétet a kiegyenlítés felé kell terelni. S mert a földművelőt saját miliőjéből a termelés érdesének sérelme nélkül kiemelni nem lehet, sőt ezt a környezetet mások számára is vonzóvá kell tenni, mert a terményszükséglet növekedésével az őstermelő nép gyarapodása szükséges, a kiegyenlítés megoldása csak az lehet, ha ezt az adott környezetet látjuk el kedvezőbb életfeltételekkel.

A városi kulturának sok értéke — ismét földrajzi okokból — egyáltalán nem juttatható el az őstermelőhöz, kárpótlásul tehát azon értékek nagyobb tömegét lehet nyújtani, amelyek mégis eljuttathatók. Ezek az értékek többnyire az őstermelő anyagi boldogulását segítik elő, s ezért is keltettek féltékenykedést más társadalmi osztályok szölvői között, mert látszatra az egyenlőtlen elbánást mutatták. Az őstermelőnek nyújtható, s anyagi érdekeit előmozdító támogatást azonban legnagyobb részben elszigetelt helyzete kívánja meg, s városban nem is lenne rá szüksége, mert ott a szabadabban működő társadalmi erők őt is épp így hozzá juttatnák az előnyhöz, mint teszik azt a többi termelő réteggel.

Az anyagi érdek előmozdítása legfőljebb abba a helyzetbe hozza az őstermelőt, hogy a kedvezőtlen elhelyezkedéséből eredő hátrányokat némileg ellensúlyozhatja, s a föltétlenül szükséges kulturajavak egy részét, amelyek a városlakóknak olcsón hozzáférhetők, a rá nézve sokkal költségesebb módon elérheti.

Igy eljuthat az őstermelőhöz a közérdek szempontjából neki adott támogatások keretében — az olcsóbb hitel, de nem olcsóbb, mint aminőt üzemviszonyai megkívánnak, a szövetkezeti értékesítés haszna, amely azonban ma is még töredékes és nem oly

előnyös, mint a városi termelő előtt nyitva álló könnyű értékesítés módjai, a közös beszerzés könnyebbége, amely azonban még mindig erősen korlátozott választékot juttat el hozzá, s termelésének a vámokkal való védelme, amely legtöbb ellenérzést váltott ki, jöllehet máig is bizonytalan, hogy a vámvédelem pillanatnyi előnyökön kívül maradandó hasznot biztosított-e az őstermelésnek.

A közlekedésügynek, a közegészségügynek s a közművelődésnek dúsan fejlődő értékeiből azonban csak apró morzsák juthatnak el a földművelőhöz, holott ha mérlegre tennők, hogy mily forrásból fakadnak azok az anyagi eszközök, amelyek e fejlődést olyan virágzóvá teszik, az őstermelő közszolgáltatásait jelentékeny súlyúnak kellene találnunk.

A földbirtokos szükségletének az ellátásában a köznek a támogatását tehát indokoltnak tekinthetjük, s érthetőnek azt is, miért csak az újabb ötven év fejleménye az a sürgető kérdés, hogy a földműves ne hagyassék magára küzdelmében. A gazdasági élet csak kevéssel azelőtt kezdett kibontakozni primitív voltából, s így az a különbség, amely az őstermelőt a városiakóval szemben egyre hátrányosabb helyzetbe hozta, ez időszak alatt éleződött ki jobban.

Hogy a földműves nép gondozása addig a határig, hogy a termelő munkát zavartalanul és aggodalom nélkül végezhesse, általános érdeke a társadalomnak, az ma már alig vitás, s inkább abban térnek el a vélemények, hogy ez a bizonytalannak látszó határvonal hol tűzessék ki, s a támogatás mennyiben történjék a legmagasabb közületnek, az államnak közvetlen munkájával, s mennyiben egyéb társadalmi szervek útján?

A támogatás felső határának megállapítása mindig vitás marad, amíg a társadalmi együttélés harmóniájából egyes rétegek külön érdekei kiágaskodnak, s a többiek rovására akarnak érvényesülni. Mindegyik védi a maga igazát, s a végső elhatározás sohasem a lehető igazságosság, hanem a megköthető kompromisszum jegyében történik. Az elméleti irányítás útmutatása ritkán, vagy legalább is későn érvényesül, s a pozitív intézkedéseknél különben gyakorta maga is tanácstalanul áll, mert nem számíthatja ki előre, hogy egyéb tényezők közrejátszásával az eredmény hogyan alakul.

A közvetlen állami segítségnek megvan az az előnye, hogy a nyilvánosság teljes ellenőrzése alatt áll, s az állam a különböző társadalmi erők egyensúlyára köteles gondot fordítván, főleg szélsőségektől óvakodni fog. Viszont azonban az állami beavat-

kozás mérsékelését ajánlja az a meggondolás, hogy az államot az adminisztráció túltengésétől óvni kell, az állami szervek a gondozás apró részletmunkáit kevésbé végezhetik jól, s végül az, hogy a földműves nép elszigeteltségénél fogva szervezkedésre amúgy is nehézkes, s az állami gyámkodásnak túlzásai még inkább leszoktatnák az önállóságról.

A támogatásnak a földműves-társadalom szervezetei útján való eljuttatása annyiban megfelelő, hogy e szervek közelebb férkőzhetnek a valódi szükséglethez, s mozgékonyabbak is. Ők a cselekvők s az állam a bíráló jogával még élhet. A támogatás mellett megtanulják az önsegítést is, és több elevenséget visznek a földműves társadalomba. Gyakran azonban az elérhetőnél merészebb ideálokat kergetnek, a pótolni való hiányok nagy tömegét látva, újabb feladatok sürgősségét hirdetik, s mikor másrésről ezt tagadták, valóban nem lehetett tőlük várni az önmegtagadás oly mértékét, hogy maguk figyelmeztessék az államot más társadalmi osztályok szükségletének sürgősebb kielégítésére.

Leggyakoribb és leghelyesebb megoldás, ha az állam a támogatás főirányait maga jelölvén meg, az erre szánt anyagi eszközöket oly szervezet kezébe juttatja, amelynek működését megbízottaival ellenőrizteti, s az apróbb részletek intézését a szervezet felelős munkájára bizza. Az állam mindig nyer azzal, ha valamely közérdekű feladatnál nem maga jár, el, hanem támogatással segíti az alsóbb szervezetek munkáját; az államnak még mindig elég nagy közvetlen szerepe marad a törvényalkotás és törvényalkalmazás terén, ahol a szervezeteknek a tanácsadás jogát engedheti csak meg, de az intézkedését nem.

13. A mezőgazdasági hitel.

Előző fejtegetéseinkben többször szóba került már, hogy a mezőgazdasági népességnek milyen nagy terhe az eladósodás, s munkáját mennyire megnehezíti a drága hitel. A földművelés sajátos helyzete folytán a hitel szerepe egészen más itt, mint a termelés egyéb ágaiban.

A hitel tudvalevőleg gazdasági javaknak más részére való átengedése abban a feltevésben, hogy a jövőben megfelelő ellenszolgáltatás történik. A hitel tehát mindig ideiglenes kisegítés, a gazdálkodás részére oly javakat szolgáltat, amelyeknek az hijával

van, holott a termelésnek szüksége volna rájuk. A hitelezés leggyakrabban tényleg abban a tudatban történik, hogy az átengedett javak termelésre használnak föl, a termelés újabb értékeket hoz létre, s az értékeknek e növekvéséből a kölcsönvevőnek lesz módja az átengedett javakat visszatéríteni.

Alig van termelési folyamat, amely kisebb vagy nagyobb mértékben, rövidebb vagy hosszabb időre idegen tőke segítségére ne lenne szorulva; de annyiban nagy különbség van köztük, hogy melyik mennyi ideig kénytelen ezt az idegen segítséget igénybe venni. A hitel igénybevétele nem esik össze mindig a termelés kezdetével, a visszaszolgáltatás azonban a legkritikább esetben történhetik meg a termelés teljes befejezte előtt, sőt ezen túl is hosszabb-rövidebb időre kinyúlik, míg a termelvény nem értékesíthető.

A kereskedelem terén lehet arra eset, hogy valaki csak napokig, vagy néhány hétig kénytelen igénybe venni a hitelt, mert egészen rövid idő is elég lehet arra, hogy közvelítő szolgálatát lebonyolítsa, az árút továbbítsa, s munkájának gyümölcséhez jusson. Ha az egész rövid időre szóló hitel szórványos is, mégis a kereskedelem viszonylag a legrövidebb tartamú hitelekkel végezheti munkáját, amit jellemez a kereskedelemben megszokásosabb három havi váltó lejárata is.

Az iparos munkája rendszerint valamivel később gyümölcsöződik. A termelés folyamata ugyan az ipar különböző neméhez képest nagyon változó, mégis a feldolgozandó anyag megszerzésétől az ipari átalakító munka befejeztén túl az ipari cikk értékesítéséig valamivel hosszabb idő telik el, hetekre, hónapokra rúgó. A hitelre szoruló iparos tehát már valamivel kedvezőtlenebb helyzetben van a kereskedővel szemben, mert a hitelt később szolgáltathatja vissza.

A mezőgazda azonban, ha hitelre szorul, nem siettetkezi a termelés folyamatát azért, hogy kötelezettségének mielőbb eleget tehessen, hanem be kell várnia a természet rendje szerint megszabott érési folyamatot. Ha nem is mindig, igen gyakran egy egész termelési időszakra, tehát teljes évre kell igénybe vennie a hitelt.

A mezőgazdasági hitel tehát első sorban abban különbözik az egyéb termelő célokra igénybe vett hiteltől, hogy hosszabb időre szükséges. A hosszabb lekötöttségéből szükségképpen következik, hogy a mezőgazda hitele rendszerint drágább is, mert a kölcsönvevő megfizetteti azt a kedvezőtlen helyzetet is, hogy

közben nem forgathatja a pénzét, s elszalaszthat előnyösebb értékesítési lehetőséget.

De még egyéb okok is közrejátszanak abban, hogy a gazda részére adott hitel legyen a többihez viszonyítva a legdrágább. Szélsőséges kivételeket nem számítva, (amikor pl. a kereskedő vagy iparos igen kockázatos vállalatokba bocsátkozik), a többi termelés nincs annyi véletlennek, kedvezőtlen körülménynek kitéve, mint a mezőgazdái, akinek a munkáját az időjárás szeszélye tönkretetheti. A hitelforrásokhoz való közelférkőzés pedig — ami egyéb föltételek egyenlősége mellett olcsóbbá teheti a hitelt — a mezőgazdára nézve a legnehezebb. A kereskedő úgyszólván a központjában él a hitelforgalmi életnek; nemcsak maga látja, hol vannak heverő, elhelyezésre váró tőkék, hanem a tőke is közelből figyelheti meg a kereskedő munkáját, s így biztonságát növeli, ha a kölcsönt úgyszólván a szeme előtt használják föl. Az iparos néhány lépéssel ugyan távolabb, de mégis a tőke érdeklődési körén belül él, szintűgy megfigyelhető, ellenőrizhető, s ő maga is eléggé látja a tőke elhelyezkedő törekvését.

A mezőgazda, akit már az ókori költő is azért mondott boldognak, hogy a világtól távol csöndben művelheti a földjét, e távolságban csakugyan messze esik a hitelforrásoktól. A falut a hitelszervezetek azelőtt egyáltalán nem keresték föl, ma is legfőkébb kis szövetkezetek hatolnak odáig. A gazdának magának kellett útnak indulnia, hogy a tőkét fölkeresse, s már ez bizonyos előnytelen helyzetet teremtett a számára. A gazdavilág legnagyobb része kisebb műveltségű, a világban nem járatos, üzleti ügyekben tapasztalatlan elemekből áll, akiknek a nehézkességét, tájékozatlanságát a tőke már csak azért is könnyen kihasználhatja, mert mire a gazda hitelkeresésre rászánja magát, az rendszerint már oly sürgős neki, hogy nem igen válogathat a föltételekben. A tőkétől nem is lehet mindig rossz néven venni, ha kedvezőtlen föltételeket szab, nemcsak azért, mert a gazda igénye hosszabb időre köti le a kitelt, s kevesebb biztonságot nyújt, hanem azért is, mert ismeretlen, mert távol él, nem eléggé ellenőrizhető és megfigyelhető.

Vannak, ime, önként érthető okok, amelyek a mezőgazda hitelét drágábbá teszik. S mikor ezzel szembe állítjuk azt, hogy a mezőgazda hitelszükséglete viszont azt kívánná, hogy olcsóbban jusson hitelhez, mint más, elénk áll a nagy ellentét a hitelező és a mezőgazda között és a nehéz probléma, hogyan lehet ezt az

ellentétet, ha nem is teljesen kiegyenlíteni, hanem a lehetőséghez képest enyhíteni.

Miért van szüksége a mezőgazdának olcsóbb hitelre, mint másoknak? Egyfelől azért, mert termelési folyamata hosszabb, s így aránytalanul nagyobb üzemi tőkét vesz igénybe; másfelől, mert termelésének jövedelmezősége rendszerint kisebb, miután az értékesítés helyétől távol esik, termelvényeit ritkán tudja konzerválni, termelőmódjait a verseny kívánalmaihoz képest nem tudja változtatni; harmadszorban azért, mert termelésének eredményét a természet sokkal inkább kedvezőtlenül befolyásolhatja, mint más ágakét. Munkaerejét sem tudja úgy kihasználni, mint a többi termelési ágak, s kényszerű szünetek teszik rá nézve inaktívvá az időt.

Ha a mezőgazda ma lépne föl először hiteligénnyel, s nem állna előttünk máris adóssággal terhelt, akkor is megfelelő módokról kellene gondoskodni, amelyekkel a gazda felé legkevesébbé — vagy pedig legsúlyosabb föltételekkel — hajló hitelt könnyebben és olcsóbban lehetne hozzá irányítani. A gazda azonban már sokkal régebben rászorul a hitelre, mint ahogy a gazdasági hitel szükségéről és helyes irányításáról az elméleti vizsgálódások megkezdődtek, úgy, hogy előttünk már kialakult hitelformák vannak, azoknak hosszú időn át kifejlődött története, amelyeknek a vizsgálata az eddigi hitelezési módok beteg alakulását is mutatja.

A cél, amelyre a mezőgazdának hitelt kell igénybe venni, körülbelül elhelyezhető az alábbi hármastagozásba, bár a különböző célok gyakran összefonódnak. Szükséges lehet a hitel a mezőgazdasági hitel egyszerű továbbvitelére is, mikor az üzemvitelhez megkívánt forgótőke valamilyen rendkívüli ok miatt (elemi csapások, betegség stb.) nem áll rendelkezésre (üzemi hitel); szükséges lehet az üzem fejlesztésére és intenzitásának növelésére (állatok, gépek beszerzése, talajjavítás stb.) (beruházási hitel), s végül szükséges lehet az üzem alapjának, a földnek megszerzésére és biztosítására, akár közvetlen földvásárlás, akár örökösársak kielégítése folytán (földhitel).

Mindegyik cél más és más hitelformát kívánna meg; a forma azonban, ahogy a gazda hitelhez jut, legkevesébbé függ tőle, s a mezőgazdaság hitelzavarai közt nem utolsó tényező az, hogy a gazda oly hitellel kénytelen beérni, amennyit kap, s nem keresheti ki azt a módot, amely céljainak leginkább megfelel.

A hitelezés formái ugyanis, amelyek szerint a gazda a hiányzó

tőkéhez hozzájuthat, a személyi hitel, amikor az ő munkaerejébe, s visszafizető szándékának becsületességébe vetett bizalom az alapja a hitelnek, továbbá a tárgyi hitel, amikor gazdaságának valamely értékes része nyújtja a tárgyi biztosítékot arra, hogy nemfizetés esetén a hitelező abból kielégíthesse magát. Ez az értékes rész lehet ingó dolog (gép, állat, terméskészlet stb.), amelyet a hitelező akár közvetlenül is visszatarthat a követelés biztosítására zálogul, vagy maga a föld, amelyet a hitelező nem vehet ugyan magához, hanem jelképileg tarthat lekötve.

A hitelcélok és hitelformák harmóniája azt kívánná, hogy az üzemfentartáshoz szükséges kölcsönök biztosítása inkább a személyi, vagy az ingóhitel útján történjék, s magát a földet csak akkor terhelje a hitel, ha a föld javítása, vagy a föld vásárlása érdekében vették föl az adósságot.

A gyakorlatban azonban egészen másként alakult a helyzet. Eleinte mindennemű adósságot az adós személye, vagy zálogba vett ingóságai voltak a felelősek. Külön hitelszervezet nem volt; magánosok kölcsönözték ki tőkéiket, többnyire magas kamatra, mert hiszen a kamatlábnak időnkint való törvényes szabályozása sohasem mentette meg a kölcsönre szorulókat attól a kényszertől, hogy a hitelt azokkal a feltételekkel vegye igénybe, ahogy éppen kínálják neki. S a gazda távolsága a hitelforrásoktól, a hitelezőknek az a kívánsága, hogy kölcsönzött tőkéjüket hamar visszakapják, végül a mezőgazdasági termelés kockázata mind abban az irányban hatottak közre, hogy a gazdának a kölcsönből a legdrágább fajta jusson. Különösen azok a tőkés elemek, amelyek a birtokmegkötöttség idején földhöz nem juthattak volna, ennek a biztosítéknak a hiányában a személyi és ingó hitel minél nagyobb drágaságában kerestek kárpótlást.

Fordult a hitel megítélése akkor, amikor a birtok megkötöttsége feloldódván, ahhoz bárki hozzájuthatott, s amikor a telek-könyvek rendszerének megszilárdulása a föld tulajdonjoga, s annak megterhelhetése körül tiszta képet mutatott. Ez időtől a hitelezőnek inkább érdeke volt követelését magán a földbirtokon biztosítani, mert ez állandóbb értékű volt, mint a halandó személyre, vagy a romlásnak kitett ingóságokra alapozott hitel, s mert a hitelezés mögött gyakran ott kísértett az a gondolat is, hogy, ha az adós fizetésképtelen, a hitelező megszerezheti a föld tulajdonjogát. S a gazdának is kedvesebbnek látszott a földet megterhelni, mint a személyi hitelért kezesekért szaladgálásnak, vagy ingók elzalogo-

sításának kálváriáját végigjárni. S bár a földre nyújtott hitel igen sokáig szintén jóval drágább volt, mint ahogy a földben rejlő kiváló biztosíték mellett lehetett volna, a személyi és ingóhitelnél mégis olcsóbbnak mutatkozott: a gazda tehát, amíg a földre egyáltalán kaphatott kölcsönt, szivesebben fordult ehhez a kölcsönformához. Ez az összekeverése különböző célokra szükséges hitelformáknak végeredményben magát a gazdát hozta súlyos helyzetbe. Olyan kölcsönt is a föld megterhelésével fedezett ugyanis, amely az üzem múló bajainak a fedezésére lévén szükséges, mielőbb visszafizetendő lett volna. A hitelező biztosítva látván pénzét, nem kérte azt vissza; a gazda kényszer hiányában nem sietett a törlesztéssel, s csak akkor jött igazán zavarba, amikor a föld hozadékából hosszú időn át visszafizetendő nagyobb hitelre szorult, s ezt már nem kaphatta meg, mert földje meg lévén terhelve, megfelelő biztosítékot nem nyújthatott. Bármily megoldást választott, nyomorba jutott s esetleg meg kellett válnia a földjétől; ha második, harmadik helyen betáblázott még drágább kölcsönrel ideig-óráig ki is került a bajból, ezzel földjének hozadékát még jobban megterhelte, s amíg a birtokhoz ragaszkodott, munkaerejével a hitelezőt szolgált.

A *sic vos non vobis* elvének a másokért görnyedő eladósdott gazdavilágban ilyen érvényesülése a világtörténelem folyamán többször fölmerült s a jobbágyszabadság óta újra igen éles képekben jelentkezett.

Az agrárpolitikának fontos feladata, hogy ezeknek a viszásgoknak, amelyek a mezőgazdasági termelő osztályokat újra és újra tönkretelhetik és kicserélhetik, az okait kinyomozza, s ne csak azokat a szabályokat állapítsa meg, amelyek szerint a mezőgazdasági hitel okszerűen igénybevehető, hanem vizsgálja azokat az akadályokat is, amelyek a hitel helyes megtalálását és kihasználását gátolják.

A mezőgazdasági hitel igénybevételének vezető szabálya, hogy mindannyiszor, amikor aránylag gyorsabban megtéríthető költségről van szó, akkor a gazdát is serkentő rövid lejáratú hitel vétessék igénybe, s amikor súlyosabb terhek fedezése válik szükségessé, akkor forduljon a gazda a hosszabb lejáratu, s magát a földet is lekötő hitelformákhoz.

Üzemi célú hitelnek rövid lejáratúnak kellene lennie, s így a gazda személyi hitelével, vagy legfőljebb ingózáloggal kell fedeztetnie. Az üzemvitelben történő kisebb fönnakadások ugyanis

gyakorla ismélldhetnek; tartós terhet vállalni nem szabad ezek törlesztésére, inkább abból a föltevésből kiindulni, hogy — miután bármikor újabb ilyen üzemzavar állhat elő — annak igen gyorsan, egy- vagy legföjebb két termelési éven belül le kell fizetnie.

Az üzemi hitelnél tehát a gazda érdeke s a hitelező hajlandósága megegyezik abban, hogy ez a hitel rövid lejáratú legyen: vitás lehet mégis a rövid lejárat közelebbi meghatározása, a hitel drágább vagy olcsóbb volta s a biztosítás módja. Magánszemélyek — s a gazda üzemi hitelét most is gyakran fedezi ezeknél — nem sokallják az egy vagy két esztendőre szóló határidőt, de a kölcsön magas kamatával igyekeznek kárpótolni magukat. Azok a vidéki pénzüzetek, amelyekhez a hitelt kereső gazda hozzá tud jutni, többnyire a verseny folytán is mérsékelik igényeiket, de az igen rövid lejáratú váltókhöz ragaszkodván, ezzel a gazdára szintoly nagy terhet és költséget rónak. Az ingó záloggal biztosított hitel nincs még ugy szervezve, hogy a kisebb gazda hitelét is olcsóvá tenné: a magánkölcsonzó és a takarékpénztárnak egyaránt drága kölcsöne tehát gyakran oda sodorta, hogy a rövid lejárat idején nem volt fizetképes, újabb üzemi zavarok ismét kölcsönre utalták s a muló bajok terhes, nyomasztó adóssággá nőttek.

Az üzemi hitelnek a gazda személyében rejlő garanciára való fektetését végre németországi kísérletek alapján szövetkezeti úton oldották meg, vagy legalább is javították. A szövetkezeti gondolat lényegéről s kifejlődéséről alább szölnk; itt legyen elég annyit említeni, hogy a szövetkezet a kisebb falvakig is lenyuló hitelszervezeti hálózat, amely áthidalja azt a távolságot, amely a nagy pénzforrások s a falusi kisgazda között van, ismeri a gazda személyét, igényeit és megbízhatóságát egyaránt, a kölcsönös segítség alapján nyújt hitelt váltóra vagy kötelezvényre, nem törekszik nagy nyereségre, viszont ennek fejében gondosan bírálja, hogy a hitelkereső személye elég biztosítékot ad-e arra, hogy a tőkét valóban termelési célra fordítja s a kitűzött időben visszafizeti. A szövetkezeti szervezkedés mai felfogásunk szerint a legjobb eszköz a kisebb gazda személyi hitelének a közösség szempontjából való kielégítésre is, föltéve, hogy a szövetkezeti hálózat elég összeköttetést tud fentartani a pénzpiaccal s a hiteligényeket ki tudja elégíteni.

A mai szövetkezeti formákon kívül jó szolgálatot tett a

mezőgazdák hitelügyének Angliában a skót Cash credit rendszer, mely a városban működő hitelszervezet s a gazda közti összeköttetést ez utóbbit ismerő s érte jót álló helyi informátorra alapítja.

Az üzemvitel céljaira szolgáló hitelnek a személyi garancián kívül tárgyi biztosítéka is lehet a gazdálkodó ingóságaiban, mindenek fölött pedig eladásra szánt terményeiben. Az ingóhitel régebben az uzsora legnagyobb visszaéléseire adott alkalmat, később azonban e téren is kifejlődött megbízhatóbb szervezet, mely nemcsak a mezőgazdaság hiteligényeit elégítette ki jobban, hanem a terménykereskedelemnek is jó szolgáltatásokat tett.

A gabonaraktárak kiépítése hozta meg ezt a változást. A gazdának jóformán egyellen terménye a gabona, a mely nem romlandó és igazán forgalomképes; ugyancsak a gabona az, a melynek árhullámozásai arra bírják a gazdát, hogy ne váljon meg terményétől közvetlenül a betakarítás után, a mikor az árak rendszerint nyomottabbak, hanem várja meg a kedvezőbb értékesítés idejét. Lehet azonban, hogy ez tovább késik, mint a meddig üzemi tőkéje elegendő: a nyomott áron való eladás kényszere elől tehát úgy menekülhet, hogy zálogba adja gabonáját és hitelt vesz föl rá. A gabonaraktár átveszi a gabonát, arra vagy hitelt nyújt, vagy a gabona letételét igazoló zálogjegyet szolgáltat ki, a mire más pénzforrás adhatja az előleget. A raktár nemcsak őrzi, hanem szakszerűen kezeli is a gabonát, szellőzteti, tisztítja, osztályozza s a gazda által kívánt időben, vagy ha megbízása van rá, az általa legjobbnak vélt időpontban el is adhatja azt. Az időpont kiválasztását jobban meg tudja ítélni, mint az egyes gazda, mert a terménykereskedelem köreivel állandó érintkezése van s az áralakulásokról, sőt összefüggő nagyobb hálózaton az eladásra kínált mennyiségekről is mindig tájékozva van.

A gabonaraktár vagy a gazdák közös intézménye, s ilyenkor gyakran szövetkezeti alapon van szervezve, néha tetemes állami támogatással is (pl. Németország), vagy közintézmény (pl. Oroszország), mindkét esetben lehetőleg olcsó hitelforrása a gazdának. De lehetnek a gabonaraktárak a terménykereskedelem gyűjtőszervei is, amikor nyereséges üzletre törekednek. Északamerikában a vasúti állomások mellett épített gabonaraktárak hálózata az elevátor társaság kezében a gabonakereskedelem főirányítójává vált, s szinte diktálni tudta a gazdának a gabonaárakat.

A gabonaraktárak oly mértékű kiépítése, hogy minden vidék közelben kapja a terményeinek elhelyezésére alkalmas helyiséget,

rendkívül költséges, s ez útját állja a szervezet teljes kifejlődésének, valamint annak is, hogy a raktárak által nyújtott hitel a gazdák szélesebb körének hozzáférhető legyen. Különösen a kisgazdák csekélyebb és eltérő minőségű gabonakészletének fölvételére kevésbé alkalmasak a gabonaraktárak.

Magyarországon a gabonaraktárak gyér hálózata (1911-ben 49 nyilvános áruraktár és 40 szövetkezeti gabonaraktár szolgáltatott hetenkint adatokat a nála tárolt készletekről) részben üzleti alapon van szervezve, mint nagyobb budapesti bankok, s kisebb vidéki takarékpénztárak vállalkozása, részben szövetkezeti alapon.

A gabonaraktárakban tárolt mennyiségeknek, az úgynevezett látható készleteknek a számontartása a gabonaáralakulásra rendszeren nagy befolyással szokott lenni, bár épen a világháború kitörésekor nyilvánvaló lett, hogy a készletekre vonatkozó becslések meglehetősen félrevezetők.

A raktárak hálózatának hiányossága, másfelől pedig az a nehézség, amely a gabonának távolabb fekvő raktárba szállítása, s onnan ismét továbbítása körül fölmerül, az ingóhitelnek az elraktározásnál könnyebb fajait is megteremtette, különösen francia példák után.

A hitelező nem kívánta meg annak a gabonának vagy más terménynek — mert az ingóhitel e fejlődési fokán már nemcsak a gabona kínálkozott alkalmas zálogtárgyul — amelyre kölcsönt adott, meghatározott raktárba szállítását, hanem megelégedett valamely ismert harmadik személlyel való letételével.

Még mozgékonyabbá vált az ingóhitel akkor, mikor ezt a kikötést is fölöslegesnek tartották, s hitelképesnek tartották az árut akkor is, ha az magánál a gazdánál maradt. A gazda az így elzálogosított terményt akár el is adhatta közben, ha kedvező ajánlatot kapott, csupán elszállítania nem volt szabad addig, amíg hitelezőjének követelését ki nem egyenlítette. Amikor a terményt raktár vette át, az erről adott zálogjegyek (warrants agricoles), mint valami értékhelyettesítők, szabadforgalom tárgyává lettek, s akár többszörösen is gazdát cserélhettek.

Az ingó hitelnek a még be nem takarított termésre (függő vagy zöldhitel), továbbá az élő fölszerelésre való kiterjesztése szintén francia szabályozás nyomán terjed, az 1898 és 1906 évi törvények alapján. Hazánkban volt kísérlet az ingójelzáloghitel szervezésére (amikor az ingók a gazda birtokában maradván, a zálogjog csak jelképileg gyakoroltatott volna), de nem került a törvényhozás elé.

Az ingóhitel szervezése föltétlenül nehezebb, mint a személyi hitelé, mert a nyújtott nagyobb biztosíték gondozása több apparátust igényel; számos esetben azonban nyugodtabb forrása a hitelnek, megkíméli a gazdát a hirtelen eladás árvesztéseitől, s nem kényszeríti arra sem, hogy üzemviteli célokra földjét terhelje meg. Ezért az ingóhitel fejlesztése még nagyon kívánatos, főleg abban az irányban, hogy a kisebb gazda terményeire is jobban hozzáférhető legyen. A hol értékcsökkentő szövetkezetek vannak, ezek egyes áruknál az adott előlegekkel pótolják némileg az ingó hitelt.

A föld termelőképességének emelése érdekében végzett talajjavító munkák, (alagcsövezéssel vagy más módon végzett víztelenítések, öntözőcsatornák, homokmegkötések stb.), s valamint a gazdaság felszerelésének kiegészítésére eszközölt beruházások már sokkal költségesebbek, hogysem azok a személyi vagy ingóhitel igénybevételével fedezhetők volnának. Ezeknek a fedezésére ugyanúgy, mint a földvásárlás céljaira magasabb rendű, s értékében maradandóbb biztosítékot kell nyújtani, magát a földet, amelynek megterhelése a jelzálogos biztosítás útján történik.

14. A jelzálogos hitel.

A gazdák a mezőgazdasági hitel legtökéletesebb formájának a hosszúlejáratú fölmondhatatlan kölcsönt tartják, mert ez nyújtja a termelőnek a legnagyobb biztonságot, s ez a legalkalmasabb módja a mezőgazdaságban lassan megforgatott tőke visszafizetésének.

Valóban a mezőgazdasági hitel sok céljára legalkalmasabb ez a hitelforma, de megteremtése nem kis nehézségekbe ütközik, olyan átalakítása pedig, hogy teljesen simuljon a mezőgazdaság szükségleteihez, még fogósabb feladat.

Hosszúlejáratú és fölmondhatatlan hitel ellenkezik a legtöbb hitelező érdekével, aki tőkéje fölött szabadon kíván rendelkezni, s azt esetről-esetre ott értékesíteni, ahol a legelőnyösebb kamatozást biztosítja számára. A magánhitelező szívesen hajlik arra, hogy követelését jelzálogilag biztosítsa, de a kölcsön hosszú lejáratát legfőképpen akkor hajlandó elfogadni, ha a feltételek rá olyan kedvezők, hogy e jó feltételeknek huzamosabb időn át való lekötése előnyös; ez viszont a gazda érdekeivel ellenkezik, aki terhes föltételeket nem viselhet hosszú időn át.

A hitelező és kölcsönvevő közt lévő ezen kiegyenlíthetetlennek látszó érdekellentét végre úgy nyert megoldást, hogy a földre nyújtott, tehát immobilizált tőke erejéig a kölcsönadók zálogleveleket bocsátottak ki, amelyeket értékesítve, a tőkét ismét mobilizálták: a hitelező így — a gazdának nyújtott hitel hosszú lejárata mellett is — tetszése szerinti időben hozzájuthatott tőkéjéhez, s azt tovább forgathatta, a záloglevél pedig, mint a követelésnek jelképe ahhoz a tőkéshez vándorolt, ki pénzének kellő gyümölcsözletésére súlyt helyezett ugyan, anélkül azonban, hogy közvetlen kölcsönügyletekbe bocsátkozott volna.

A záloglevél rendszerint kerek összegről szóló kötelezvény, meghatározott kamatozással, s biztosítéka az a föld, amelyre a zálogleveles kölcsönnel hitelt nyújtottak, tehát teljesen megbízható, s értékben rendszerint növekvő biztosíték, annyival is inkább, mert egy-egy hitelező testület által kibocsátott záloglevelek biztosítékát az általa jelzáloggal megterhelt összes földterületek egyetemlegesen képezik. A záloglevél ezek szerint meghatározott formák közt való továbbadása a földdel szemben való tőkekövetelésnek; azt a szerepet játssza, mint a szintén tovább adható warrant az ingózálog üzletben. A jelzálogos kölcsön olcsóbb, vagy drágább volta attól függ, hogy milyen keresletet lehet fölkelteni a záloglevelek iránt, amelyeknek árfolyama a kereslet mérvéhez képest ingadozik. A kamatláb emelkedésével a záloglevelek árfolyama rendszerint csökken, a pénz olcsóbbodása idején a záloglevelek árfolyama emelkedik. Minthogy a földre kölcsönző a kívánt tőkét leggyakrabban nem készpénzben, hanem záloglevélben adja, amelynek értékesítése az adós dolga, a földhitel olcsóbb vagy drágább volta is attól függ, hogy milyen föltételek mellett tudja az adós a zálogleveleket értékesíteni. Amikor sok az elhelyezést kereső heverő tőke, a záloglevelek magasabb áron — néha a névértéket meghaladó összegben — értékesíthetők; pénzszüke idején a záloglevelek értékesítése is nehezebb. A záloglevéllel tehát a pénzpiac legérzékenyebb hullámzásai is eljutnak a földhitelhez, amely így a nagyforgalom legkedvezőbb kölcsönfeltételeit is élvezheti.

A záloglevelek árfolyamának emelésére — tehát a földhitel olcsóbbá tételére — a zálogleveleket előre meghatározott hosszabb időszakokban ki szokták sorsolni, s értéküket készpénzben kifizetni. A kisorsolás vagy névértékben történik, — magasabb kamatláb idején ez is nyereséget jelent a záloglevél birtokosára, mert ilyenkor az árfolyamérték jóval a névérték alatt szokott állni, — vagy a

névértéken fölül bizonyos — 5—10%-os — prémiummal, ami az efajta záloglevelek árfolyamértékét is rendszerint magasabban tartja, vagy pedig nyereményekkel, amikor a prémiumokra szánt összegekből sorsolási alapot létesítenek.

A záloglevél biztosítja, hogy a gazdának kölcsönzött tőkét — a földben rejlő biztosíték nagy erejénél fogva — a hitelező visszaveheti, s tovább forgathatja anélkül, hogy őt a kölcsön használatában meg kellene bolygatnia; a gazda tehát hosszú időre élvezi a kölcsönt, annak váratlan elvonásától nem kell rettegnie s a kamatokkal együtt apró törlesztési hányadokban fizetheti vissza a tőkét, az adott kölcsön természete szerint 30—50—60 év, vagy még hosszabb idő alatt.

Hogy azonban a zálogleveles kölcsön áldása a gazda számára hozzáférhető legyen, ahhoz az kell, hogy a földhitelt olyan szervezettől kapja, amely elég garanciát tud nyújtani a zálogleveleket vásárló tőkések szemében arra, hogy a záloglevelek annak idején beváltatnak, s őket károsodás nem éri. Magánszemélyek tehát nem alkalmasak záloglevél kibocsátására*; tőkében erős, s kellő biztosítékot nyújtani tudó közintézmények nyújthatnak csak zálogleveles kölcsönöket. A legtöbb államban törvényileg van szabályozva a záloglevél kibocsátási joga, s annak a biztosítéknak a mérve, amely a záloglevél-kibocsátásnak előfeltétele.

A jelzálogos hitel megszilárdulásának másik fontos feltétele az, hogy a hitelt kereső birtok tulajdonjogáról és terheiről tiszta képet lehessen nyerni. Ezek feltüntetésére szolgálnak a *telekkönyvek*, amelyek vezetését nálunk az 1723. évi 170. t. c. rendeli el, s az 1840 évi XXI. t. c. szabályozza még a rendiség korában. Teljes kifejlődését a telekkönyvi rendszer csak a modern hitelélet korában éri el, de kisgazdánk érzéke ma is sok helyütt hiányos a tekintetben, hogy a tulajdonjogban beállt változásokat, kifizetett terhek törlesztését nem sietnek a telekkönyvben kiigazíttatni.

Azok az intézmények, amelyek telekkönyvi bekebelezés útján hosszú lejáratu jelzálogos kölcsönt nyújtanak, s ennek alapján

* Nálunk a múlt század huszas éveiben szokásos volt a nagybirtokok emisszionális kölcsöne, melynél a birtokos a kölcsön egész összegéről főkötelezvényt állított ki, azt valamely bankháznál tette le, amely ügynökeivel a közönségnek részkötelezvényeket adott el. A közvetítő cég és ügynökök megbízhatatlansága azonban úgy az adós birtokos, mint a kis hitelezők érdekeinek igen sokat ártott. L. Vargha Gyula; A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896. 187. l.

zálogleveleket bocsátanak ki, majdnem kizárólag hitelintézetek, még pedig vagy a pénzforgalom egyéb ágaival is foglalkozók, vagy kizárólag jelzálogüzletre szorítkozók, s vagy nyereséges üzleteket keresők, vagy a földhitel olcsóbbá tételére alakult közhasznú intézetek, vagy a hitelezők, vagy az adósok egyesülései.

A történeti fejlődés ez utóbbiak tevékenységét jegyzi föl először a jelzáloghitel fejlesztése terén; a nyereségre dolgozó vállalatok csak később követték őket a már tört uton, s hogy a földhitelnek ezen kedvezőbb formák közt való nyújtása a kölcsönző tőkésnek is hasznára válik, mutatja, hogy a nyereségre dolgozó vállalatok később mégis sokkal szélesebb körű jelzálogüzleteket bonyolítottak le, mint a közhasznú intézmények.

A közhasznú intézmények, akár az államnak, akár törvényhatóságnak vagy más területi egységnek az alapításai, akár pedig — ez a leggyakoribb eset — a földhitelre szorulóknak egymás támogatására létesített intézményei, abból az alapelvből indultak ki, hogy az egyesek kölcsöneiért az összeség földbirtokai felelősek, s hogy az egyesnek nyújtott kölcsön szükségességét, annak fölhasználása módját szigorúan megvizsgálva, a közösség ellenőrzése biztosítékot nyújt a kölcsön el nem kallódása s a veszteség ellen. Akkor, amikor a földhitelt magánosoknak igen nehéz föltételű kölcsönei szolgáltatniák, s amikor a hitel tekintetében a mezőgazdaság minden más termelési ággal szemben rendkívül hátrányos helyzetben volt, a kölcsönösségnek és egymásra utaltságnak ez a támogatása hatalmas lépést jelentett a földhitel javítása terén. Az így alakult intézményeknél a nyereszkesedés kizárása olcsóbbá tette a kölcsönt, s lehetővé tette, hogy az egyetemleges felelősség dacára az esetleges veszteségeket is a közösség könnyen elviselje.

A földbirtoknak azonban sokkal több hitelre volt szüksége, hogysem igényeit az ily közhasznú intézményeknek korlátozott pénzügyi ereje kielégithette volna. Ezért, s másfelől, mert az elhelyezést kereső magántőkék a záloglevelek intézményében elég biztosítékot találtak arra, hogy tőkéjükhöz tetszés szerinti időben hozzájuthatnak, a földhitelnek zálogleveles kölcsön alapján való kultiválását fölvtették üzletkörükkbe a nyereségre alapított társaságok is, azonban a közhasznú intézmények okozta verseny folytán már mérsékeltebb föltételekkel. Így sikerült végre összeegyeztetni a két szélsőséges érdeket, s a gazda részére aránylag olcsó, hosszú lejáratú, föl nem mondható hitelt biztosítani, úgy, hogy a magán-

tőkés, a kinek pénzéből végeredményben ez a kölcsön kikerül, a szabad rendelkezés, gyors mozgósíthatás előnyeit se veszítse el.

A földhitel e szervezete dacára is ki van ugyan téve a pénzpiac hullámozó kölcsönfeltételeinek, de megszűnt az izoláltsága, helyhez kötöttsége, s a nagy piacok olcsóbb feltételeihez is hozzájuthat. Azt a kockázatot, hogy a földre értékén túl kölcsönöket ne nyújtsanak, a tőke igyekszik elkerülni, mennyiben a jelzálogkölcsönt a föld s az abba beépített értékek bizonyos százalékán túl (50—75%) nem igen adják; azt a veszedelmet azonban, hogy a föld ne terheltebbé legyen meg jobban, mint a hogy a hozadék a kamatot, a tőketörlesztést s a gazda és családja megélhetési költségeit megbirja, magának a földtulajdonosnak kell óvatosan kerülnie, s pénzben időben a könnyen folyósított jelzáloghitel romlására lehet a gazdának a fent említett biztosítékok dacára is.

Különösen veszedelmesekké válhatnak a második, harmadik helyen biztosított olyan jelzálogos terhek, a melyek már rendszerint nem olcsó zálogleveles kölcsönök, hanem rövid lejáratu, magas kamatlábú hitelek, s a melyek törlesztése a föld hozadékának minél nagyobb részét foglalja le.

A földhitelnek a hosszú lejáratu fölmondhatatlan kölcsönökre alapított szervezete Poroszországban fejlődött először, Nagy Frigyes kezdeményezésére, s a hét éves háborút követő nagy hitelszükséglet idején, a Landschaftok útján, a melyek nagyobb terület birtokosainak kényszertársulatai voltak. A Landschaftok, melyek később, a XIX. században központi hitelintézetet is alakítottak, főleg a nagybirtokosok hitelszükségleteinek a kielégítésére voltak hivatva, a kölcsönös támogatás elve alapján, állami felügyelet alatt. Az intézmény gyorsan fejlődött, kölcsöneiért előbb maga a jelzáloggal megterhelt ingatlan, majd ezeknek egyetemessége felett, hitelezéseit később a kisebb birtokokra is kiterjesztette, több milliárdnyi záloglevelet hozott forgalomba, s ma is nagy jelentőségű szervezet, a melyre a mezőgazdasági élet szabályozásának egyéb fontos funkciói is vannak bízva.

Ausztriában a Galiciai Hitelegylet (alakult 1841-ben) kezdette meg — ugyancsak nyereszkedés kizárásával — a zálogleveles földhitel nyújtását. Tartományi hatáskörrel, állami támogatással indult meg, az árva-pénzek egy részét is működési körébe vonta. Ennek megalakulását jóval később követték a többi osztrák tartományok hasonló szervezeti jelzálogintézetei; közben azonban az Osztrák Nemzeti Banknak 1856-ban fölállított jelzálogosztálya is

megindította a jelzálogos kölcsönök folyósítását. A bank nyereséges alapon végezte s végzi a földhitel nyújtását; jelzálogüzletének súlypontja később, mint Osztrák-Magyar Banké, Magyarországra helyeződött át. Az osztrák nemzeti bankot követően Ausztriában elég gyors egymásutánban létesültek közkereseti társaságok, a melyek üzletkörükbé a jelzálogos hitel nyújtását is fölvevtek, ezek egy részét azonban az 1873. évi pénzügyi válság elsodorta, s minthogy közben az állami szükségletek is mindig nagyobb pénzforrásokat vettek igénybe, a földhitel terén ismét érezhetővé vált a tőke hiánya.

Európa többi országaiban is többnyire állami kezdeményezésre, vagy épen állami támogatással létesültek közhasznú földhitelintézetek, amelyek mellett később a nyereségre törekvő magánvállalkozás is a földhitel szolgálatába állt. Így létesült 1852-ben Párisban a Crédit Foncier, Rómában az Instituto Italiano de Credito Fondiario (1890), a Svéd királyi jelzálogbank (1861), a Spanyol jelzálogbank (1872); Oroszországban külön nemes és paraszt földhitelintézetek.

Magyarországon az országgyűlés 1844-ben alkotott törvényjavaslatot országos földhitelintézetről, az igazgatóság felelősségének s a törvényhozás ellenőrzésének hangsúlyozásával. E két kikötést a korona ellenezte, s ezért a javaslat nem emelkedhetett törvényerőre. 1848-ban a XIV. t.-c. elrendeli a földhitelintézet fölállítását 500.000 frt. tartaléktőkével, de a szabadságharc s annak gyászos befejezése miatt a terv ismét nem valósulhatott meg.

Egyes takarékpénztáraink, így a pesti és a pozsonyi adtak ugyan jelzálogkölcsönöket, de a földbirtok hitelszükségletéhez képest elenyésző mértékben. Az úrbéri szolgáltatásoktól elesett, földtehermentesítési kötvényei után pedig egy ideig kamatot sem élvező földbirtokra nehéz közterhek is súlyosodtak, s csak a gabonaáraknak 1852 óta észlelhető emelkedése szolgált némi ellensúlyozóul.*) 1856-ban azonban a helyzet rosszabbra fordult s a takarékpénztárak is kénytelenek voltak korlátozni jelzálogüzleteiket. Végre az első mezőgazdasági érdekképviselőnek, az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek kezdeményezésére 1863-ban megalakult a Magyar Földhitelintézet 209 alapítóval. Szervezete úgy van megállapítva, hogy az alapítókön kívül a jelzálogos adósok (a nagyobb kölcsönt vevők közvetlenül, a kisebbek képviselő útján) birnak szavazati joggal a közgyűlésen; az intézet

*) Vargha Gyula i. m. 284 l.

tehát inkább az adósok egyesülése és szövetkezeti jellegű. A Magyar Földhitelintézet által nyújtott kölcsönök minimumát az alapításkor 3000 forintban állapították meg; ez a magas kölcsönhatár az intézetet oda terelte, hogy főleg a nagybirtok hitelszükségleteinek kielégítésére szolgáljon. Az 1871. évi XXXIV. t.-c. a Földhitelintézet részére állami kedvezményeket biztosított, az 1889. évi XXX. t.-c. pedig fölhatalmazta visszabálozási és talajjavítási kölcsönök kibocsátására is, s zálogleveleinek bélyeg- és adómentességet biztosított.

A kisebb birtokok hitelének szolgálatára — magánkezdeményezésből eredő meddő kísérletek után (aminő az 1872-ben alakult, s 1880-ban csődbe került Kisbirtokosok Földhitelintézete) — az 1879. XXXIX. t.-c. alapján állított föl 1880-ban a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, szintén az adósok egyesületeként, s szintén olyanműi állami kedvezményekkel, a minőkkel a Magyar Földhitelintézet bír. Az eredeti terv szerint ennek az intézetnek vidéki előlegegyletek hálózatát kellett volna megteremtenie, s így a kisbirtokhoz közelebb férköznie. A szervezet azonban egyáltalán nem épült ki, s a Kisbirtokosok Földhitelintézete hasznos szolgálatokat tett ugyan a mezőgazdasági hitelügynek, de inkább a középbirtokosság, mint a kisbirtokosok javára, s csak később, mikor a kölcsönöknek minimumát leszállították, s vidéki képviselőket is állítottak föl, érezte meg inkább a kisbirtok is az intézet működésének hasznát.

A kisbirtok hitelszükségleteinek kielégítésére a nyereségre dolgozó vidéki pénzügyintézeteken kívül — amelyek kölcsönfeltételeit azonban az előbb említett két közhasznú intézmény versenye mérsekelte — a múlt század nyolcvanas éveitől kezdve a szövetkezeteknek növekvő hálózata szolgált, amely kezdetben ugyan inkább a személyi hitelt kultiválta, később azonban jelzálogos kölcsönöket is nyújtott. (A szövetkezeti intézmény fejlődésére vonatkozólag I. a 17. fejezetet.)

A földbirtok adósságterhéről az eddigi módszerekkel pontos adatokat gyűjteni nem lehetett; mégis némi tájékoztatásul szolgálhat, hogy Magyarországon a hazai hitelintézetek s az Osztrák Magyar Bank által nyújtott jelzálogkölcsönök összege a földbirtok és bérházak terheinek összefoglalásával 1883-ban 595 millió koronát tett, 1915-ben pedig 3.876.6 milliót, úgy hogy a 32 év folyamán a jelzálogteher 551%-kal növekedett; az Osztrák Magyar Bank kölcsöneinek összege nem egészen kétszereződött meg, a többi hitelintézet nyújtotta kölcsön azonban majdnem hétszere-

sére emelkedett. Magára a földbirtokra nyújtott hitelt 1894 óta tudjuk külön választani; ekkor 889 millió jelzálogteher feküdt az említett forrásokból a magyar földbirtokon, 1915-ben pedig 2.546 millió korona; e két évtized alatt tehát a megterhelés 186%-kal nőtt. Ez adatokban sem a magánszemélyek, sem az egyéb jogi személyek (gyámpénztárak, alapítványi hivatalok stb.) által nyújtott kölcsönök nincsenek befoglalva.

A 100 holdon felüli gazdaságok adósságterhe nálunk egy 1905. évi felvétel szerint másfélmilliárd korona volt; a szabadforgalmú birtokok, amelyek sokkal nagyobb tőkeerőt képviselnek, aránylag jobban meg is voltak terhelve, a kataszteri tiszta jövedelem 73,7%-áig, amíg a kötött birtokok 45,8%-ig.

15. Az újabb földfehermentesítés.

A mezőgazdasági hitelnek az újabb évtizedekben való örvedetes fejlődése, terjedése és olcsóbbá válása még azokat a terheket is alig tudná fedezni, amelyek évről-évre újabban nehezedenek a földbirtokra, az örökösársak kielégítése, a föld szükséges javítása, a felszerelés kiegészítése, s az üzemben sűrűn előfordulható zavarok folytán. Minél inkább kényszeríti a verseny a földbirtokot az intenzívebb termelésre, annál inkább növelnie kell üzemi tőkét, s annál inkább rászorul hitelre.

A hitelszervezetek fokozódó igénybevételére van tehát szükség, hogy a földbirtoknak folyamatos tőkeszükségleteit el lehessen látni. Ám a földbirtokot majdnem mindenütt kedvezőtlen időben fölvelt régi terhek súlya is nyomja, amelyek a földhozadék tekintélyes részét lefoglalják. Az a, mintegy félszáz év, amely a földbirtok felszabadulásától a hitelszervezet kiépítéséig eltelt, az adóságoknak olyan súlyos béklyóit rakta a földbirtokra, amelyek gátolják a további haladását. Itt-ott jó sikerű konverziók valamit enyhítenek a nyomáson; általánosságban azonban a birtok eladósodása — annak jövedelmezőségéhez képest — olyan nagymérvű lett, hogy emiatt nemcsak nem juthatott teljes erő kifejtéshez, hanem jóformán csak a hitelezőnek jövedelmezve, mobilissá is vált, kicsúszott a régi birtokos lába alól, s új gazda kezére került.

Vannak ugyan időszakok, mikor a kedvezőbb termelés, s az értékesítés javuló viszonyai mellett a bomlásnak ez a processzusa lassodik, megáll, sőt vissza is fejlődik; a konjunkturák azonban — mert a gazda nem tarthatja kezében az értékesítés minden szálát — csak nagyon ritkán annyira kedvezők, hogy a föld terheit tisz-

tázni lehessen, sőt a következő depressziók idején a birtok többnyire még mélyebbre süllyed az eladósodásban. *)

Abból kiindulva, hogy a föld a mezőgazdasági termelés természeténél fogva nagy terheket nem bír el, s az eladósodás bizonyos határon túl a birtokos egzisztenciáját közvetlenül fenyegeti, továbbá attól a meggondolástól vezéreltetve, hogy a föld túlságos eladósodása kevésbé a birtokosok hibájából keletkezett, mint inkább abból, hogy a forma szerint földszabadított, de teljesen magára hagyott, s a verseny ellen nem óvott földbirtok, megfelelő hitelszervezet nélkül szinte ki volt szolgáltatva a hitelezők kényének, az a gondolat vetődött föl az agrárpolitikusok sorában, hogy újabb földtehermentesítésre van szükség, a földet meg kell szabadítani régi adósságaitól, s a gazdasági élet versenyébe úgy bocsátani bele, hogy kellő hitelszervezet támogatásával a jelen és jövő terheiért legyen csupán felelős.

A földbirtoknak ez az új tehermentesítése bizonyos mértékig olyan folyamat volna, mint a minő a jobbágyság megszüntetésekor ment végbe, azzal a különbséggel, hogy az új tehermentesítés után már átgondolt agrárpolitikai intézkedések állanak fölt a földbirtok további sorsa mellett. Az új földtehermentesítés jelszava körülbelül abban az időben hangzott el, amikor másfelől azt vitatták, hogy minden emberi munka a föld értékét emeli, s a gazdasági élet nagy teljesítményei végeredményben a földtulajdonos hasznát és jóvedelmét gyarapítják.

A fölfogásoknak ilyen eltérő volta mellett az új földtehermentesítés gondolata élénk ellenzést váltott ki a másik táborból, s visszafejlődésre, a feudális eszmékhez való visszatérésre való hajlandóságot kerestek a földtehermentesítést hangoztatók szándékai mögött.

Azt nem lehet tagadni, hogy az emberiség szaporodásával, s mezőgazdasági termények iránt való szükséglet fokozódásával a föld értékében folytonos emelkedő irányzat mutatkozik, de nem azért, mintha a többi termelési ágak verejtéke csak ezt szolgálná, hanem azért, mert a gazdasági javak közt a föld a legkevésbé szaporítható, s legkorlátoltabb mértékben rendelkezésre álló. A föld értékének a növekvése azonban nem jelenti föltétlenül azt, hogy

*) Porosz adatok szerint az új terhek föbblete a förlésekkel szemben 1886 és 1907 közt évről-évre rohamosan növekvő volt, jóllehet közbe esik a gabonááraknak emelkedése is. 1886-ban az évi föbblet 133 millió márka volt, 1907-ben 556 millió.

a földet művelő embernek gazdasági prosperitása is ezzel arányosan emelkedik; sőt mindig szélesebbé vált a különbség a földnek forgalmi és hozadéki értéke között. Az elsőben kifejezésre jut az emberiségnek földszerzésre törekvő vágya; a második a föld tényleges termelő képességének a mércéje. Minél inkább távolodik egymástól a kettő, annál nagyobb tőkeerővel kell megvásárolni az aránylag kisebb hozadékképességet, a földet művelő tehát befektetéseinek már csökkenő hasznát látja. Ha pedig a földnek a megvásárlásához szükséges tőke amortizációjánál kisebb hozadékát még egyéb teher is emészti, a termelő részére mindig kevesebb hányad marad, s megélhetése mindig inkább van veszélyeztetve.

A föld értékemelkedése dacára is nagyon lehetséges tehát, hogy az eladósodott birtokon a termelő nem tud boldogulni, a föld hozadékát a hitelezőknek kell elfizetnie, s ő maga nemcsak földjáradékban nem részesül, hanem munkabérének megtérülésére is alig számíthat. Rodbertus hangsúlyozta már, hogy a föld, bármennyire alapja is a folytatólagos termelésnek, tőketörlesztést nem enged meg, s ezért fölmondható adóssággal nem terhelhető meg, hanem legföljebb csak fölmondhatatlan évi járadékkal. Kiemeli, hogy az eddigi rendszer mellett a föld adóssága folyton növekvő a vételár hátralékok s az öröklésből eredő terhek miatt, pedig ezek a hozadék emelkedéséhez sohasem járulnak hozzá.*)

A föld értékemelkedése csakugyan odahathat, hogy másutt felgyülemlett tőkék a földet drágábban vásárolják, de a földnek birtokában lévőket nem menti meg a csekély hozadékokra súlyosan nehezedő terhek nyomasztó voltától. Ezek a terhek — amelyek egyéb termelésnél szerzett sok apróbb és nagyobb megtakarítást elnyeltek — inkább azt eredményezik, hogy a földet művelő beruházásokhoz nem mer folyamodni, nehogy adósságait még inkább növelje, s így végeredményben nem fejti ki a művelésnek azt az intenzitását, amelyet éppen a földnek emelkedett értéke indokoltta ténne.

Abból a szempontból tehát, hogy a föld megtartassék az azt művelők számára, s ezek megélhetésüket biztosítva lássák, sőt intenzívebb gazdálkodásra nagyobb kockázat nélkül is képesek legyenek, a föld újabb tehermentesítésére megindult mozgalom jogosult-

*) Földes Béla (Társadalmi gazdaságtan II. k. 89. l.) Rodbertus fel-fogásával szemben a törlesztési kényszert gyakran nagyon üdvösnek találja, s utal arra, hogy, mivel Rodbertus a megterhelés határát magasabbra venné, javaslata szerint az adósságteher még növekednék.

nak és időszerűnek látszott. A földtehermentesítés módjának megoldása azonban már eléggé vitás. Az a forma, amelyre Poroszországban vannak kísérletek, hogy úgynevezett Regulierungsbankok segítségével a fölmondható és terhes magánjelzálogokat fölmondhatatlan, alacsony kamatozású és mérsékelt törlesztésű kölcsönökké igyekeznek átváltoztatni, az adósságok konverziójának egyszerű módja, amely, ha általánossá válnék is, a terheknek csak némi enyhítésére vezetne, lényeges könnyebbséget azonban nem okozna, s újból és újból fölmerülhetne az a veszedelem, hogy üzemi zavarok esetén a rosszabb föltételű újabb kölcsönök ismét ránehezednének a birtokokra. Az adósságoknak ily konverziója is bizonyos mértékig közsegítséget kíván, mert egyéb közcélaktól elvonandó nagyobb összegű tőke mobilizálását teszi szükségessé, ámbár másfelől a konverzió során visszafizetett magán- és pénzügyi tőkék viszont oda áramlanának, ahol ez a konverziós művelet pénzsűkét idézett elő.

Földtehermentesítés jellegével bír a porosz Besitzfestigung is, mely a telepítési akció körébe eső területeken állami segítséggel csökkentette a német birtokosok földterheit. *)

Az osztrák Schäffle a földhitel inkorporálásától remélte a helyzet javítását: a közép- és kisbirtokosoknak kötelező testületi egyesülésétől, a melyek a földhitel szétosztása felől ellenőrző joggal rendelkeztek volna. A Schäffle javaslataira alapított gyakorlati intézkedések azonban csekély eredményűek voltak.

Az ugyancsak osztrák Hattingbergnek részletes javaslatai között — a melyek főleg a konverzióra s az olcsó hitelforrások gyarapítására vonatkoznak — van egy nagyon figyelemre méltó részlet, a mely kellő előkészítés után egyik jó fogantyúja lehetne a földtehermentesítésnek, s ez az, hogy a falusi megtakarítások ne vonassanak el a falutól, hanem ugyanott használtassanak föl a terhek csökkentésére.

Nagyobb szabású terv a német Hecht Félix javaslata, amely szerint a konverzió életbiztosítással költetnék egybe, olyan összeg erejéig, mely a föld terheinek, vagy súlyosabb terheinek megfelelő, s így a föld a tulajdonos elhúnyta után tehermentesen, vagy legalább az újabb terhektől mentesen szállna át az örökösökre. Itt tehát egy nemzedék súlyosabb megterhelhetése árán a későbbiek a korábbi terhektől, vagy azok egy részétől szabadulva, csak a saját gazdálkodásuk felelősségét viselnék. S ha az újabb nemze-

*) L. bővebben: Kenéz Béla: Nép és föld. 189. L.

déket a viszonyok ismét adósságba keverik, az életbiztosítással kapcsolt hitel folytán ez az adósság ismét nem öröklődnek át: minden emberöltőben alkalom nyílnék a föld terhének csökkentésére. Ennek a tervnek a gyakorlati életbe való átfűtése igen nagy pénzügyi apparátust kívánna. Az életbiztosításnak ily széleskörű általánosítása az első pillanatra igen tetszetősnek látszik, mert új, nagy tömegeket vonván be a biztosítás körébe, a kockázatot elég egyenletesen osztja el. Kérdés azonban, képes-e a mezőgazdaság, különösen pedig az inkább fogyasztásra berendezkedett s így kevesebb pénzbevéttel rendelkező kisbirtok üzemi költségeit az életbiztosítás díjaival megterhelni? A földtehermentesítés gondolatát épen az vetette föl, hogy az élő nemzedéket látták súlyosan görnyedőnek az adósságterhek miatt: ugyanennek a kötelezettségeit még tovább fokozni nem annyit jelent-e, mint újabb nehéz terhekbe keverni? A földre nehezedett adósságoknak azt a többletét is, mely időnkint rákerül, egy emberöltő alatt tisztázni óriási feladat; ha a gazdákra hárul csupán, nem bírják meg, ha az egész közösség osztozkodik benne, a földműves réteg felelősségérzetét csökkenti, s az újabb nemzedék — előre biztosított gondtalanabb életében — nem fog óvakodni a környelműbb adósságoktól sem. A javaslattal szemben kimutatták, hogy Poroszországban a Landschaftok nyújtotta kölcsönöknél jóval erősebben terhelné meg a hozadékot.*)

Egy 1903. évi osztrák tervezet nem megy ily messze a föld tehermentesítése körüli javaslataiban, csupán azt hangoztatja, hogy bizonyos átmeneti idő után újabb mezőgazdasági jelzalogot csak fölmondhatatlan, annuitásos kölcsön alapján adjanak, s fakultative, fokozatosan a korábbi adósságok is ilyenre alakíttassanak át, illetve átalakításuk előmozdítottassék. Ám ez a konverzió — amely ismét csekélyebb hatású — csak addig hasznos, amíg a gazda valamely ok miatt nem kénytelen újabb kölcsönt fölvenni. Az újabb kölcsönök megakadályozására szolgálna a megterhelési határ kimondása, de ez — mint a homestead példája is mutatja — a hitelképességet veszélyezteti, tehát a másik oldalon visszavonja azokat az előnyöket, amiket az egyiken nyújtott.

Hazai irodalmunkban a földtehermentesítéssel Bernát István foglalkozott legtöbbet.**)

Az életbiztosítással kapcsolatos földtehermentesítést ő is helyesli. A hitelszükséglet apasztását kívánja s a

*) Gothein: Agrarpolitiches Handbuch Berlin 1910. 315. l.

**) L. a magyar földbirtok tehermentesítése c. 1905-ben megjelent művét.

konverziót állami kedvezményekkel, olcsó törlesztéses kölcsönökké. A személyi hitelnél a hitelszövetkezeti hálózat fejlesztésére gondol (azóta e téren csakugyan nagy haladás van), s a takarékpénztárak reformjára. Nagy súlyt helyez a vételárhátralékok s az örökösödési terhek megismerésére, ennek alakulását megfigyelő központi szervre (ezt még ma is hiába várjuk), s az örökösödési rend reformjára.

Az újabb földtehermentesítés kérdése még megoldatlan, de az agrárpolitikának élő, aktuális problémáját képezi akkor is, amikor látszólag szunnyad. Valószínű, hogy a mai földművelő nép az elmúlt évtizedeknek sok terhéől megszabadult az utóbbi kedvező konjunkturák ideje alatt; de sok hasznos beruházást is elmulasztott, amit a versenyviszonyok élénkülése után sietve kell pótolnia. Az az új elem pedig, amely a foganatba vett birtokreformok során a törpe- és kisbirtokosság közé emelkedik föl, a vételárnak, földszerelésnek terheivel megrakva kezdi gazdálkodását, vagy éppen huzamos ideig tartó járadékfizetés kötelezettségével, tehát aligha lesz vagyoniilag oly ellenálló réteg, amely a bekövetkező kedvezőtlenebb értékesítési és gyöngébb termelési viszonyok közt ment maradhat az eladósodástól.

Ha a mezőgazdasági termelés rövid időszakokban mutat is oly jó eredményeket, amelyek a földterhek csökkentését segítik elő, ugyanezen idő alatt egyéb termelési ágak jövedelmezősége sem kisebb — sőt többnyire nagyobb — úgy, hogy a másutt szerzett tőkéknek a mezőgazdaságra való befolyása nem csökken. A mezőgazdaságra kedvezőtlen időszakokban viszont ez a befolyás még jobban elhatalmasodik, s az a tény, hogy az őstermelés véletleneknek van kitéve, s a tőkét lassabban és nehezebben tudja megforgatni, még erősebben kidomborodik.

Ismét és ismét előállhat tehát az a helyzet, hogy a mezőgazdaság viszonylagos tőkeszegénysége az őstermelőt másoktól függővé teszi, s ez újra napirendre veti a föld újabb tehermentesítésének a kérdését. A radikálisabb megoldások keresését az tolhatja ki későbbre, ha a viszonylag kedvezőbb időszakokban megfelelő hitelformákkal az eladósodás súlyosabb eseteinek elejét veszik, s a terhek tisztázását előmozdítják. Ameddig lehet, a mezőgazdaság saját regeneráló erőforrásait kell igénybe venni a földterhek elszaporodása ellen; de elvileg mindig nyitva marad az eshetőség, hogy a földtehermentesítés kérdésében a köz segítségére kelljen támaszkodni, amikor a saját hibáján kívül elgyöngített, s a köz szempontjából szükséges termelőréteg védelméről van szó.

16. A mezőgazdasági termények forgalma.

A gazda munkaerejét, figyelmét, tudását a termények előállítására úgy szölván teljesen leköti; azok forgalomba hozatala s értékesítése legnagyobb részben kivüle álló tényezőknek a hatáskörébe esik. A forgalombahozatallal a gazda legtöbbször azért sem foglalkozhatik, mert a mennyiségek, amelyeket eladásra bocsáthat, egyenkint csekélyebbek, hogysem jutalmazó volna a forgalom alkalmas útjait keresni velük; de azért sem, mert az adásvétel különleges ismereteket kíván, amikkel legkevésbbé az a gazda rendelkezik, aki földrajzi elszigeteltségénél fogva a tanulás egyéb forrásaihoz sem jut hozzá.

Ezért minden társadalomban attól az időtől kezdve, amikor egyes háztartások többet termeltek, mint amennyi a saját szükségletük ellátására kellett, mások viszont fogyasztásukat idegen termelésből voltak kénytelenek fedezni, fokonkint kialakult a terményeket közvetítők osztálya, akik a mezőgazdaságtól függetlenül viselték a forgalomba hozatal kockázatát, s élvezték annak hasznát is. A mezőgazdasági terményekkel való kereskedésnek számtalan válfaja van, legnagyobb szerephez jutott azonban a két fő terménycsoporttal, a gabonával s az állatokkal való kereskedelem. Kétségtelen, hogy a kereskedelem érdekei legtöbbször ellentétesek a termelői érdekekkel. Ez utóbbi nélkülözhető terményeiért minél magasabb árat kívánna, hogy költségein kívül olyan nyereséget biztosítson magának, amely kedvezőtlen években is biztosítja megélhetését. Az előbbi, a kereskedő pedig minél alacsonyabb áron óhajt vásárolni, hogy a közvetítésnél fölmerülő költségeit, s vállalkozásának kockázatát ezzel is biztosítsa.

Minél közelebb van egymáshoz a termelő hely és a fogyasztó piac, a kereslet és kínálat ármegállapító hatása annál közvetlenebbül érvényesül, s annál kisebb lesz a különbség a termelőnek eladó, s a fogyasztónak vételi ára között; e különbséget méltán megilleti a kereskedő közvetítő szolgálataért. Ha a termelőt és fogyasztót nagyobb távolságok választják el, s a fogyasztó tájékoztatlan a termelt mennyiségek s a termelési költségek valódi mérve felől, viszont a termelő nem ismeri a fogyasztónak szükségletét és vásárló erejét, akkor a kereskedőnek nemcsak közvetítő szolgálata válik jelentősebbé s az üzlet lebonyolításához szükséges tőkekockázata nőhet meg nagyon, — amikért méltán magasabb részesedést is kívánhat — hanem az ár kialakítására való befo-

lyása is, amelyet szintén saját részesedésének növelésére használhat föl.

Nem szólva azokról az esetekről, amikor a kereskedő a befolyásának érvényesítésében a szélsőségekbe megy s a termelő és fogyasztó között való kedvező helyzetének kihasználásával mindkettőnek a rovására igyekszik túlzott nyereségekre, (bár ezekre is bőséges példákat lehetne idézni az ókori gabonakereskedelem visszaéléseitől kezdve az egész gazdaságtörténelmen át) általánosságban meg lehet állapítani, hogy a mezőgazdasági termények ármegállapításánál a piaccal érintkezni nem tudó, a kereskedelem útjait nem ismerő, s az üzemi tőkében szegényebb gazda rendszerint inferioris helyzetben van a kereskedővel szemben. A kettő közötti viszonyt az egyik vagy másik félnek nagyobb szervezettsége módosíthatja; minthogy azonban a mezőgazda ismét földrajzi helyzeténél fogva kevésbé alkalmas a szervezkedésre, a kereskedelem erősebb és fürgébb szervezetei többnyire felül szoktak kerülni, s nagyobb befolyást gyakorolhatnak az áralakulásra. A gabonakereskedelemnek a fegyverei az áralakítás körül való küzdelemben a rendelkezésére álló, s általa ismert nagyobb készletek, melyek terjedelméről, s a fogyasztás szükségleteihez való viszonyáról főleg azóta lehet tisztább képet nyerni, mióta a nagyobb gabonatermelő országokban a gabona raktárak intézménye jobban elterjedt.

A gabonakereskedelem másik fontos szervezete, mely az áralakulást szabályozza, a tőzsde, amely nagyban bonyolítja le a fontosabb mezőgazdasági termények adásvételét. A tőzsde nem szükségképen a termelői érdekek ellen szolgáló intézmény, sőt a készletekről és a szükségelt mennyiségekről való tájékoztatásával a nyilvánosság ellenőrzése mellett alakítván ki árait, igen gyakran egyenesen biztosítja a gazdát arról, hogy terményeiért megfelelőbb árat kap, mintha tájékoztatlanul állana szembe a szervezett kereskedelemmel. A tőzsdei áralakulásnak azonban a gazdára kedvezőtlen fordulatok is lehetnek. Minthogy a tőzsdei ügyleteknél nem közvetlenül vásárolják az árut, hanem legfőljebb minta szerint, sőt többnyire anélkül is, meghatározott minőségű fajok szerint, az eladó áruba bocsáthat olyan gabonát is, amivel nem rendelkezik, csupán reménye van arra, hogy a vásárló által megkívánt időre azt szállítani tudja. Az eladásnak ez a könnyűsége az azonnali átadás kötelezettsége nélkül a tőzsdei ügyleteket kötöket arra csábítja, hogy meg nem lévő mennyiségeket is adjanak el, vagy vásároljanak, s nyereségüket az árdifferenciában keressék. Az ilyen

ügyleteknek, az úgynevezett határidőüzleteknek az elszaporodása összekuszálja az áttekinthetőséget a tényleges gabonakészletek, s a valóságos szükséglet tekintetében, s a termelő által elérhető árakra nyomasztólag hathat. A tőzsdén a tényleges szükségletet sokszorosán meghaladó mérvben cserél gazdát a papiros buza, a valóságos gabonakereskedelem helyét a tőzsdei játékosok foglalják el, s ennek a túlhajtott üzérkedésnek a költségeit végeredményben legtöbbször a termelők és fogyasztók viselik. Bár a tőzsdei játékosok közé gyakran termelők is belekeverednek, a termelők zöme mégis távol esik ettől az üzlettől, s egészen passzive kénytelen nézni, hogyan alakítják ki termelvényeinek árát olyan tényezők, amelyeknek nemcsak a termelőkhöz és fogyasztókhoz, hanem igen gyakran a hivatásos gabonakereskedelemhez sincs semmi közük.*)

A gabonatőzsde fontos árszabályozó hivatásának fölismerése mellett is tehát az agrárpolitikusok egy része a tőzsdei játéknak megszabályozását, s a fedezetlen határidőüzleteknél eltiltását követeli. Ezt a törekvést ugyan a forgalom szabadságának védelme címén elég erős ellenzés is fogadja, mégis több államban sikerült a gabonatőzsde túlzott játécai ellen megfelelő rendszabályokat kieszközölni. (Németország 1896-ban a határidőüzletet eltiltotta.)

A gabonakereskedelem ezen kinövéséi ellen folytatott küzdelem kiegészítésül a termelőknek juttatandó ár biztosítására folyik még a gazdáknak az a szervezkedése is, a mely a termények forgalombahozatalát a gazdák összességének akarja lekötöni, s főleg szövetkezeti tömörülésekkel igyekszik kiküszöbölni a közvetítő kereskedelmet. Ezek sikere attól a tőkeerőtől is függ, a melyet a tömörülések képviselnek: a gabonakereskedelem nagy jelentősége és megnövekedett befolyása ugyanis a mezőgazdaság részére teljesített abból a nagy szolgálatából is következik, hogy a termés forgalombahozatalára nagy tőkét mozgósít.

A gabonakereskedelem szabályozására való törekvések azonban csak arról biztosítják a termelőt eredményességük esetén is, hogy a terményárakat ugyanazon a gazdasági területen belül rendezik s a termelés költségeinek megfelelő nivón tartják. A nem romlandó, könnyen szállítható mezőgazdasági terményeket azonban a külföldi verseny is árdepresszióval fenyegeti, ha a külföldi termék előállítására annyi olcsóbb, hogy a szállítás költségtöbb-

*) Tisza István gr. (Magyar agrárpolitika, Budapest, 1897) nem lát veszedelmet a határidőüzletben, mert ha a spekuláció időlegesen mesterséges árakat idézhet elő, rendszerint kiegyenlíti, enyhíti az árhullámzásokat.

letét is viselni tudja. A külföldi termék olcsóbb volta számos tényezőből eredhet, mindegyik kezdetlegesebb gazdasági viszonyokból fakad. Legtöbbször a földárnak óriási különbözősége dönti el a versenyt: a mikor a világforgalom útjaihoz közel eső, de még kultívalatlan területek kerülnek földművelés alá. Ilyen helyeken a föld termelékenysége is hosszú ideig magas, s az üzemi költségeket nem növeli a termőerő fentartásának (mesterséges és természetes trágyázásnak) a szüksége. Leggyakrabban együtt jár mindezekkel a földet művelő emberi erőnek az olcsóbb volta is, s csak újabban szerepel olyan tényező is, a mely már a fejlettebb gazdálkodás jeleit viseli magán: a mezőgazdasági gépek növekvő használata. Ezek is ott érvényesíthetők azonban legjobban, a hol a földművelés újabb keletű, a terményeknek a régi kultúrákban szükségessé vált sokfélesége hiányzik, s bőséges terület áll rendelkezésre ugyanazon művelési mód használatára, s ugyanazon növény termelésére.

A régi Róma mezőgazdaságát — mint fentebb vázoltuk — a rossz birtokpolitika mellett a külföldi olcsó gabona versenye tette lötkre. E régi példa után hosszú ideig nem fenyegette az őstermelő világot a külföldi gabonának nyomasztó, a termelést megbénító versenye. A XIX. század második felében azonban egyfelől az emberi munkaerőnek nagyobb elszaporodása s a ritkább népességű világ részek közt való szétáramlása, másfelől korábban nem kultivált hatalmas területeknek eke alá vonása ismét felélesztette a kisebb termelési költségű gabonának versenyét az európai produktummal szemben. Elsősorban Északamerika ontotta termékeit és pedig úgy az Egyesült Államok gyorsan fejlődő mezőgazdasága, mint Kanada növekvő termelése, de hamar beálltak a versenyző felek közé Ausztrália, a délamerikai államok, s ezek sorában főleg Argentína, valamint Oroszország, melynek leginkább ázsiai részeiben a gabonatermesztés fejlesztésének még igen nagy tere van. Legújabban Keletázsia egyéb területein is nagy lendületet vett a gabona, főleg buza termelés.

E külföldi versennyel szemben, mely főleg a nyolcvanas években éleződött ki, s nemcsak a birtokosok jövedelmeit apasztotta le, hanem a mezőgazdasági munkáskérdést is elmérgesítette, s az Európából az új világba indult vándormozgalomnak hatalmas lökést adott, az agrárvámokkal igyekeztek több államban védekezni.

A gazdaságpolitika ez időben már fölismerete volt, hogy a vámrendszer, a mely korábban főleg fiskális szempontokra ügyelt,

milyen hathatós védelmi tényező a hazai termelés fejlesztésére s a több helyütt még a kezdeti nehézségekkel küzdő ipar erősítésére használta is a védővámokat. Az a gondolat azonban, hogy a vámok fokozásával tartsák fenn a legszükségesebb élelmicikkek árnívóját, a melyek fogyasztására mindenki rá van utalva, szokatlannabb volt s igen éles ellenhatást váltott ki. Az agrárvámok ellenzői úgy vélték, hogy a védekezésnek ez a módja a megélhetésnek mesterséges megdrágítása a mezőgazdasági termelő osztály javára. Ellenmondást is láttak az ipari és agrár védővámok tekintetében: az ipariak ugyanis az országnak új, még ki nem fejlett kereseti ágát védték más gazdasági területeknek korábban versenyképessé vált iparával szemben, az agrárvámok pedig a legrégebbi s extenzíve már alig fejleszthető foglalkozási ágat akarták új termelő területnek gyorsan versenyképessé vált termékeivel szemben megtartalmazni.

Anglia, melynek sűrű népességét saját gabonatermelése nem láthatta el, s amely az olcsóbb termékeket tulajdon gyarmatairól kapja, 1846-ban törölte el a gabonavámokat, hosszú ellenkezés után, a vámellenes liga sürgető követelésére.

A kontinens államainak több okuk volt hazai termelésüket féltetni, s itt a védővamos irányzat kerekedett felül, szintén erős párharcok után, különösen Németországban.

Az agrárvámok jogosságának a kérdését nem lehet merőben elvi alapon elbírálni.

Kétségtelen, hogy az elsőrendű élelmiszerek beszerzésének könnyűsége az egész lakosság javára szól, a vámvédelmet tehát egy — bármily fontos — társadalmi osztály kedvéért odáig fokozni nem lehet, hogy az az egész lakosság megélhetését nehezítse. Ily túlzásoktól azonban az agrárvámokat életbeléptető államok is óvakodtak, s kedvezőtlen hazai termés idején megnyitották a vámSOROMPÓKAT a külföldi eredetű gabona előtt. Másfelől azonban azok a komplikációk, amelyek a mezőgazdasági termelést az utolsó száz évben megnehezítették, (aminő az intenzívebb gazdálkodásra való áttérés kényszere akkor, amikor az ehhez szükséges tőkét az államhitel s az ipari alapítások lefoglalták, a gyorsabban jövedelmező kereseti ágak szaporodása, a munkáselemnek éppen a több oldalról kedvezményezett iparhoz való tódulása stb.) csakugyan indokolták tettek bizonyos védelmet az őstermelés számára is. A római birodalom példája elég tanulságosnak mutatkozott: a sok teher alatt görnyedő mezőgazdaság vagy teljesen elpusztul, vagy

a gabonaneműekről más termékekre tér át, vagy igénybeveszi az állam segítségét a vámvédelmek alakjában. A gabonanemű termelésének abbahagyása egyértelmű volna valamely ország fogyasztásának teljes kiszolgáltatásával az idegen termelő területek változó hajlandóságú kínálata számára. Ez akkor sem látszott célravezetőnek, mikor a világgazdaság átlíkicserélése minden akadály nélkül, a gazdasági harcnak teljes fegyvernyugvása idején ment végbe. Azóta a gazdasági elzárkózásnak olyan példáit láttuk, amelyek utólag is megokolják, miért szükséges az államoknak arra törekedniök, hogy semmiféle termelési ágat, amely határaikon belül meghonosodott, elsenyvedni ne engedjenek, a mezőgazdasági termelést pedig különös gonddal óvják.

Az agrárvámok rendszere tehát semmivel sem elítélendőbb, mint az ipari vámoké, s azok alkalmazásának módjától függ, hogy a hazai mezőgazdaságnak csupán védelmet nyújtanak-e, vagy a többi termelő osztály rovására szolgáló indokolatlan kedvezményt. *) Azok között az egyébként kedvező gazdasági konjunkturák között, amelyeknél Németország az agrárvámokat fokozatosan enelte, a megélhetés nem vált nyomasztóbbá a többi társadalmi rétegekre, sőt a kivándorlás csökkenése mutatta, hogy az országban a kereseti viszonyok javulóban vannak. Nem szabad feledni, hogy a régibb kulturájú országok mezőgazdasági népessége — a többi osztályokkal szemben való viszonylagos egyszerűsége mellett is — magasabb igényű és értékeesebb, mint az új termelő területek népe, s pusztulásával vagy hanyatlásával több kulturális érték forog kockán, mint amennyi futólagos nyereség mutatkoznék a gabonaárak ideig-óráig tartó csökkenése folytán. Az agrárvámoknak a szükséges határon túl fokozása természetesen már nemcsak a többi termelő osztályok érdekei ellen való volna, de nem használna az őstermelő népnek sem, mert a prémium jellegével bíró kedvezés munkára való hajlandóságát csökkentené. Nem a külföldi verseny kizárása, hanem nyomasztó voltának enyhítése lehet csupán az agrárvámpolitikának a célja.

Hogy a német mezőgazdaságnak újabb fellendülését csakugyan az agrárvámok okozták-e, amelyeket főleg 1885-ben, 1892-

*) A nyomasztó külföldi verseny évtizedében hazai agrárpolitikusaink mind a vámvédelem mellett foglalt állást, s Tisza István (i. m. 79 l.) ezt látta egyetlen megoldásnak az európai mezőgazdaság védelmére, utalt azonban arra, hogy a védvám csak akkor érvényesülhet teljesen, ha a termelő-terület az árút legnagyobb részben maga el is tudja fogyasztani.

ben s 1902-ben emeltek, s hogy azokon a gazdasági területeken, ahol az agrárvámokat kisebb-nagyobb mértékben szintén alkalmazták, (mint pl. a volt magyar osztrák vámterületen, amely 1887-ben hozta be a gabonavámokat), csakugyan inkább ezeknek a védelme hatott-e fejlesztőleg a mezőgazdasági termelésre, azt nehéz megítélni, mert a termelés kedvezőbb viszonyai igen sok tényezőnek a behatása alatt alakulnak ki. Valószínű, hogy a vámok olyan mértékben közrehatottak, hogy az árdepresszió iramát meglassították, s ezzel módot adtak a mezőgazdaságnak, hogy lélekzethez jutva, a termelés emelésével maga is segítsen helyzetén.

Részünkről a vámvédelem jelentőségét nem tartjuk igen nagynek. A mezőgazdasági termelés megjavult helyzete a kilencvenes évek közepétől majdnem a háború kitöréséig világszerte tapasztalt jelenség. S e kedvezőbb helyzetben kisebb-nagyobb mértékben osztoztak azok a termelő államok is, a melyek ellen az agrárvámok éle irányult.

Talán nem tévedünk, ha bonyolultabb eredetű világgazdasági jelenséget látunk ebben, a melyben közrejátszik a tőkének megnövekedett termelékenységé, az egészségügy javultával a kedvezőbb népszaporodás (Keynes bizonyos mértékig ez utóbbinak tulajdonítja a világháború kitörését is) s a fogyasztóhajlandóság és lehetőség erős növekedése, mely egyfelől a fényűzési cikkek nagyobb keresletében nyilvánult meg, másfelől azonban (s mint tömegjelenség, főleg ez döntő) az alsóbb néposztályok megjavult életstandardjában.

Az agrárvámok túlzásai társadalmi szempontból azért aggasztóak, mert ugyanazon ország különböző termelő rétegeit egymással szembeállítják, sőt különböző országokban is az ellentétes érdekeket terelik össze. Ezért az agrárvámok alkalmazása mindig csak ideiglenes fegyver lehet arra az időre, a míg a külföldi verseny komolyan fenyegető, s abban a mértékben, a meddig a mezőgazda prosperitását óvja, a társadalom többi rétegeinek sérelme nélkül. Sokszor nélkülözhetők, vagy enyhíthetők is az agrárvámok, ha a hazai termékek értékét azok tovább feldolgozásával lehet emelni. A mezőgazdasági iparnak ily irányu terjesztése azonban, (a melynél viszont az állami segítség vámvisszatérés, vagy kiviteli prémium alakjában nyilvánulhat meg) szűkebb köröket kedvezményez; az egész gazdavilágnak csak akkor válik hasznára, ha abba a termelők legnagyobb része bekapcsolódhatik, részben közvetlenül, részben az erők egyesítésével, szövetkezeti

úton. Általában mindazon kedvezőtlen alakulással szemben, amelyet a mezőgazdára az jelenthet, hogy termelvényeinek forgalomba hozatalára s az értékesítésre nincs elég befolyással, legbiztosabb segítő eszköznek mutatkozik a szövetkezeti gondolat.

17. A szövetkezeti gondolat.

Az egyesek erejének megszabott formák közt gazdasági célokra való egyesítése újabb fejlődés eredménye, s alig tekinthet többre vissza két százados múltnál. Jóllehet már a középkorban, különösen a városok gazdálkodásánál számos olyan magángazdaság volt, amelynél a résztvevők a társulás gazdasági hasznát effektíve is érezték, s a hajózás, majd a kereskedelem s legkésőbb az ipar terén mindig gyakoribbá vált az, hogy többen tették össze tőkéjüket közös vállalkozásra, ezek a közös vállalkozások hosszú ideig, a római jog renaissance-áig nem nyertek megfelelő külső szabályozást. Az első részvénytársaságok a XVIII. század első feléről valók, az első szövetkezetek pedig ugyancsak XVIII. századbeli nyomok után a XIX. század derekáról.

A részvénytársaságok, mint ismeretes, a tőkék koncentrációjával igyekeznek nagyobb gazdasági haszonra szert tenni.

Ezekkel szemben a múlt század negyvenes éveiben olyan közös gazdasági szervek is bukkantak föl, amelyek résztvevőiket épen nem a tőkés elemekben keresték, hanem az élet legtöbb gondjával küzködő szegényebb sorsú emberek közt, akiknek szintén vannak gazdasági céljaik, de a maguk gyöngé erejéből azokat elérni képtelenek. A gondolat, amely e szervek kísérletezőit vezette, a szövetkezés gondolata volt, az apró erőknek egyesítése abból a célból, hogy egymást védjék és erősítsék.

Azon igen szerény kezdetek közt, ahogy az első szövetkezetek megindultak, már erősebb kapcsolatok kellett kifejlődni a résztvevők között, mint csupán a gazdasági érdek, amely úgyszólván csak távolabb jövőben való kielégítést ígért. Ez az erősebb kapcsolat morális jellegű volt, amely a résztvevő érdeklődést megteremtette az első kísérletezők közt az egymás gondjai, bajai iránt is, bizalmat öntött tagokba az intézmény sikere iránt, s összetartotta s áldozatkészségre bírta őket már akkor, mikor az áldozatoknak haszna még nem jelentkezett.

Minden időben, minden oly intézménynél, amelybe az altru-

izmusnak valami kis árnyéka vegyül, szükség van nemcsak kezdetben is erre a morális kapocsra, mely szorosabban egymáshoz fűzi a résztvevőket; az intézmény ereje gyöngül akkor, ha e kapocs lazul és megereszkedik. Bár ebben a morális kapcsolatban bizonyos, külsőleg nem bizonyítható járulékos elem van, szükséges mégis hangsúlyozni, hogy ezt a valódi szövetkezeti mozgalom elég lényeges alkatrészének tekintjük, mert később a szövetkezetek népszerűbb cégérét szívesen vették föl olyan vállalkozások is, amelyek lényegben tőkés elemeknek csupán haszonra való egyesülései voltak.

A szövetkezeti gondolat jellemzésére gyakorta használják az önségély szót, s némely szövetkezeti forma csakugyan ennek hangoztatásával indult meg: az egész mozgalom összefoglalására azonban mégis találóbb az egymás védelmére való erőegyesítés eszméje.

Körülbelül ugyanazon időben három különféle úton kísérelték meg a kisembereknek ezt az erőegyesítést valóra váltani. Angliában, Rochdaleban néhány takács a fogyasztási cikkek árának nyomasztó magasságát érezvén, arra egyesült, hogy közös erővel szerzi be e cikkeket, s így a közvetítés díjait megtakarítja. Ez a törekvés tehát meglévő, de a fogyasztók érdekében nem jól működő gazdasági szervezet helyettesítésére irányult. Ugyanakkor Németországban Raiffeisen Frigyes Vilmos (1818—1888) a Rajna melletti Neuwiedban a szegény falusi földművesek részére alakított szövetkezeteket, hogy hozzáférhetővé tegye nekik az olcsóbb hitelt. Ez a kísérlet tehát még nem létező olyan intézményt kívánt a kisemberek részére meghonosítani, amelyre eddig semmiféle más szervezet nem vállalkozott, s amelynek a híjával az uzsora szedte bőséges kamatait. Másfelől Schultze-Delitsch Hermann (1808—1883) létesített hasonló szervezeteket, inkább a városbeli kisiparosok és munkások számára. A kétféle rendszer közt nemcsak elvi eltérések voltak, hanem egy ideig kifejezett ellenségeskedések is, s csak akkor, amikor a két rendszer érdes ellentéteit sikerült letompítani, szabadult meg gyermekbetegségeitől végleg a német szövetkezeti mozgalom, s haladt azután rohamos fejlődés felé.

Mind a három mozgalom (harmadikul a rochdaleit érte ide) szerény kezdeti tőkéjét a tagok kicsiny befizetéseiből gyűjtötte. Ahol a kis tőke kereskedelmi célra volt szükséges, mint a rochdalei szervezetnél, ott már az első sikeres vásárlás megforgatta a tőkét, s a jelentkező némi nyereséggel gyarapította és nagyobb

erőkifejtésre is képesítette azt. Ahol azonban a csekély befizetések a tagok hiteligényeit voltak hivatva ellátni (amely hiteligények azonban természetesen jóval nagyobbak voltak, mint a befizetések), ott a szövetkezet prosperitásának nehezebb előfeltételei voltak. A szövetkezet akkor tölti be hivatását, ha annak az anyagi bajokkal küzdő kis gazdának is nyújt hitelt, aki ehhez egyébként hozzá nem jutna. Az ilyen hitelnyújtás azonban kis tőkájú szervezet részére elég kockázatos, mert a személyileg egyébként megbízható adós is könnyen juthat abba a helyzetbe, hogy egy ideig még a kamatokat sem tudja fizetni, sőt váratlan szerencsétlenség esetén odaveszhet az egész kölcsöne is. Raiffeisen ezeknek az ellensúlyozására, de egyúttal annak a karitativ gondolatának a kifejezésére is, hogy a szövetkezet keresztény szellemben az anyagilag megszorultak támogatója legyen, úgy rendezte be intézményét, hogy a tagok befizetéseikért se kamatot, se osztalékot, se egyéb hasznot ne nyerjenek; a szövetkezet ügyvitele ingyenes legyen, a nyereség ne kerüljön felosztásra, hanem némi tartalékképzésnek, s a további kihitelezésnek forrása legyen. A hitel határidőit is a szükséghez mérten hosszabb időre szabta meg, s a tagokat egyetemlegesen felelőssé tette a szövetkezet kihitelezéséért. Ez a korlátlan felelősségérzet lett volna hivatva a tagok érdeklődését és szeretetét egymás iránt leginkább biztosítani. A Raiffeisen-féle gondolatnak még egyik jellemzője, hogy főleg a legelhagyatottabb falusi lakosság szükségleteinek kielégítését tartotta szem előtt, s ezért szövetkezetei is leginkább kisebb falvakban terjedtek. A Schultze-Delitsch-féle típus néhány alapkérdésben teljesen eltér a Raiffeisen-féle szövetkezetektől. Bár nem hanyagolja el teljesen a mezőgazdaságot sem, inkább városokban, s inkább kisparaszok részére alakítja meg szövetkezeteit. Ezek jobban benne élnek a forgalomban; hozzá szoktak, hogy a hitelt gyorsan le kell fizetni, s inkább képesek is rá, mint a termelésükben kevésbé független földművesek. De hozzászoktak ahhoz is, hogy megtakarításaiknak gyümölcse szokott élni. A Schultze-Delitsch szövetkezet tehát rövidebb lejáratú hitelt ad, mintegy kereskedelmileg szervezi azt, s ezért az üzletvitel költségeit is elszámolván, még mindig juttat hasznot is az üzleti eredményből a tagok üzletrészeinek arányában. Végül, minthogy gyorsabb lebonyolítású hitelről van szó, nem tartja szükségesnek a tagoknak oly korlátlan felelősségét kimondani.

Ez a két szövetkezeti típus hosszabb ideig elég merev ellentétet képezve fejlődött egymás mellett, később azonban az újabb

alakulásoknál gyakorta átvették az egyiknek az előnyeit a másik típus szabályaihoz, és fordítva, úgy, hogy később már a kifejezetten Raiffeisen és határozottan Schultze jellegű szövetkezetek között is enyhült a régi merevség, sőt mind több olyan szövetkezeti csoport alakult, amelyek a két típus egyesítésével konstruálva meg szabályaikat, nem tartották szükségesnek nevükbe ezt vagy azt a jelzőt fölvenni.

A szövetkezeti mozgalom a fönt ismertetett típusokból gyorsan fejlődött. Tisztultak a fogalmak később a részletkérdésekben is; a korlátlan felelősséget, mint néha katasztrófát okozhatót, többnyire enyhítették; a tagok befizetései (üzletrészei) osztalékát illetőleg anyagiasabb, s a tagokat a szövetkezetbe inkább vonzó felfogás lépett életbe, amely bizonyos alacsony határig megengedi az osztaléknyújtást, de a felső határ (többnyire 4 vagy 5%) meg szabásával kívánja biztosítani a szövetkezetek közérdekű tevékenységét.

A szövetkezeti mozgalom nagyobb arányú fejlődését azonban nem ezek az intézkedések biztosították annyira, mint inkább a szövetkezeti központok létesítése. Ily központok már az első alapítók hálózatában is ott voltak kísérletként, később azonban jobban kiérték, s nemcsak, mint a szövetkezeteket összefoglaló, hanem mint azokat szervező és létesítő intézmények is fontos betetőzői a szövetkezeti hálózatnak.

A falvakban létesített egyes kisebb szövetkezetek ugyanis — bármily célra alakultak is azok — egymagukban még nem nagy erőt jelentenek. Ha a szövetkezet hitelnyújtásra alakult, kezdetben alig állt több tőke e célra rendelkezésre, mint a mennyi tagjainak az apró befizetéseiből összegyűlt, holott a szövetkezettel szemben magában a faluban is igen nagy kölcsönigények merülnek föl, s a szövetkezet csak úgy tudja betölteni a hivatását, ha ezek közül legalább a sürgőseket és jogosultakat mielőbb kielégíti. Igaz, hogy a szövetkezetnek magának már több hitele van, mint az egyes embernek, s inkább érintkezhetik a pénzüpiacnak hozzá legközelebb eső szerveivel, a vidéki bankokkal és takarékpénztárakkal, s az ezektől nyert hitelt kioszthatja tagjai között. Kérdéses azonban, hogy ez még mindig elég lesz-e a tagok hitelszükségletének fedezésére: kétségtelen viszont, hogy ez a közvetített hitel már drágább lesz, mert a szövetkezet kezelési költségein kívül a hitelt nyújtó vidéki bank nyereségét is meg kell fizetni.

Ha más példát keresünk a beszerző szövetkezetek sorából,

ott is tapasztalhatjuk, hogy a falu befizetései sorából gyűlt tőke legfőljebb arra lehet elég, hogy a legáltalánosabban szükségelt árut az apróbb közvetítők kiküszöbölésével egyenesen a nagytermelőtől szerezzék be, de arra nem, hogy a mezőgazdaságban és a falusi háztartásban szükséges ezerféle áruból a megfelelő készletet állandóan raktáron tartsanak. Itt is bizonyos könnyebbséget okoz az, hogy a szövetkezet maga is kihasználja a hitelét, de célhoz ez még nem vezet teljesen.

A szövetkezetek helyi szervek, a forgalomnak legkisebb egységeinél, a falvaknál elhelyezve. Ahhoz, hogy jól működhessenek, szükségük van olyan összefoglaló egységekre, amelyek viszont a forgalomnak viszonylag legmagasabb központjaiban vannak elhelyezkedve, onnan a szükséges pénzt vagy árut a legolcsóbban szerezhetik meg, s adják tovább helyi szerveiknek. A helyi szövetkezeteknek is kell már bizonyos üzleti tudást és tapasztalatot képviselniük, legalább is olyan irányban, hogy a helyi tagok valódi szükségleteit, megbízhatóságát stb. kiismerhessék. A szövetkezeti intézmény azonban, mely a kezelési költségek nagyfokú csökkentésével is igyekszik a tagok részére a hitelt, vagy árut minél olcsóbban szállítani, nem tarthat szakértőket minden helyi szervnél, hanem összpontosíthatja a kellő szakértelmet a szövetkezeti központoknál. Az itt szervezett szakértői szolgálat két irányban hat: egyfelől lefelé a szövetkezetek működését ellenőrzi, irányítja, tanácsokkal látja el, másfelől képessé teszi arra, hogy a pénz vagy áru piac bonyolódott szerkezetén is átlátva, a legjobbat és legolcsóbbat nyújthassa a szövetkezeteknek. A helyi szövetkezetek, s az ezeket irányító központok tehát áthidalják azt az óriási távolságot, amely a földjét túró, s az üzleti életben járattan földműves, s a világvárosok lüktető hitel- és áruforgalma között van. A szövetkezeti központoknak az a hivatása a helyi szövetkezetekkel szemben, ami az utóbbinak az egyszerű tagokkal szemben: egymást védeni, erősíteni, de ellenőrizni is, s a közösségben rejlő erővel nyert előnyöket szétosztani minden résztvevő számára.

A szövetkezeti központoknak azonban a helyi szervezetek nagyobb szakértelmű irányításán, s kereskedelmi összefoglalásán kívül az is a feladatuk, hogy nagyobb anyagi erejükkel létesítsenek is helyi szövetkezeteket, s azok elől a kezdeti nehézségeket hárítsák el. A történeti sorrend az volt, — s az egyszerű szövetkezeti típusoknál még ma is az lehet — hogy a falusi szövetkezetek kisebb-nagyobb tömege központi kötelékben egyesült, s

ez a központ azután előmozdította új helyi szövetkezetek létesülését. A szövetkezeti mozgalom bonyolultabb formáinál azonban, amelyeknél olyan nagy beruházásokra lehet szükség, amelyet az egyes helyi szövetkezet ereje nem bír meg, a megfordított sorrend látszik célravezetőnek: előbb szövetkezeti központ alakítása, amely megfelelő tőkeerőt szervezve, megalakíthatja a falusi szövetkezeteket, s azok működését elősegítheti.

A szövetkezetek kisebb vagy nagyobb számához, közös szükségleteiknek mérvéhez, vagy komplikált voltahoz képest ugyanazon szövetkezeti típus számára egy országban lehet esetleg több szövetkezeti központ is, amelyek vagy egymástól függetlenül működnek, vagy kapcsolat létesül közöttük, amely végül egy közös magasabb egységre vezethet, a központok központjához. A szövetkezeti mozgalom egységre való törekvése ezzel sincs kimerítve, mert a termelés, vagy értékesítés különböző céljait szolgáló szövetkezeti központoknak ismét vannak közös érintkezési felületeik, amelyek, ha nem is közös magasabb egységbe, de egymást támogató párhuzamos működésre vezetik őket. A szövetkezetekről szóló irodalomban gyakran emlegetett az a gondolat, hogy egyfelől a termelők, másfelől a fogyasztók lépjenek nagy szövetkezetekbe, s a termelő szövetkezet a közvetítők kikapcsolásával juttassa áruít a fogyasztók szövetkezetéhez, ebben az általános megszövegezésben nem valósult még meg, s a termelés szövetkezeti megszervezésének nehézsége miatt nem is valósulhat meg egykönnyen. Még távolabbi eshetőségnek látszik első pillanatra, a valóságban azonban kevesebb nehézségbe ütköznék a rokon szövetkezeteknek nemzetközi kooperációja. Ennek az útját a nemzetközi szövetkezeti kongresszusok egyengették, a melyek közül az első Manchesterben volt 1902-ben. A szövetkezetek nemzetközi szövetsége legutóbb a háború után, Genfben 1920-ban gyűlt össze.

A szövetkezeti internációnálának nagyobb erő kifejtését a háború s ezt követően az államok gazdasági elzárkózása megakasztotta ugyan, de a gondolat sok fejlődésre képes, s a nagy szövetkezeti központok kölcsönös támogatására vezethet, addig a határig, a meddig azt a gazdasági életnek nemzeti államokban való tagozottsága megengedi.*)

Ime, alig 80 évnek kezdetleges falusi kísérletei azon az úton vannak, hogy a nemzetközi piacot behálózó nagy szervezetté vál-

*) A szövetkezetek nemzetközi kooperációjáról I. Bernát István dolgozatát a Magyar Gazdák Szemléje 1921 évi januári számában, s György Endre fűzetét Nemzetközi szövetkezeti politika címen.

janak. Vajjon new elterelőds-e ez a szövetkezeti mozgalom kezdeti céljaitól, a mely a kisemberek támogatására indult meg? Vajjon nem ugyanolyan koncentrációs folyamatot szolgál e ez a túlterjeszkedés, a mely ellen a mozgalom kezdetben a kisembert övni akarta? Nem veszélyeztetése-e a kereskedő osztálynak az, hogy a szövetkezetek a közvetlők kiküszöbölése címén maguk közvetítenek, s ezt az alkalmazottak növekvő létszámával látják el? S az, hogy a szövetkezetek néha nemtagjaik részére is közvetítenek, nem olyan túllépése-e a hatáskörnek, a mely más társadalmi osztály jogos érdekeit veszélyezteti? És megengedhető-e, hogy az állam a kisemberek támogatása címén alakult szövetkezeteknek százmillókra menő támogatásokra adjon, (a minthogy több állam csakugyan adott is,) akkor, a mikor a támogatás egy társadalmi osztálynak kifejezett kedvezményezését jelenti?

Körülbelül ezeket a kérdéseket vetik föl a szövetkezeti mozgalomnak, vagy legalább a szövetkezetek állami támogatásának ellenzői. A szociálisták közül azok, a kik a koncentrációban keresik az eddigi társadalmi rend végső eltorzulását, ellenségei a szövetkezeteknek, mert a kívánt fölszívási folyamatot ezek hátráltatják; mások belátván, hogy a kisgazdaságok kollektíválása elérhetetlen, helyeslik azoknak szövetkezés útján való tömörülését. Sőt a szocialisták a szövetkezeti gondolatot maguk is fölhasználják arra, hogy a munkásságot ellentállóbbá tegyék, ezért pártolják a munkások fogyasztási szövetkezeteit, sőt az ipari termelő és értékesítő szövetkezeteknek is barátai. Mint láttuk, a görilitzi program már a kisbirtok szövetkezeti megerősítését kívánja.

A szövetkezeti hálózat teljes kiépítése nagyforgalmú központokkal, sőt nemzetközi kooperatív hajlamokkal, látszólag koncentrációs jellegű, de alapja mégis azokban a szórványokban van, amelyeket a csekély működési sugarú helyi szövetkezetek képviselnek. Nem függő viszonyba hozza a szövetkezeti tagokat, akik továbbra is egyéni gazdálkodást űznek, hanem egy magasabb egység részeseivé teszi, hogy ennek az előnyeit, amelyben szövetkezés nélkül nem részesülhetnének, élvezzék. A hitelhez szükséges pénznek, az eladásra vagy vásárlásra szánt árúnak tényleg egységes terv szerint való, koncentrált kezelése történik, de a gazdálkodó kisemberek nem alárendeltjei, hanem haszonrészesei ennek a koncentrációnak. Az ipari koncentráció elnyelte a kisüzemeket, függő viszonyba hozta és nehezebb megélhetési viszonyok közé sodorta a volt kisiparosokat: a szövetkezeti erők koncentrálása

a tagok függetlenségének megóvása mellett azok anyagi helyzetét is erősíti.

Az a panasz, hogy a szövetkezeti mozgalom a közvetítéssel foglalkozóknak a gyöngítésével jár, látszólag elég tetszetős. A kereskedelemben a szövetkezetek fejlődése határozott idegességet okoz, nemcsak a faluban, ahol a szatócs kedvező életfeltételei gyöngülnek, hanem a városi specializált kereskedelemben is. Mégis, nem kell feledni, hogy ezek a panaszok az intelligensebb kereskedő osztálynak színezett panasza. A szövetkezeti mozgalom igen nagy tömegek életstandardját igyekszik emelni, amivel szemben elenyészően csekély számú közvetítő életviszonyainak csak oly mértékű gyöngüléséről lehet szó, amely még mindig bőségesen megfelel a képzettségüknek, munkájuknak és kockázatuknak. A szövetkezeti hálózatok egészségesebbé teszik a jövedelemeloszlást, millióknak juttatva némi jövedelemtöbbletet. Ebben a tekintetben is egészen más a társadalomgazdasági hatása, mint az ipari koncentrációnak, amely a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségeit fokozza.

Egyébként az a gondolat, hogy termelő és fogyasztó közvetlenül érintkezésre találjon s a közvetítői díjakat csökkentse, a társadalom minden rétegében ott kísért, a szövetkezetekkel legkevésbé harmonizáló gazdasági körökben is, s maguk a koncentrált nagyipari vállalatok igyekeznek leginkább óriási összegekre rugó kötéseiknél az anyag közvetlen termelő helyéhez férközni. A szövetkezeti alkalmazottak növekvő tömege természetesen függő réteg, de nem a közvetítőknek önállóságától megfosztott köreiből toborzódva (hiszen a közvetítők aránya általában nő a gazdasági élet minden változó konjunktúrája mellett,) hanem ujonnan alakult, gyarapítva a gazdasági életben foglalkozók számát, valószínűleg a közszolgálati alkalmazottak túlfejlett rétegének egészséges ritkításával.

Gyakori a panasz arra, hogy a szövetkezetek kedvezményezett helyzetben versenyeznek egyéb gazdasági szervezetekkel s működésük körét nem tagokra is kiterjesztik. Minthogy a szövetkezetek kimondott célja az egymás segítése, s üzletmenetük csak akkor van biztosítva kellően, ha elég számú tag jelentkezik, ekkor pedig másoknak a bevonására nincs szükség, valóban helyesebb, ha lehetőleg csak a saját tagjaik ellátásával törődnek. Magasabb fokon azonban nem lehet keresztülvinni a szövetkezeteknek ezt az elzárkózottságát s pénzt és árut ott kell szerezniök, ahol legolcsóbban

kaphatnak, de itt már eljárásukat úgyis az a szabadverseny irányítja, amelynek nevében szokták a szövetkezeti intézményt kifogásolni.

A szövetkezetek állami támogatása kisebb-nagyobb összegekkel majdnem minden államban megszokott történni, bár nem minden szövetkezeti típusnál és csak a hálózat kiépítésének vagy fejlesztésének kezdő stádiumában. A támogatás az összes adózók költségén történik, de kétségtelen, hogy az adózóknak legnagyobb számú rélege javára történik, akik a közterhekkel viszonylag súlyosabban vannak megterhelve, mint mások, mert adózó képességük a mezőgazdaság többször említett nehezebb helyzeténél fogva, lassabban fejlődő, mint más társadalmi osztályoké. A közvetett adóknak mégis aránytalanul nagyobb terhet viselik, s az állami igazgatás legalsó fokozatainak főtartásában a gyorsan növekvő községi pótladó címén súlyosabban részesednek. A szövetkezetek támogatásával az állam ezt a legnagyobb adózó rétegét igyekszik erejében főtartani, sőt adózó képességében fejleszteni. Oly feladat ez, amely elől az állam a többi társadalmi osztályok támogatásánál sem szokott kitérni. Az új iparvállalatok létesítésénél adott különféle — sokszor nagy összegű — kedvezmények, az épülő házak hosszabb-rövidebb ideig szóló adómentessége, közlekedési vállalatok szubvenciója, nagy gyárak termékeire vagy anyagszükségletére adott szállítási kedvezmények stb.: mind az állam azon adópolitikájának részletei, amelyekkel kezdő kísérleteket támogat, hogy adóalanyait szaporítsa és erősítse.

Ebbe a politikába harmónikusan beleillik a szövetkezetek támogatása is, amelytől a mezőgazdasági nép nagy tömegének fejlődő, vagy legalább is meg nem gyöngülő adózó képességét várja.

De társadalompolitikai okok is szólnak a szövetkezetek állami támogatása mellett. A szövetkezet az egyetlen összefoglaló intézménye a haladástól el nem zárkozó falusi kis embernek, tehát az egyetlen közvetítő szerv, amelynek az útján az állam praeventív társadalmi segítséget nyújthat a falunak. Elemi csapások, éhínség stb. esetén, amelynél az államok elsődrendű kötelessége a nyomorgók fölsegítése, a szövetkezetekkel megerősített falvak ellenálló képessége sokkal nagyobb, községélyre utaltsága kisebb, mint az így még nem szervezkedett falukban.

Ezért a szövetkezetek állami támogatásába újabban belenyugodtak a szövetkezeti intézmény ellenőrzői is, annyira, hogy a legszabadelvűbb Angliában és Franciaországban is gondos állami fáradozással igyekeznek a szövetkezeti mozgalom megerősítésére.

Hogy ugyanígy társadalompolitikai okok javallják a társadalom másik széles nagy rétegének, az ipari munkásságnak praeventív megerősítését is, s hogy ahol ez hiányosan történt meg eddig, ott az államnak erre az irányra is kell gondolnia, az a mondottak után természetes, valamint az is, hogy a szövetkezetek állami támogatása mindig csak a társadalmi és gazdasági szükségesség határáig terjedhet.

18. A szövetkezés főirányai.

A szövetkezetek legnagyobb része a termelés fejlesztésére és ennek segédeszközei előteremtésére szolgál; kisebb hányad foglalkozik a termelvények értékesítésével, s még kevesebb tűzi ki feladatául a fogyasztás egyenlenségeiből eredő károk elosztását.

Ezzel az osztályozással szemben azonban a szövetkezetek specializált céljai szerint a gyakorlatban való elterjedtségükhöz jobban símuló egyéb megkülönböztetést szokás használni, nevezetesen hitel, beszerző, értékesítő, termelő szövetkezeteket említenek, a melyekhez külön csoportnak az egyéb célokra alakult szövetkezeteket csatolhatjuk. Ez a sorrend már azt is jelzi, milyen mértékben vannak az egyes szövetkezeti fajták elterjedve s benne rejlik az a tanulság is, milyen mértékben könnyű és kisebb kockázatú a különböző szövetkezeti típusok létesítése.

A hitelszövetkezetek hálózata a legkiterjedtebb s létesítésük is a legkönnyebb, mert mindenütt legkönnyebben fölismerhető szükséglet pótolnak, s mert kezelésük a szükséges gondosságon és óvatosságon kívül — legalább a helyi szövetkezeteknél — különösebb szakértelmet nem kíván meg.

A hitelszövetkezet egyfelől a tagok takarékosági hajlamát növeli, a mikor üzletrészben s takarékbetétben is tőkét vesz át tőlük, másfelől azoknak más hitelszerv által kevésbé kultivált hitelszükségletét elégíti ki, főleg az üzemi célokra szolgáló személyi hitelt. A szövetkezet erre különösen alkalmas, mert vezetősége a kölcsönt kérő s annak viszonyait közvetlenül ismerő egyénekből áll, akik mérlegelni tudják, hogy indokolt-e a kölcsön, s van-e biztosíték a hitelkérő személyében a kölcsön jó fölhasználására s annak a visszafizetésére.

Ez a közvetlen személyes ismeret, a melyet más hitelintézet a költséges tudakozódási eljárással, vagy a kockázat ellensúlyául magasabb kamatlábbal sem tud eléggé pótolni, a szövetkezetet

sok veszteségtől megóvjá s így lehetővé teszi azt is, hogy a kölcsönt olcsóbban nyújtsa. Ha a helyi hitelszövetkezet a maga pénzforrásaiból nem tudja kielégíteni a hiteligényeket, a központ-hoz fordulhat, a mely viszont a pénzpiacon az elérhető legkedvezőbb feltételek mellett jut az elhelyezést kereső tőkékhöz, s így a nagy pénzpiacok olcsóbb kamatlábát közvetíteni tudja a falusi kis kölcsönkérőkhöz.

A hitelszövetkezetek nagy szolgálátokat tesznek azzal, hogy a gazda részére a legdrágább, sőt gyakran egyáltalán meg nem kapható üzemi hitelt hozzáférhetővé teszik. Gyakran — bár nem oly kiterjedt mértékben, mert tőkéik mobilitására ügyelniök kell — messzebb is ereszkednek a kisgazda hitelügyének ellátásában, a mennyiben hosszú lejáratu jelzálogos kölcsönt is adnak s ha ezzel nem is tudják a hiteligényeket kielégíteni, mégis oly versenyt támasztanak, mely az egyéb hitelintézetek által nyújtott kölcsönök feltételeinek javításához hozzájárul.

A hitelszövetkezeti intézményben legtovább és legélesebben maradt fenn a Raiffeisen és a Schultze-Delitsch rendszer közötti különbség; főleg az előbbi rendszer vett föl kevesebb új elemet magába s ragaszkodott régi, egyszerű formáihoz. A hitelszövetkezetek figyelemreméltó előnye még, hogy létesítésük könnyű, üzletvitelüknek egyszerű volta miatt legjobban felkeltik a falusi nép érdeklődését, s nevelő hatásukkal alkalmassá teszik az egyéb szövetkezeti alakulatok befogadására is. Az üzletvitel lényege az adós személyi megbízhatóságának, vagy a föld értékének a megbecsülésében, a kölcsönösszeg megállapításában, helyes földhasználásának ellenőrzésében van, a mire a helyi körülményeket ismerő gazdaemberek a legilletékesebbek; a szakismereteket inkább kívánó elkönyvelést a központok revizorai végzik.

A beszerző szövetkezetek feladata a gazdák részére szükséges mezőgazdasági eszközöket és anyagokat, továbbá esetleg háztartási szükségleteket közvetíteni. Nem szólva arról az idővesztésről, amit a falusi emberek eltölthetnek azzal, hogy bizonyos cikkek bevásárlásáért mindegyikük külön fárad a városba, vagy egyéb eladóhelyhez, az is kétségtelen, hogy egyes ember mindig drágábban vagy rosszabb minőségben kapja az árut, mintha többen közösen szereznének be egyszerre nagyobb mennyiséget. Ezeknek a primitív igazságoknak a belátása szövetkezeti forma nélkül is gyakran vezeti az embereket arra, hogy alkalmi társulásként egyesüljenek bizonyos árucikkek tömegben való vásárlására.

A falusi ember gazdasági szükségletei között naptári következetességgel ismétlődnek bizonyos tömegcikkek, amelyek minden gazdaságban ugyanazon időben szükségesek; a háztartás ellátásánál is kialakulnak fontosabb cikkek és átlagos mennyiségek, amelyeknek valószínű igénybevételére a beszerző szövetkezet számíthat. A mennyiben munkásságát csak ezekre terjeszti ki, akkor — föltéve, hogy e cikkek tömeges bevásárlására az átlagosnál nagyobb hozzáértésű embert választanak ki — nagy a valószínűsége annak, hogy a beszerző szövetkezet még központi támogatás nélkül is hasznára lehet a gazdának, mert a tömeges vásárlásnál elért ármérséklést, az egyszerre való szállításnál elért fuvarcsökkentést azoknak visszajuttathatja.

Ami kockázatok még ebben az esetben is merülhetnek föl. Az árúk elhelyezésére addig is, amíg azok szétosztásra kerülnek, raktárról kell gondoskodni. Az árúk egy része romlandó, s így csak olyan mértékben lehet előre beszerezni, a hogy a föltétlen megnyilvánuló kereslet azt elhelyezhetőnek mutatja. Végül nehezíti a beszerző szövetkezet működését az is, ha csupán az ily, állandóan szükségelt tárgyak közvetítésére szorítkozik, mert a gazdaságban ezeken kívül is igen sok oly beszerzés fordulhat elő, a melyekre az egyik gazdának szüksége van, a másiknak nincs, s amelyek bevásárlásánál azután más közvetítőt vesz igénybe. Ha pedig az a másik közvetítő raktáron tart egyéb árukat is, a gazda nem igen érti meg, miért kelljen bizonyos tárgyakért a szövetkezethez fordulnia, másokért pedig egyéb közvetítőhöz. Még nagyobb mértékben szembeötlő az egy helyen való beszerzés kényelmesebb volta a napról-napra változóan előforduló háztartási cikkeknel.

A beszerző szövetkezetnek tehát, ha a gazdát magához akarja kötni, s a közös beszerzés előnyeit vele megértetni, arra kell törekednie, hogy lehetőleg minden olyan árut készletben tartson, amire a gazdaságban s a gazda háztartásánál előre láthatólag szükség lesz. Ez a törekvés azonban a szövetkezet gondját már nagyon megnöveli, készletének oly nagynak kell lenni, hogy az viszonylag (a szövetkezeti tagok befizetéseihez arányítva) jelentékeny tőkét köt le. Nemcsak az árúk romló voltából, hanem a bevásárlás időpontjának vagy helyének téves megválasztásából eredő kockázatot is viselnie kell. S végül sokoldalúan szakértő, megbízható személyzettel kell rendelkeznie, hogy az árúk sokféleségét megfelelő gondossággal vásárolhassa be.

Erre a munkára egy falusi beszerző szövetkezet nem képes,

s szüksége van oly központ támogatására, amely minden árucikket szakértőkkel vásároltat, s fel tudja kerestetni a legolcsóbb piacot, amely továbbá a helyi szövetkezetet megfelelő s megújuló készletekkel látja el, sőt hitelezi is neki az árut. A beszerző szövetkezetek nagy központjai tehát nemcsak a tőkét, hanem a kereskedelmi szakismereteket is adják a közös beszerzéshez, s a nagy piacok előnyeit eljuttatják a kis fogyasztóhoz. A beszerző központokat a hozzájuk gravitáló jelentékeny szükséglet szabadabb mozgásra képesíti, s a nagyobb termelőkkel közvetlen érintkezésre, sőt gyakorta arra is, hogy a termelőnek vállalkozói nyereségét is a kis fogyasztók részére biztosítsa, a leggyakrabban szükségelt cikkeknek saját üzemében való előállításával.

A beszerző szövetkezeti központoknak ez a nagy szerepe kelti néha azt a véleményt, hogy ezek tulajdonképpen nagyban eladó vállalatok, s a helyi szövetkezetek nem egyebek detail elárúsító fiókoknál, a szövetkezeti mozgalom tehát csak ürügy az egyéb detailkereskedelemmel szemben való versenyre. Ezzel szemben azonban lehet utalni arra, hogy a beszerző központ s a helyi szövetkezet, továbbá az ez utóbbi és a tagok közötti viszony nem kereskedelmi kapcsolat csupán, hanem az egymás támogatásának rendszere. Ezért kapnak a helyi szövetkezet nyereségéből bevásárlásaik után visszatérítést a tagok, s ezért részesülnek hasonló kedvezményben a központ üzleti eredményei után a helyi szövetkezetek. Különben a helyi detail üzleteket a helyi beszerző szövetkezetekkel rendszerint csak a háztartási cikkek árusítása hozza versenybe, mert egyébként üzletkörüik elég eltérő: a beszerző szövetkezetek főleg gazdasági anyagok és eszközök árusításával foglalkoznak, a helyi kereskedők pedig termények vételével, szállítások lebonyolításával, jogok bérletével stb.

A beszerző szövetkezeteknek — csak helyi társulás esetén is — alkalmas és szerencsés formái azok, amikor az egyes gazdaság részére drága, s kellően ki sem használható fontosabb gazdasági gépeket szerzik be szövetkezeti úton, azok a tagok közös tulajdonát képezik, s fölvaltva használtatnak. A kisüzemek intenzívebbé tételének sok egyéb feltételét is meg lehet szerezni így, az erők egyesítésével; az erre irányuló társulások legnagyobb részt a beszerző szövetkezetek fogalomköre alá sorozhatók. Ha nem is mindig szövetkezeti formák közt, de hasonló céllal szoktak tömörülni a gazdák tenyészállatok beszerzésére is.

Az értékesítő szövetkezetek feladata megfelelő piacot keresni

a kisebb gazdák azon terményeinek, amelyek egy-egy gazdaságban sokkal csekélyebb mennyiségűek, hogysem kicsinyben jól értékesíthetők volnának. A több apró mennyiség egyesítése, azok közös szállítása, egységes elhelyezése csakugyan kívánatos szövetkezeti cél. Mégis az értékesítő szövetkezetek létesítése, s azok helyes üzemvitele már bonyolultabb feladat, s kockázatai is elég nagyok. Nehéz a kiinduló pont is, a gazdákat meggyőzni a közös értékesítésnek gazdaságosabb voltáról. A falusi nép kedves hajlandósága a vásárolás, s szívesen eltölt egész napot is gyakran egy-két kosárra való árujának a vásáron való kínálgatásával. Az időt, amely így elvész, nem érzi veszteségnek, hiszen a szükséges tennivalókat amúgy is elvégzi, s annak a közvetlen hasznát, hogy a földjén való több foglalkozás jövedelmét végre is szaporítaná, nem látja. Nem érzi azt sem veszteségnek, ha a vásárolással esetleg hiába eltöltött nap után árúját eladatlanul hozza vissza, mert háztartásában azt többnyire el tudja fogyasztani, s e túlfogyasztás fölösleges voltát szintén kevésbé látja át.

Viszont a jövedelemnek némi csorbitását érzi abban, ha az értékesítő szövetkezet az átvett árra legfőljebb csak előleget ad, vagy nem fizeti meg úgy, ahogy a közvetlen fogyasztók vásárolnak. Hogy a közvetlen fogyasztóknak időnkint jó áron eladott kisebb mennyiségeknél mennyi mellékköltsége van a hiába elvesztegetett időben, a gyakran visszamaradt áru túlfogyasztásában stb., azt ritkán veszi számításba. Ezért az értékesítő szövetkezeteknek már megalakítása is nehéz, s csak ott biztat igazán sikerrel, ahol már egyéb szövetkezeti formában iskolázottabb közönség van.

De nagyobb felelősséggel is jár az értékesítő szövetkezetek létesítése, akár csak néhány fontosabb, akár több árra terjed is ki a munkakörük. A kisüzemek nagy hátránya a nagyobb üzem fölött, hogy nem tud egységes minőséget termelni. A kisüzemek sokaságának termelvényeiben az egységesség javul ugyan némileg, mert a sokféle minőség apró kvantumait lehet néhány főfajta szerint csoportosítani, de ez nagy és hozzáértő osztályozó munkát kíván. Az így nyert egyöntetűbb árukkal föl lehet végre a piacot keresni, ámde a piac változó konjunkturáihoz képest bizonytalan, hogy hol és mikor lehet a legmegfelelőbb értékesítést megtalálni. Némi sietség az elhelyezésben nem jelenthet-e annyit, hogy később kínálgató kedvezőbb értékesítési alkalomnak útját vágják. S a jobb árakra való várakozás nem járhat-e azzal, hogy az áru kelendősége csökken, s később már kedvezőtlenebbül lehet túladni rajta. Nagy összeköttetés, jó hírszolgálat, a piacok alapos ismerete, a kínál-

kozó alkalmak merész megragadása szükséges az értékesítő szövetkezet helyes működéséhez, annnyival is inkább, mert minden egyes tag nemcsak eladó, hanem szigorú bíráló is egyszerre. Ha maga rosszul értékesíti az árúját, beletörődik abba, hogy nincs szerencséje; ha a szövetkezetnél tapasztalja ezt, úgy véli, hogy méltánytalanság történt rajta.

Mindezekből az következik, hogy az értékesítést helyi szövetkezet csupán a maga erejére támaszkodva csak ritkán, s csak feltétlenül piacképes árúknál kísérelheti meg; a központba tömörült értékesítő szövetkezetek azonban már sokkal többre vállalkozhatnak, mert a központ nyújthatja azt a kereskedelmi tudást, a piacokkal való állandó érintkezést, az árhullámozás valószínű ismeretét, mely a legkedvezőbb értékesítésnek előfeltétele. S mint-hogy a központ sokkal nagyobb eladásra szánt mennyiség fölött rendelkezik, szabadabban is diszponálhat az árú, vagy egy részének erre, vagy arra a piacra való irányítása iránt, s így a szállítás költségeinél még nagyobb megtakarítást érhet el. Ahol az értékesítő szövetkezetek központjai együtt működnek a beszerző szövetkezetek központjaival, vagy esetleg közös egységet képeznek amazokkal, ott természetesen az árúk kicserélése sokkal könnyebben történik, s a gazdák javára a költségnek még nagyobb hányada takarítható meg.

Az értékesítő szövetkezetek fejlesztésének a fennemlített nehézségek ellenére igen nagy lehetősége van; maga a szövetkezet nevelheti tagjait, hogy bizonyos árukat valamely nagyobb és biztos felvevőképességű piac igényeinek megfelelően egyforma jó minőségben állítsanak elő. Különösen a gyümölcs és zöldség-neműek termelését lehet így megjavítani, s a termelvényeknek nagy városok piacán való kelendőségét biztosítani. Általában anélkül, hogy itt belebocsátkoznánk az értékesítő szövetkezetek igen sok lehető válfájának ismertetésébe, hangsúlyoznunk kell,^{*)} hogy az értékesítő szövetkezetek a kisbirtok termelésének intenzívebbé tételénél rendkívül nagy szerepre vannak hivatva, s annál a közvetlen haszonnál, amelyet az árak kedvezőbb alakításánál elérnek, fontosabb az a később érő nyereség, amelyet a kisgazdáknak szereznek azzal, hogy termelésüket a minőségileg értékeesebb, s gondosabb megművelést kívánó, de jobban is jutalmazó fajták felé irányítják.

^{*)} Lásd bővebben a szerző „A megcsonkított Magyarország” című műve VII. fejezetét.

Ezen a ponton az értékesítő szövetkezetek jelentősége találkozik a termelő szövetkezetével, a minthogy a termelő szövetkezetek legnagyobb része egyúttal értékesítő is.

A termelő szövetkezeteknek nem az a célja, hogy a gazdákat közös termelésre bírják, hanem csak az, hogy olyan termelést, illetve nagy részben továbbfeldolgozást egyesítsenek közös üzemben, a mely a fölszerelés költségessége, a különleges szakismeret hiánya, s a termelt mennyiségek csekély volta miatt a kisgazda egyéni gazdálkodásában nem történhetik haszonnal.

Mióta a földmivelő ember megízlelte a magántulajdon édes-ségét, azóta az elméletben úgy, mint gyakorlati kísérletekben hiába bukkan föl ismétellen a közös termelés gondolata, az apró termelő egységek egybeolvasztásával s az apró termelő egyéniségeknek közös rendező akarat alá rendelésével. Ezek a kísérletek meddők maradtak akkor, a mikor kisüzemek kollektíválásával próbálkoztak meg, és meddők akkor is, a mikor nagyüzemeken akarták meghonosítani a közös gazdálkodást, termelő szövetkezet vagy egyéb más címen. Senki nem hajlandó a maga gazdálkodó egyéniségét úgy föladni, hogy annak egy porcikája se maradjon meg önállóan; és senki sem hajlandó belemenni oly közös gazdálkodásba, a hol a saját munkája jutalmának meghatározásán kívül a mások munkájának bírálatához is ne lehetne szava.

Sok részletet lehet kollektíválni a termelésben, de annak összeálló egyéniségét megbontani még sem sikerül, mint a hogy a családi háztartások is ezer vonatkozásban közeledhetnek a kollektíválódás felé, de különállásukat és családi jellegüket mindig megtartják.

A termelő szövetkezeteknek tehát nem is az a céljuk, hogy a termelés egészét átvegyék a kisgazdától, hanem a termelés oly részleteiben menjenek a segítségére, a hol egymaga nem boldogulna. A növénytermelés, állattenyésztés főágait továbbra is a gazdák egyéni kezelésében hagyják: ezek egyes mellékterményeinek hasznosításában azonban az erők egyesítésével fokozzák a gazda jövedelmét. A legjellemzőbb példa a termelőszövetkezetekre, s egyúttal azok nagyjelentőségűvé növekedésére is a tejszövetkezet, a mely a tagoktól a háztartásban el nem fogyasztott tejet összegyűjti. Nagy fogyasztó piac közelében, mint tejet értékesíti s ekkor működése alig terjed ki többre, mint hogy az árút hűtő gépekkel szállításra alkalmassá tegye, gondosan szállítsa s állandó kedvező eladást biztosítson. A fogyasztó központoktól távol azon-

ban az árut át kell alakítani, hogy romlandóságától megóvja: vajat, sajtot, süritett tejet készít belőle a megfelelő szakterők igénybevételével s a szükséges gépek alkalmazásával. A dán tej-szövetkezetek fejlődése mutatja, mennyire terjeszkedhetik azután a szövetkezetek működése ez irányban. Gondosan osztályozzák az előállított árut a zsirtartalom, iz stb. szerint. De hogy ebben a tekintetben minél jobb árut adhassanak, gondosan mustrálják a teheneket is, tejelésük mennyisége és minősége szerint. A meg nem felelő állatokat jobbal cseréltetik ki, felügyelnek a takarmányozásra, s végeredményben a mellett, hogy feljavítják s értékben megsokszorozzák a lakosság állatállományát, a szövetkezeti termelés eredményét keresett világcikké tudják tenni, a mely a lakosságnak egyre növekvő jövedelmét nyújtja.

Természetesen nem néhány év fejlődése ez az eredmény, a mely különben a szövetkezeti mozgalom gyümölcseként világszerte páratlanul áll. De a termelő szövetkezetek munkája kezdetben mindenütt az úttörés jellegével bír, sok tőkét kíván, a mit a gazdák befizetéseiből csak lassan gyűjthet össze, a gazdáknak a termelésben egyöntetűsége törekvését, a mit ismét csak hosszas gond és kitartás útján lehet elérni, kereskedelmi és műszaki ismereteket, a melyet csak tőkében erősebb szövetkezeti alakulatok tudnak biztosítani maguknak. A legtöbb termelő szövetkezet értékesítő is egyúttal, vagy közvetlenül, vagy központja útján; a legtöbb igen nagy hatású a kisüzemek intenzitálásának növelésére, s ezért, bár mai fejlettségük még sok tekintetben hézagosa, a jövőben növekvő szerepre vannak hivatva. Egész vidékek elhanyagolt mezőgazdaságát átalakíthatja a termelő szövetkezetek lassú, szívós munkája, megnyithatja a kisüzemek előtt számos oly mezőgazdasági iparág előnyeit, a melyek egyébként csak a tőkeerős és termelvényeit jobban megválogatni tudó nagyüzemek szférájába tartoznának.

Külön kell megemlékeznünk a véletlen károsodások kockázatait megosztó azon szövetkezeti formákról, a melyek az eddig említett kategóriák egyikébe sem sorozhatók logikusan: így elsősorban a biztosító szövetkezetekről. A biztosítás ágazatai közül, mint alább bővebben látni fogjuk, a legkevesebb nyereséggel biztatók, a jég- és állatbiztosító ágak azok, a melyek leginkább szövetkezeti úton való művelésre maradtak, mert a közkereseti biztosító társaságok ezeket az üzletágakat elhanyagolják, vagy igen magas díjtételek mellett hajlandók gyakorolni. A biztosítási üzlet alap-

feltétele a kockázatnak minél szélesebb körben való megosztása, s ezért biztosító szövetkezetek szűkebb körű helyi jelleggel legfőljebb az állatbiztosításra vonatkozólag szoktak alakulni, a melynél az egymás támogatásának az elve lép inkább előtérbe. Az állatbiztosító szövetkezetek azonban szintén közös központban igyekeznek védelmet keresni a járványok esetén fölmerülhető túlságos igénybevétel ellen.

A szövetkezeti szervezkedés terén Magyarországon az első kísérlet volt 1851-ben a beszercei szövetkezet létesítése. Élénkebb mozgalom a múlt század nyolcvanas éveinek derekán kezdődött, egyszerre két irányban is. Az egyik a királyföldi szász vidékek Raiffeisen rendszerű szövetkezeteinek az alapítása volt, a nagy-szebeni általános takarékpénztár támogatása mellett, e takarékpénztár igazgatójának Wolf Károlynak kezdesére. Ezek a szövetkezetek hamarosan központba is tömörültek, Verband der Raiffeisen-schen Genossenschaften címmel: a mozgalom azonban nem csapott túl a szászok lakta falvakon. Ehhez a központhoz 1916-ban, a mely évről utolsó adataink vannak, 183 szövetkezet tartozott 403.448 korona befizetett üzletrésszel, s 24.630,469 korona mérleg-eredményvel.

Körülbelül ezzel egyidejűleg, 1886-ban gróf Károlyi Sándor kezdeményezésére megalakult a pestvármegyei hitelszövetkezet, részben a megyei törvényhatóság, részben a megyebeli birtokosság által jegyzett üzletrészekkel. E szövetkezet központja kívánt lenni a vármegyében alakítandó helyi hitelszövetkezeteknek, amelyek csakugyan gyors egymásutánban létesültek. A pestmegyei központhoz csatlakozott az egyéb vármegyékben alakított hitelszövetkezetek egy része is, egészen el Erdélyig, a hol szintén voltak a pestmegyei központnak szövetkezetei. Másutt viszont a pestmegyei példa oly irányban hatott, hogy — mint Borsodban — külön megyei központ létesült a helyi szervezetek megalakítására.

A pestmegyei központ fejlődése mihamar széttörte az egy vármegyéhez szabott szűk kereteket, s ezért 1892-ben az intézményt újjászervezték Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete címén, most már azzal a célzattal, hogy országos összefoglaló központot alkosson. Kizárólagosságra azonban nem tudott jutni az ország egyes vidékein már korábban létesült s önállóságukat továbbra is fenntartott kisebb központok miatt. A szövetkezeti mozgalom terjesztése és egységesítése azonban ekkor már annyira országos érdeknek látszott, hogy a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről

szóló 1893. évi XXIII. t.-c. megalkotta az Országos Központi Hitel-szövetkezetet, a melybe ugy a Hazai Szövetkezetek Központi Hitel-intézete, valamint az egyéb központok is beleolvadtak, a szász Raiffeisen szövetkezetek kivételével.

Az új országos központnak az állam adó- és illetékmentes-séget biztosított, tőkéjéhez egy millió koronáig terjedő alapítványi üzletrészszel, 100.000 korona alapítási és szervező költséggel, s az italmérési kártalanítási kötvényekből 3 millió korona névértékű kötvénnyel járult hozzá, a jelzálogüzlet gyakorlásához zálog-leveleinek pupilláris biztonságot adott, egy szóval az akkor már külföldön is divott felfogáshoz képest az állam segítségét lehetőleg biztosította a szövetkezeti intézmény fejlesztése érdekében. Az Országos Központi Hitelszövetkezetnek a háboru kitöréséig elért fejlődéséről a következő adatok tájékoztatnak: a szövetke-zetek száma az 1899. évi 700-ról 1914-ig 2171-re nőtt, a háló-zatba bevont községeké 2077-ről 6648-ra, a tagok száma 140.677-ről 626.157-re, a befizetett üzletrészek összege 6.5 millióról 41 millióra, a szövetkezeteknél elhelyezett takarékbetétek összege pedig 5.5 millióról 107.7 millióra.

A hazai hitelszövetkezetek állapotáról pedig 1915-ben, azonban az országnak már azóta történt megosztását figyelembe véve, ezek az adatok a mértékadók:

Terület	száma	A hitelszövetkezetek		
		saját tőkéje	idegen tőkéje	ebből takarékbetétek stb.
		m i l l i ó k o r o n á k b a n		
Cseh megszállás	437	19.9	55.5	38.0
%-ban	1.46	7.1	7.3	14.5
Román megszállás	1.048	37.9	131.6	73.4
%-ban	35.0	13.6	17.6	28.0
Délszláv megszállás	255	20.2	66.6	33.9
%-ban	8.5	7.2	8.8	12.9
Oszták megszállás	70	7.3	15.8	14.1
-ban	2.4	2.6	2.1	5.3
Fiume	3	2.6	0.8	0.6
%-ban	0.1	0.9	0.1	0.2
Összes megszállás	1.813	87.9	270.3	160.0
%-ban	60.6	31.4	35.9	60.9
A megcsonk. Magyarország	1.179	192.3	483.5	102.9
%-ban	39.4	68.6	64.1	39.1
Magyarország összesen	2.992	280.2	753.8	262.9

Terület	A szövetkezetek vagyona				A szövetkezetek nyeresége
	összesen	váltótárca	e b b ő I jelzálogos kölcsön	értékpapírtárca	
			m i l l i ó	k o r o n á k b a n	
Cseh megszállás . . .	76.5	13.4	8.1	4.0	1.1
%-ban	7.3	8.5	6.4	7.9	6.1
Román megszállás . .	171.7	40.0	22.8	10.1	2.2
%-ban	16.4	25.4	18.1	20.0	12.3
Délszláv megszállás .	88.6	19.8	21.3	4.4	1.8
%-ban	8.4	12.6	17.0	8.8	10.1
Oszták megszállás . .	23.6	2.9	8.8	2.2	0.5
%-ban	2.2	1.9	6.6	4.4	2.7
Fiume	3.4	0.7	—	0.1	0.06
%-ban	0.3	0.4	—	0.3	0.4
Összes megszállás . .	363.8	76.8	60.5	20.8	5.6
%-ban	34.6	48.8	48.1	41.4	31.6
A megcsonk. Magyarorsz.	687.9	80.5	65.4	29.5	12.0
%-ban	65.4	51.2	51.9	58.6	68.4
Magyarország összesen	1,051.7	157.3	125.9	50.3	17.6

Az OKH. 1920. évi zárszámadása szerint az intézet tartalék-alapja 101.2 millió koronára rúgott, a szövetkezeteknél kihelyezett összeg 61.2 millió korona volt, az intézetnél elhelyezett takarékbetétek összege 1490 millió, a forgalomban levő kamatozó kötvények névértéke 19.2 millió, az évvégi váltóálladék 111.8 millió, a visszleszármolt váltók értéke 61 millió, a kötelezvénykölszönök álladéka pedig 18.8 millió.

1919. őszétől 1920. év végéig Magyarország megcsonkított területéről 109 új szövetkezet csatlakozott az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékebe.

A változott helyzethez képest a törvényhozás is újra szabályozta az OKH. működési körét az 1920. évi XXX. t.-cikkkel. E törvény elrendeli, hogy új gazdasági szövetkezetek csak e központ kebelében alakulhassanak; az OKH. hatáskörébe utalja azon hitelszükségletek kielégítését, melyeket kisebb gazdaságok létesítése, termelésének biztosítása és fejlesztése indokol; feladatává teszi a szövetkezeti ügy szervezését, fejlesztését s ezért évenként szövetkezeti kongresszus tartását. Megnövekedett feladataihoz az állam újabb 25 millió korona alapítványi üzletrésszel járult, a tartalék-alap növelésére pedig 100 millió korona 5 százalékos kamatozású pénztárjeggyel.

Az ipari szövetkezetek gondozását ez idő óta a különvált Iparosok Országos Központi Szövetkezete vállalta magára.

A birtokreformról szóló törvény az Országos Központi Hitel-szövetkezet működési körét még inkább kitágította, úgy hogy az újabb állami hozzájárulások dacára is úgy tetszik, hogy ez a szövetkezeti központunk inkább feladatokkal van túlságosan el-látva, mint tőkével.

Igen elterjedtek hazánkban a beszerző szövetkezetek, amelyek — fogyasztási szövetkezet címén — akkor kezdtek tömegesebben s nagyobb életerővel létesülni, mikor 1898-ban ugyancsak gróf Károlyi Sándor kezdeményezésére megalakították a Hangya szövet-kezeti központot. Ez a központ fennállásának eddigi időtartama alatt a következő eredményt érte el: A kötelékébe tartozó szövet-kezetek száma 1898-tól 1919-ig 29-ről 2334-re emelkedett, alap-tőkéjük 0.28 millióról 4.22 millióra, a tagok száma 12,540-ről 800,351-re, az eladott árúk értéke 0.9 millióról 484 millióra.

A hozzátartozó szövetkezetek szükségletének ellátására Hangya Ipar r.-t. címén termelő vállalatot is létesített, amely több, a mező-gazdasági üzemben s a háztartásokban leginkább szükséges cikke-ket előállító gyárat tart üzemben.

A fogyasztási szövetkezetek 1915 évi működése — ismét Magyarország szétdarabolása szerint való részletezéssel — a követ-kező volt:

	Üzletrészek száma	Eladott árúk ezer koronákban
Cseh megszállás	252.758	39.013
Román megszállás	121.840	20.896
Délszláv megszállás	10.971	1.758
Osztrák megszállás	18.147	3.880
A megcsonkított Magyarország .	433.462	74 689
Magyarország összesen	837.178	140.236

1919 őszétől 1920 végéig a Hangya központ kebelében 820 új szövetkezet létesült; a megcsonkított Magyarország területén 1777 szövetkezet működött, a megszállt területeken 1290 maradt, amelyek igyekeznek a központtal az összeköttetést fentartani s ahol kell (mint Erdélyben), külön Hangya-központokat létesíteni. A Hangya üzleteredményei az 1920. évi mérleg szerint az alábbiak voltak: A mérlegszámla 810.3 milliónyi főösszegéből 7.2 millió volt az évi felesleg; az alapítványi és rendes üzletrészek összege 101 millió; a rendes üzletrészek ötszörös felelősséggel szavatolnak. Az árucikkek forgalma 1374.4 millió koronát tett 1920-ban, a szö-

vetkezetek javára irt vételári visszatérítések összege pedig 21 milliót. Közérdekű és jótékonycélra az évi nyereségből 2.5 milliót fordítottak.

E központon kívül is többféle beszerző szövetkezet áll fenn az országban, leginkább egyes élethivatásokban működők érdekeinek a kielégítésére. A legnagyobb a Magyar Mezőgazdák Szövetkeze, kizárólag mezőgazdasági felszerelések, vetőmagok stb. részére; továbbá tipikusan városi jellegű fogyasztó szövetkezetek az Általános Fogyasztási Szövetkezet, amely munkásszervezetek alkotása. 1904-ben létesült, 157.000 tagja van, s 1920. évi üzlet-eredménye 428.5 millió korona forgalomról számol be; továbbá a Magyar Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkeze, mely főleg budapesti közszolgálati alkalmazottak beszerző forrása, s 1893-ban létesült.

A biztosító szövetkezetek terén fontos alkotás az 1900-ban keletkezett Gazdák Biztosító Szövetkeze, mely a biztosításnak majdnem minden ágával foglalkozik, s az 1920. évi jelentés szerint díjbevétele 46.2 millió korona, tartalékai 25.7 millió koronát tesznek, a kifizetett biztosítási kártérítés 7.9 millió korona.

Az állatbiztosító szövetkezetek száma 1915-ben 711 volt, legnagyobb részük 1911 óta alakult, különösen nagy számmal (218) a háború előtti évben. Tagjaik száma 44.283, az üzletreszek névértéke 181.000 korona. Központjuk a Magyar Kölcsonös Állatbiztosító Társaság, mely 1919 végéig 100 millió korona értékű állatot biztosított, főleg tenyészállatokat.

Ujabb — a háború alatt létesült — központ a Fructus, a gyümölcserlekedítő és szeszfőző szövetkezetek központja, 107 vidéki szövetkezettel.

A délvideki szerb szövetkezetek — melyek most határainkon kívül estek — szintén figyelemre méltó munkát végeztek.

Nincsenek kiépített országos kötelékben a tejszövetkezetek, a melyek száma és forgalma a háború kitörésekor a következő volt:

	A szövet- kezetek száma	Beszállított tej hektoliterekben	Termékek eladása 1000 K.-ban
Cseh megszállás	46	2.861	1.564
Román „	70	2.812	1.694
Délszláv „	30	2.031	933
Osztrák megszállás	33	4.456	2.948
A megcsonkított Magyarország	257	16.389	7.877
Magyarország összesen . . .	436	28.549	15.017

Kisebbségi helyi központok azonban alakultak s ezek a vaj és sajtelőállítás terén máris szép sikereket értek el. A háborús időszak a tejszövetkezetek fejlődésének nem kedvezett, mert az állatállomány pusztítása, s a hiányos takarmányozás mennyiségben és értékben is csökkentette a tejhozamot. Remélhető azonban, hogy ezeknek a muló bajoknak az eltűntével a tejszövetkezetek fejlődése is megtalálja a maga helyes útját.

Az értékesítő és termelő szövetkezeteknek több válfaja működik hazánkban is, kisebb-nagyobb szerencsével. Elterjedtségük azonban — a korábban említett nehézségekből folyólag is — még nem nagy, s alkalmas tömörítő központ híján sem fejlődhettek eléggé.

Javulást hozhat az 1920-ban alakult Gaea r. t. üzemi szövetkezeti központ, mely az üzemi szervezkedést kívánja előmozdítani, a tejszövetkezeteket újra föllendíti, villamossági szövetkezeteket létesít stb.

A szövetkezeti munka terén msg fölmerülhet sok teendőnek bőséges és átgondolt programját adja Czettler Jenő a magyar mezőgazdasági szociálpolitikáról írt nagy művében.

A külföld szövetkezeti mozgalmának állapotáról a legfőbb vonásokban a következőket emelhetjük ki.)*

Legélénkebb a szövetkezeti mozgalom Németországban, ahol 1918. végén 37,282 szövetkezet volt, számuk a Németbirodalom megcsonkítása folytán 1919-ben 36.026-ra szállott le, de azután feltűnő gyors növekvéssel 1921. április végéig 44.326-ra emelkedett. Az 1920. évi fejlődés (az új alakulások számából a megszűnteket levonva) 3691 többletet mutat, amiből 11 esik szövetkezeti központokra, 836 hitelszövetkezetekre, 435 mezőgazdasági nyersanyagbeszerző, 563 gépszövetkezetekre (legnagyobb részük, 560, villamossági szövetkezet). 157 mezőgazdasági raktár és 91 tenyészállat- és legelőszövetkezetekre. 1921. első négy hónapjában az új szövetkezetek többlete 1459, s a fejlődésben a villamossági szövetkezeteknek a szerepe növekvő. A német szövetkezeteknek közel kétharmada most is a korlátlan felelősség elvén nyugszik, jó egyharmada a korlátolt felelősség elvén, s egészen kis hányada a korlátlan utánfizetés elvén. A hitelszövetkezetek száma 1920 végén 20.097 volt (úlnyomóan Raiffeisen jellegűek), a nyersanyagbeszerzőké 5853, árubeszerzőké 1309, műhelyszövet-

*) Az illető államok statisztikai hivatalai által nyújtott adatok, a m. kir. központi statisztikai hivatal szíves közvetítésével.

kezeteké 4235, gépbeszerzőké 17, raktárszövetkezeteké 982, nyersanyag- és raktárszövetkezeteké 417, termelő szövetkezeteké 5087, tenyészállat és legelőszövetkezeteké 729, fogyasztószövetkezeteké 2413, lakásépítőké 2642, s egyéb szövetkezeteké 634. A mezőgazdasági szövetkezetek minden típusnál erős túlnyomóságuk az ipariak fölött. Az összes szövetkezeti tagok száma az utolsó, 1916 évi adat szerint 6,685,769 volt. A szövetkezeti központok közül Németországban 1916-ban a hitelügy terén 59 működött, 16537 szövetkezettel, nyersanyagbeszerző központ 33 volt, 10,754 szövetkezettel, mezőgazdasági terményeket beszerző pedig 23, 2625 szövetkezettel.

Ausztriában 1918 végén 19,650 szövetkezet működött, számuk azonban az ország szétesztása folytán 1919 végére 3870-re szállt. Legerősebben vannak képviselve a hitelszövetkezetek (1986, túlnyomó részt korlátlan felelősséggel és Raiffeisen rendszerrel), azután a mezőgazdaságiak (900), ipariak (524), fogyasztó szövetkezetek (321), építőszövetkezetek (121) és egyéb szövetkezetek (24).

Dániában a szövetkezeti mozgalom nemcsak sokoldalúságával és szervezethez való válik ki, hanem az egész ország gazdasági életét átalakító nagy munkájával is. Hogy most átmenetileg a dán mezőgazdaság is válsággal küzd, az a szövetkezeti szervezkedés érdemét nem kisebbíti. A dán statisztika osztályozása szerint az 1918 év végén a következő szövetkezeti alakulások voltak: 22 földhitel, 515 takarékszövetkezet, 7 beszerző, 1181 állattenyésztő, 12 állatkiviteli szövetkezet, 1232 tejszövetkezet, 8 vajkiviteli társaság, 1656 fogyasztási szövetkezet, s a szövetkezeti biztosítás körében 8 mezőgazdasági, 5 életbiztosító, 1351 temetkezési, 1544 betegség ellen biztosító, 15 jégkár elleni, 20 állatbiztosító, 10 ingatlant és 89 ingót tűz ellen biztosító szövetkezet.

Franciaország szövetkezeti mozgalmáról 1913 évi adataink vannak, igen nagy a biztosító szövetkezetek száma, 18,885, a hitelszövetkezeteké 4533, a fogyasztásiaké 3156, a termelő és értékesítő szövetkezeteké 1867, a házépítő szövetkezeteké 258, a mezőgazdasági szindikátusok száma, amelyek az állam által leginkább fejlesztett szövetkezeti alakulatokhoz tartoznak, a hiteztet meghaladja, s 85 központjuk van.

Nagybritanniában 1916 végén 3887 szövetkezet működött, 4 millió taggal, 352 millió fontnyi eladási és 52.5 millió termelési értékkel. A főbb szövetkezeti típusok az ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági, fogyasztási, termelő és házépítő szövetkezetek.

Belgiumban 1912-ben a mezőgazdasági szövetkezetek száma 6292 volt, egyéb szövetkezeteké 945; az előbbieket közül kiválnak a hitelszövetkezetek (646), a beszerzők (1260), a termelők (1481, köztük 559 tejszövetkezet), a termelők és értékesítők (666), s a biztosító szövetkezetek (2239).

Hollandiában 3119 szövetkezet volt 1915-ben; legtöbb a termelő és értékesítő szövetkezet (1041), azután a hitelszövetkezet (749), míg a többi irányok (beszerző, fogyasztó, biztosító, házépítő szövetkezetek) kevésbé vannak képviselve.

Svédországban 1916-ban 10.681 szövetkezet volt; itt a lakás-szövetkezetek, biztosító-szövetkezetek, fogyasztó, termelő és értékesítő és beszerző szövetkezetek a legkedveltebb formák, a hitelszövetkezetek hálózata újabban szintén sűrűsödik. Két nagyobb központ van az országban: a svéd mezőgazdaság nemzeti szövetsége 1345, s a szövetkezetek szövetsége 849 intézettel.

Norvégiának 1919. évi adatai szerint 419 termelőszövetkezet van (majdnem kizárólag tejszövetkezet), 27 értékesítő, 2040 beszerző, 683 helyi fogyasztási szövetkezet és 293, központba tömörült fogyasztó szövetkezet.

A *svájci* szövetkezeti mozgalomban legnagyobb szerepük a termelő és értékesítő szövetkezetek, a melyek száma 1918-ban 3563 volt (köztük 2580 tej- és sajtszövetkezet); van még 1641 termelő, 961 beszerző, 929 fogyasztó, 750 biztosító, 444 hitel- s 2300 egyéb és vegyes célú szövetkezet. A központok száma három.

Olaszországban a nagy központok száma 1918-ban 6 volt 1448 szövetkezettel; az elmúlt évtized kezdetétől a háború kitöréséig minden szövetkezeti irányban nagy fejlődés mutatkozik. 1914-ben 3022 ipari termelő szövetkezet volt, 1142 mezőgazdasági, 2408 fogyasztási, 752 házépítő, 105 biztosító szövetkezet.

Fejlett a szövetkezeti hálózat *Spanyolországban*, a hol 1918-ban 10.941 szövetkezetről tudunk; ezek közül a legfontosabbak az 5872 biztosító, a 2343 beszerző, az 1351 hitel- és az 1069 fogyasztási szövetkezet.

Finnország 3120 szövetkezete közül (1919. évi adat) a hitel- és a fogyasztási szövetkezetek képviselte a legerősebb, de a tejszövetkezetek fejlődése is figyelemreméltó.

Oroszországban a forradalom kitörésekor mintegy 25.000 fogyasztási, 16.500 hitel, 4500 termelő és tejszövetkezet s mintegy 8400 egyéb mezőgazdasági szövetkezet volt.

Bulgária 1912. évi adatai 931 szövetkezetről számolnak be, a miknek kétharmada hitelszövetkezet volt.

Szerbiában 1909-ben közel 900 szövetkezet volt, szintén a hitelszövetkezetek erős túlnyomóságával; de figyelemreméltó a gépbeszerző és biztosító szövetkezetek szerepe is.

Romániában 1911-ben 3178 szövetkezet volt s ezek közül 2755 a hitelszövetkezet; egyéb irányok közül a fogyasztási és erdőüzemi szövetkezetek válnak ki.

A mai *Lengyelország* területén*) 1920-ban 4036 szövetkezet volt; *Japán* 1917. évi adatai 25.736 szövetkezetről számolnak be; közülök 10.490 hitel-, 5547 értékesítő, 7854 beszerző és 1845 termelő szövetkezet volt.

Az Északamerikai Egyesült Államokban 1920-ban mintegy 3000 fogyasztási szövetkezet volt. A munkaügyi hivatal jelentése szerint a háborúban ez a szövetkezeti mozgalom fejlődött, azóta azonban lanyhulás van, az árak esése s a készletek növekedése folytán. Beszerző és értékesítő szövetkezet az Unióban 1917-ben 5424 volt, főleg gabonaelevátor és áruház, továbbá tejfeldolgozó szövetkezetek. A hitelszövetkezeti hálózat igen gyér s csak három államban van jobban elterjedve. Az ipari szövetkezetek inkább a nyugati államokban fejlődnek.

19. A mezőgazdasági biztosítás.

Többször említettük, hogy a mezőgazdasági termelés a természettől függő voltánál fogva sokkal inkább van véletlen károsodásnak kitéve, mint bármely más termelési folyamat.

Olyan eszköz, amely a természet adományainak fősvényiségével szemben kárpótlást nyújtana, a mely tehát az *elmaradt haszon* pótlására alkalmas volna, eddig nem kínálkozott: arra azonban, hogy a természet nyújtotta gyümölcsöknek váratlan elpusztulásával, tehát a *fölmerült kárral* szemben a gazda némi pótláshoz jusson, a kölcsönös támogatás alapján a biztosítás intézménye, ha nem is kielégítő, de legalább a legfenyegetőbb szükeget elhárító eszközül szolgál.

Az elmaradt haszon, a minden gondos munka ellenére rosszul sikerült termés teljesen a gazdának a kockázata. Kisebb gazdasági területen belül, s néhány olyan árunál, amelyek kevésbé forgalomképesek, s így távolabbi termőterület fölöslegéből nehe-

*) Magyar Gazdák Szemléje, 1921. 434. 1.

zebben pótolhatók, látszólag az árak emelkedése némi kárpótlást nyújt a gazdának, de rendes körülmények között ez többnyire csak látszat. Olyan áruknál ugyanis, a melyeket a világgazdaság más termőterületekről természetben nem pótolhat, az árak többnyire csak átmenetileg emelkednek, mert viszont a kereslet csökken az áru iránt, mivel pótló anyagról mindig tud gondoskodni. A hiányzó lisztet pótolja az esetleg több burgonya, a burgonya csekély termését máskor a bővebb liszttel lehet helyettesíteni, az állati zsiradékok áremelkedésénél a növényi zsírok foglalnak inkább helyet: a fogyasztás rendszerint megtalálja az egy-egy vidéken elmaradt termékért a máshonnan nyerhető pótlóanyagot úgy, hogy a természet adományainak csekélyebb voltát sokkal kevésbé érzi meg, mint az a gazda, a kinek az elmaradt termésért nincs módjában egyebet eladnia.

Akkor is, mikor a világgazdaság helyettesítő és kicserélő szolgálata huzamosabb időre megbénul, mint történt ez a háború alatt, a mikor tehát a mezőgazdasági termények árát egy jelentékenyen megszűkülő terület termelése és szükséglete szabta meg, nem nyújtott igazi kárpótlást a rossz termésért az áremelkedés, mert viszont ezen a szűkebb területen a termények forgalomba kerülő mennyisége determinálván minden népréteg megélhetését, a nyerstermények áremelkedése magasra hajtotta mindazon egyéb cikkek árát is, a melyekre a mezőgazdának termelése továbbfolytathatásához és fogyasztásának kielégítésére* szüksége van.

A rosszabb termésből folyó elmaradt haszonért tehát a gazdát a termények áremelkedése csak ritkán kártalanítja. A kártalanítás egyéb módjáról pedig azért sem lehet szó, mert a rosszabb termés leginkább kedvezőtlen csapadéki vagy hőmérséki viszonyoknak a következménye, ezek pedig egyszerre nagyobb területet sújtanak, úgy hogy a kár kockázatának a megosztása nem segítené. Óriási és igen heterogén klimatikus viszonyok közt levő területek mezőgazdasági termelését kellene a kár kölcsönös megosztása szempontjából egybefoglalni, hogy az egyik rész kedvezőbb terméseredménye némi valószínűséggel kiegyenlítse a másiknak rosszabb mérlegét. S minthogy nem valószínű, hogy ily nagy területek közös eljárásba befoglalhatók és azt sem lehet megállapítani, hogy a kedvezőtlenebb eredményekből mekkora hányadot okozott a természet viszontagsága, s mekkorát az egyéni művelés gondatlanabb vagy kezdetlegesebb volta, a rossz termés ellen való biztosítás, amelyre ugyan Japánban folynak kísérletek,

egyelőre megoldhatatlan utópia, sőt kezdeményezése a kártalanítás reményében a földnek a művelését gondatlanabbá tenné.

A modern gazdálkodás mégsem nézi ölbe tett kezekkel azt, hogy az elemi csapások a terméseredményeket teljesen ingataggá tegyék. A klimatikus szélsőségek letompítása érdekében létesülnek nagy közművek, erdősítések, öntöző csatornák. A kísérletügyi intézmények kutatják és ajánlják a viszontagságoknak legjobban ellenálló növény- és állatfajtákat; a nagyüzemek több oldalú termelése mellett — amely a kockázatot kétségtelenül megosztja — a kisüzemeknek is mindinkább hozzáférhető a mezőgazdasági termelés oly mellékágazatai, amelyek haszonvétele némileg ellensúlyozza a más terményeknél beállott károsodást. A föld gondosabb megművelése, termőerejének következetes kipótlása nagy átlagban szintén enyhíteni szokta a rosszabb termés okozta károkat. A mezőgazdasági hitel jó szervezete ugyancsak arra való, hogy a gyöngébb termésből eredő válságokon átsegítse a gazdát; ha pedig ez a rosszabb termés elementáris súlyosságú, az *inségakcióknak* kell megmozdulniuk, hogy a kár terheit enyhítsék.

Mindezek mellett azonban annál inkább szükség van arra, hogy legalább azokat a károsodásokat, amelyeket a kockázat megosztásával — tehát biztosítás útján — némileg el lehet háritani, a gazda igyekezzék a biztosítással ellensúlyozni.

Biztosítást olyan effektív — vagy annak ígérkező — vagyonalkatrészekre lehet kötni, amelyek elemi csapások folytán veszhetnek el a gazdaság kárára, tehát főleg a tűzvész, jégkár s állati járványok folytán megsemmisülhető értékekre. A gazda személye és vagyoni viszonyainak összesége szempontjából egyéb biztosítási ágazatokról is lehet szó (betörés, baleset elleni stb. biztosítás, valamint az életbiztosítás különböző fajtái), ezek azonban a mezőgazdasági biztosítás határán kívül esnek.

Tűzvész fenyegetheti nemcsak a gazda lakóházát, gazdasági épületeit, állatállományát, hanem összegyűjtött vagy még be sem takarított terménykészletét is. A tűzvész sokkal fenyegetőbb a mezőgazdára, mint bármely más termelőre. Az épületek tűzbiztonsága rendszerint csekélyebb, mert aránylag kisebb üzem itt több épület fentartását igényli, s ezért az építési költségekben nagyobb takarékoság indokolt, vagy szokásos. Tűzbiztos világító berendezések a mezőgazdaságban sokkal gyérebbek, mint egyéb termelő üzemeknél; ez utóbbiak egymás közelében telepedvén le, a világító felszerelések költségeit megoszthatják, míg a mezőgazdasági

üzem a nagyobb távolság és többnyire izolált helyzet miatt erre nem képes; az üzem egyes részeiben (pl. állatok etetésénél stb.) azonban szükség van a mesterséges világításra. Végül az anyag, amelyet a mezőgazdaság termel és felhasznál, nagyrészt száraz, gyulékony holmi, az évszak, amelyben ezek tömegesen felhalmozódnak, a legszárazabb, amelyben a víz hiánya csak növeli a tűzveszedelmet, amelyet falun az oltószerek tökéletlenebb berendezése szintén emelni szokott. Érthető tehát, hogy a mezőgazdasági üzemben fenyegetőbb a tűzveszedelem, s gyakran igen rohamosan nagy értékeket tesz tönkre. Magyarországon a júliustól októberig terjedő négy hónapra szokott esni a tűzkárok több, mint fele; a mintegy 17 milliárdos biztosított összegből 3—4 milliárd esik a mezőgazdasági átalány biztosításra.

A tűz ellen való biztosítás vagy úgy történik, hogy a gazda külön biztosítja épületeit, s egyéb oly ingóságait, a melyeknél a tűzveszedelem nem oly imminens, s külön azokat a terménykészleteit, amelyek tűz esetén a gyors elpusztulásnak inkább ki vannak téve, vagy pedig úgynevezett mezőgazdasági átalánybiztosítást köt, amelyben benne vannak az épületek és felszerelések, s a terménykészleteknek — amelyek mennyisége ingadozó szokott lenni — bizonyos átlaga.

A biztosításnak ez utóbbi neme rendszerint olcsóbb díjtételek mellett történik, mert megfelelő kártérítést inkább csak az épületek és a felszerelések után nyújt, amelyeknél a tűzvesz eshetősége nem olyan nagy, s hiányosabb a kárpótlás a termények után, amelyekből a tűzvesz idején véletlenül az átlagosnál nagyobb mennyiség torlódhatott össze. A gazda szempontjából azonban mégsem elvetendő ez a mód, mert üzemi költségeit nem szaporítja magasabb biztosítási költségekkel, az üzem folytatásához leginkább szükséges értékeiért így is számot tarthat kártérítésre, a terményekben való veszteségét pedig részben azon kockázat szám-lájára is írhatja, amellyel minden évben küzd, mikor a rossz termés eshetőségeit viseli.

A tűzkárbiztosítást többnyire nyereségre dolgozó közkereseti társaságok művelik, amelyek a befizetett biztosítási díjak s a tényleg kifizetésre kerülő kártételek közti különbségből nemcsak tartalékot gyűjtene, hanem osztalékot is fizethetnek részvényeseiknek. A tűzbiztosításba belevont különböző értékek igen nagy tömege ugyanis a károk kockázatát nagyon megosztja a sok befizető között s mint-hogy a biztosítótársaságok rendszerint viszontbiztosítást is szoktak

kölni, ezzel még nagyobb érdekesség kölcsönös garanciáját vonják be a kockázat egyenletes elosztásába.

Épen azért, mert a tűzbiztosítás kisebb kockázatú üzlet, hogysen a gyakran telemes nyereséget indokoltta tenné, a tűzbiztosítást (valamint a biztosítások legtöbb egyéb nemét) szövetkezeti alapon is lehet szervezni, amikor nem a magasabb nyereség a cél, hanem a biztosítás díjának lehető mérséklése, s ezzel a gazda üzemi költségének csökkentése.

Amíg a tűzbiztosításnál mint lehetőség, a jég és állatbiztosításnál többnyire mint kényszerűség lép föl a szövetkezeti szervezkedés.

A jégbiztosításnál ugyanis kétségtelenül nagyobb a kockázat. A jégkár összefüggő nagyobb területek termését teheti egyszerre tönkre. Némely vidéken csak szórványos; az itteni termelők ezért ritkán is biztosítják értékeiket. Másutt (például nálunk a Balaton mentén, s a Dunántúl délkeleti részén) majdnem évről-évre visszatérő csapás a jégverés; az itteni termelőknek érdeke volna tehát a biztosítás, a biztosítótársaságok azonban épen a kárveszély valószínűsége miatt csak magas díjtételek mellett fogadják el biztosításaikat. A jégkárbiztosítás könnyen veszteséges üzletévé válhatik a biztosító társaságoknak s ez ellen túl magas biztosítási díjakkal védekeznek. A szövetkezeti szervezkedés ilt is azzal az előnnyel járna ugyan, hogy a nyereségre való törekvés kiküszöbölésével a gazda biztosítási költségei csökkennének, minthogy azonban a szövetkezeti szervezkedésnél is csak azok fogják jégkár ellen való biztosítást kötni, akiknek van okuk a jégtől félni, a biztosítók köre szűk marad, s nagyobb jégkárnál a veszteség eshetősége nagy. Növeli a jégkárbiztosítás nehézségeit az, hogy az a termelési ág, amelynek hozadékában a legtöbb munkaköltségnek kell megtérülnie, a szőlőművelés az év folyamán a leg-hosszabb ideig van kitéve a jégkár veszedelmének: a díjtételek magassága miatt tehát a gazda a legritkább esetben biztosíthatja borte termését akkora összeg erejéig, amely a kezelés költségeivel, s a pusztítás nagyságával (a tőkék gyakran a következő évben is megsínylik az erősebb jégverést) arányban áll. Sokszor az a következménye a jégkárbiztosítás költségeinek és nehézségeinek, hogy az érdekelt felek teljesen mellőzik a biztosítást, s a véletlenre bízzák termelésük sikerét, holott egy súlyosabb jégkár a gazdasági üzem egyensúlyát hosszú időre megingathaja. Alig kínálkozik jobb megoldás, mint, hogy a jégbiztosítás szövetkezeti úton történjék ugyan, de ez a szövetkezeti szervezet a biztosítás egyéb

nemeit is vállalja, hogy esetleges veszteségei ellen más oldalról is vértézve legyen. Kíváncsinos volna a gazdákat a rendszeres, állandó biztosításra rászoktatni, ami biztosítási díjaik mérsékelhetését vonná maga után; ez azonban csak úgy volna eredményes, ha a gazdák elég fegyelmezetten az évről-évre változó terméskilátást biztosítanák, nem pedig — mint gyakran megtörténik — bizonyos túlzott termésmaximumot, amely esetleg jégkár nélkül sem következnek be. A jégkárbiztosítás nehézségeit növeli, hogy a növényzet különböző fejlettségében változó módon van a jégkárnak kitéve, s a kárbecslés körülményes. Az 1895—1915 közötti 20 évben Magyarországon a jég elleni biztosítás maximális évi összege 510 millió korona volt; buzára, rozsrá, árpára és zabra esett az utolsó évtizedben a biztosítás 94%-a, szőlőre 0.5%-a. A kifizetett kártérítés e 20 év alatt a biztosított összeg 38.6 és 7.9%-a közt ingadozott.

Az állatbiztosításnál még fokozottabb a veszedelem, hogy a biztosítottak egész körét kár éri. Fertőző állati bajoknak nagy területen való elterjedése, amely az állatok tömeges elhullását, vagy lebunkózását okozhatja, elég gyakori eset, s a biztosítások szokásos módján feltétlenül veszteséget okozó volna. Minthogy azonban a haszonállat oly értékes és nehezen pótolható alkatrésze különösen a kisüzemnek, hogy annak biztosítása érdekében nagyobb áldozatot is meg kell hozni, az állatbiztosítás a kölcsönös támogatás alapján úgy fejlődött, hogy a résztvevő gazdák minden biztosított állat után bizonyos összeget befizetvén, a fölmerülő károkat eleinte ebből a tartalékból fedezték, s ha ez kimerült, a kárösszeget újabb kirovás szerint közösen fizették. Akkor, ha kivételesen pusztító nagy járványok nem dézsmálják meg az állatállományt, ez az eljárás arra is alkalmas, hogy az állati betegségek ellen való védekezést közös erővel hathatósabbá tegye, s az elhullott vagy kiirtott állatok ipari feldolgozásával a kár egy részét megtérítse. Az állatbiztosítás nagy fontossága abból is kiérzik, hogy a biztosítás az egymásra utaltak szűk körének áldozatkészségével is fejlődni tudott, sőt az állategészségügy komolyabb gondozására vezetett.*) Az állatbiztosításnál, mely a kisgazdáknak csaknem egyetlen értékes inventáriumát védi, merült föl leginkább a gondolat, nem kellene-e ezt általánossá és kötelezővé

*) Az állatbiztosítás fontosabb részlelkérdéseire vonatkozólag I. dr. Kovács József monografiáját; Az állatbiztosítás fejlődése és szervezete Európában. Budapest, 1913.

tenni, amint, hogy ugyanily meggondolások vitatják a tűz és jég biztosításnak esetleg kötelezővé tételét, vagy államosítását.

Ma még egyik kérdés sem látszik e megoldásra érettnak, jöllehet az állami biztosításra vannak kísérletek, például Bajorországban a jég, Belgiumban, Szászországban, s egyes svájci kantonokban az állatbiztosításra. Az állami gyámkodás túlságos kiterjesztése semmi esetre sem nevel önállóságra; viszont oly nagy érdekek védelmét, mint aminők a biztosításnál szerepet játszhatnak, teljesen a sokszor tájékozatlan, sokszor a helyes mértéket föl nem ismerő takarékos egyéni elbirálásnak átengedni nem lehet. Mégis ez idő szerint helyesebbnek látszik nem kísérletezni a kötelező biztosítás gondolatával, hanem bizni abban, hogy az önsegtőség eszméje folytatólag neveli a lakosságot olyan irányban, hogy értékeit a károsodástól a rendelkezésére álló eszközökkel igyekezzék megővni.)*

Állami feladat lehet a tűzkárokkal szemben a tűzrendészet eszközeit szaporítani, a tűzbiztosítás szövetkezeti intézményeit támogatni, az állatállományban történő károkkal szemben pedig az állategészségügyi szolgálat kiterjesztése mellett, az oltó szérumok hozzáférhetőségét biztosítani, gyógyító eljárásokra vonatkozó kísérleteket támogatni, az állatbiztosító szövetkezeteket gondozásba venni.

20. A mezőgazdasági kísérleti ügy.

A mezőgazdasági tudás fejlesztésére, a termelésnek mindig intenzívebbé tételére törekszik az emberiség a birtok megvédésén kívül mind az idő óta, mióta öntudatos földművelést űz. Ez a törekvése annál nagyobb sietséget, a sikert kínáló újítások annál mohóbb fölkarolását javallná, minél erősebb a világverseny, a mely új területek termékeit árasztja az eddig biztosnak hitt piacokra, s minél erősebb a többi termelési ágak versenye.

A mezőgazdasági üzemfejlesztés újításainak gyors meghonosítását azonban lassú üteművé szorítja le a földművelő nép konzervativizmusa, mely korábbi hagyományaiból csak óvatosan enged. Ez a konzervativizmus a változatlan természeti törvények szerint

*) Grunzel (Agrarpolitik. Wien-Leipzig 1910. 95 l.) a jégbiztosítás jövőjét az állami biztosításban látja olyképp, hogy az állam költségvetésében maximális határt szabna meg, ameddig a kártérítésben részt vesz.

termő földdel való foglalkozásból fakad ugyan, s szinte alapjellemvonásává lesz a földművelőnek, de magyarázható abból az aggodalomból is, amellyel a földmives félti egész évi munkájának eredményét, s a megszokott módon elért sikert nem meri kockáztatni új eljárások bizonytalannak látszó eredményeiért.

A mezőgazdasági kísérleti ügy tehát, amelynek feladata a mezőgazdasági termelés minden terén a jobb eljárásokat kipróbálni, az egyes talajfajtákhoz és klímákhoz alkalmas növényeket és állatokat meghatározni, az előforduló kártételek ellen a védekezés legmegfelelőbb módjait kikeresni, ezen a szigorúan tudományos feladatkörén kívül a probléma teljes megoldásához egy másik fogas kérdést is el kell hogy intézzon: mindezen tapasztalainak olyan módon való népszerűsítését, hogy a földmivesnép csakugyan érdeklődéssel és gyorsan fölkarolja azokat az újításokat, amelyek üzemének hasznára válnak. A mezőgazdasági kísérletügyi intézményeket — bárha azok igen gyakran egy és ugyanazon szervben jelennek is meg előttünk — céljaik szerint mégis kétféleképpen kell osztályoznunk: kutató és népszerűsítő intézményekre.

A kutató intézmények főleg a geologia, chemia, s a biologia segítségével vizsgálják meg a mezőgazdasági termelés fejlődési feltételeit adott talaj és klimatikus viszonyok között a termelhető növény és állatnemekről. A talajvizsgálat annak chemiai összetételét vizsgálva, nemcsak azt határozza meg, hogy milyen növényzet diszlik abban leginkább, hanem, hogy az illető növénynek mely válfajai a legmegfelelőbbek, sőt szükség esetén igyekszik oly új válfajtákat létrehozni, amelyeket a talajviszonyokhoz mérten legmegfelelőbbnek tart. Vannak talajok (például szikesek, láposak, kötetlen futóhomok), melyek produktív termelésre alig alkalmasak bizonyos előzetes javítás nélkül, amely történhetik ismét meghatározott növényfajták termelésével, vagy chemiai úton. A többi termelőtalajok is az állandó használat folytán kimerülnek; a kísérleti kutatás feladata megállapítani, hogy az egyes növényfajták termelése micsoda tápláló anyagokat von el a földből, mit pótolhat e veszteségből a növényzet megfelelő változtatása, mily mértékben van szükség — ismét a termelendő növénytől feltételezeten — természetes trágyára, s ennek az egyoldalú, vagy hiányos helyreépítő képességét mily esetekben, s mekkora mértékben kell kiegészíteni a műtrágya egyes fajaival.

A növény és állatélettani kutatások azokat az előfeltételeket

igyekeznek megállapítani, amelyek mellett az illető növény, vagy állatfajta legjobban diszlik, s így feltárni a termelés lehető maximumát, de azokat az — akár élősdiek által okozott, akár egyéb úton keletkezett — betegségeket is vizsgálni, amelyeknek az illető növény és állatfajta ki vannak téve, s kutatni a védekezés módjait, kezdve a primitívebb — s így az egyszerű gazda számára is hozzáférhető — eszközökön, s folytatva a hathatósabb, bár költségesebb orvosszereken.

Vannak azonban a kísérletiügynek a mechanika körébe vágó problémái is, a mezőgazdasági eszközök és gépek tökéletesítése, s azok sorozatának újabbakkal való kiegészítése terén; a mezőgazdasági termékek ipari célokra való feldolgozásának tökéletesítésére pedig az élelmiszer-chemiai kísérletek a nélkülözhetetlenek.

A mezőgazdasági kísérleti ügy feladatköre a gyakorlatban oly óriási, hogy ez a kellően felszerelt szakintézmények egész sorozatát teszi szükségessé. A szigoruan tudományos jellegű laboratoriumi munkásság háttérül is megfelelő kísérleti gazdaságoknak kell állaniok, amelyek a szaporításra legalkalmasabb fajták legkedvezőbb viszonyok közt való kitermelését, s nagyobb számban való továbbtenyésztését célozzák. A nemesített buza termelése és a lótenyésztés javítására való méntelepek csak két heterogén példa: e kettő közt a növény és állatfajta sokfélesége, s azok veszélyeztetettsége szerint a kísérleti ügy egyre növekvő számú feladatot lát el a mezőgazdasági termelés javítása terén.

A tulajdonképeni kutató intézményeken kívül mind nagyobb számban kell felállítani olyan kísérleti állomásokat is, amelyek az elért tudás gyakorlati kihasználására valók: ezek sorából különösen a vetőmagvizsgáló állomásokat kell kiemelnünk, melyek egyfelől a gabonaművek, másfelől a legtöbb veszedelemnek kitett heremagvak vizsgálatával, s azok megbízhatóságáról kiadott tanúsítványokkal biztosítják forgalomba hozatalukat.

A kísérleti ügynek e fontos és igen széles körű feladatköréből folyik, hogy annak teljes egészében való ellátása — ha egyes részletei iránt testületek vagy magánosok érdeklődnek is — állami feladat, s ugyancsak állami feladat a testületek és magánosok ez irányú tevékenységének bekapcsolása a kísérleti ügy összefüggő nagy organizmusába. A kísérleti kutatás jórészen gazdasági és egyéb tanintézetek megfelelő katedráin folyik, ahol a személyi rátermettség s a műszaki felszerelés is megvan. A kísérletiügyi feladatok azonban oly nagy terjedelműek, hogy azok mégsem

kapcsolhatók mind tanszékekhez, hanem külön intézmények felállítását is kívánják. Ezek nagyobb részénél centralizáció divik, egyfelől a költséges technikai felszerelés jobb kihasználása miatt, másfelől az alkalmas személyzet könnyebb biztosítása érdekében. Tekintettel azonban az egy országon belül is sokféleképpen eltérő talaj és klíma viszonyokra, a központositott kísérletügyi intézményeknek is minél nagyobb hálózattal kell bírniok a vidéki kísérleti gazdaságokban. Ez utóbbiakról szintén az államnak kell gondoskodnia, ha nem is szükségképpen mindenütt a saját kezelésében, hanem az ő felügyelete alatt, s leggyakrabban anyagi támogatásával alkalmasnak látszó magángazdaságokban is. Az anyagi támogatás azért indokolt, mert a kísérleti gazdaságnál a tanulmányozásra, kipróbálásra kell fektetni a fűsúlyt, s azért az üzemnyereséges volta itt legtöbbször bizonytalan.

A kísérletügyi intézmények kutatásaik eredményét szakfolyóiratokban teszik közzé — gyakran idegen nyelveken is, — s így az elért tanulságok nemzetközileg is étekesíthetők. A termelésüket tökéletesíteni kívánó gazdaságok legtöbbször költségmentesen kapnak fölvilágosítást a kísérletügyi intézményektől, úgy, hogy a kísérletezés tanulságai ezen az úton is terjedhetnek.

Fontos és nehezen megoldható feladat a kísérletezés tanulságainak oly mértékű népszerűsítése, hogy azok a konzervatív kisebb gazdaságokat is üzemük tökéletesítésére tudják bírni. Ahol a régi termelési processzust valami pozitív károsodás fenyegeti, ott a kisebb gazda is hajlandó tanulni és újabb eljáráshoz folyamodni; a kártékony rovarok és gombák ellen való védekezésben elég serény, s mikor a filoxeravész kipusztította szőlőit, az új telepítésnél felhasználta a kísérleti ügy nyújtotta tanulságokat. Akkor azonban, amikor a korábbi terméseredményeket különösebb veszedelem nem fenyegeti, azok növelése érdekében új eljárásokat kezdeni a kisebb gazda kevésbé kész és a költségesebb befektetéseket egy általa bizonytalannak vélt jövőöért nem szívesen áldozza. Mégis vannak eszközök, amelyek a konzervativizmust, lassan bár, haladássá irányuló vágygá formálják át.

Az erre irányuló propagandának két főszempontja van. Az egyik az, hogy még a kísérletezés stádiumában lévő javítások nem valók a szélesebb körű közönség elé, hanem csak kipróbált és minden valószínűség szerint sikerrel biztató változások; a másik az, hogy a kísérletezés eredményeit kevésbé szóval vagy írásban, hanem szemmel láthatóan a gyakorlati életben mulassák meg a

kisgazdáknak. Harmadikul, mint fontos elvet, azt lehetne még fel-
említeni, hogy a kísérleti ügy népszerűsítése körül az állam minél
nagyobb teret adjon a társas gazdasági alakulásoknak, mint a
kisgazdákhöz közelebb álló s azok bizalmát könnyebben megnyerő
szerveknek.

A kísérleti-eredmények népszerűsítésére egyik legalkalmasabb
eszköz vidékenként mintagazdaságok létesítése, amelyek a legjobb
állatállománnyal, legjobb vetőmagvakkal, legjobb gépekkel felsze-
relve, a művelésnek, a termőerő utánpótlásának legjobb eszkö-
zeit válogatva meg, terméshozamban is az ott elérhető maximumot
produkálhatják. A mintagazdaságnak elvileg már nyereséges vállal-
kozásnak kellene lennie, mert a gazdasághoz szükséges minden
anyagból és felszerelésből a legjobbal lévén ellátva, az intenzív
művelés minden előnyét ki kellene dobortania. Mégis a kísér-
leti ügy népszerűsítése érdekében nem annyira az üzem nyeresé-
gessége a fontos a mintagazdaságoknál, mint a terméshozamnak
tömegben vagy minőségben kiváló volta. A nyereségességet káro-
san befolyásolja egyfelől az, hogy a mintagazdaságnak az illető
vidéken sikerrel tenyészíthető minden állat- és növényfajta-
ra tekintettel kell lennie, hogy azoknak legokoszerűbb termelését bemutat-
hassa, tehát az adott területen egyes fajtákból oly kis mennyiség
termelésével is foglalkoznia kell, ami nyereséges nem lehet. A minta-
gazdaság jövedelmezőségét rontja másfelől az, hogy a gazdaság
egész személyzetének mindig készen kell lennie arra, hogy az
érdeklődőknek útmutatást és fölvilágosítást nyújtson; a munka-
erőnek a gazdaság javára való kihasználása tehát nem teljes,
illetve bizonyos munkaerő többletre van szükség, hogy a gazda-
sági teendők ellátásán kívül a mintagazdaság eleget tehessen
népszerűsítő feladatának is.

A mintagazdaságok hatása rendszerint igen jó szokott lenni
a közeli környék gazdasági kultúrájának fejlesztésére, mert a ma-
gasabb terméshozamoknak, vagy a minőségileg jobb s így érté-
kesíthetőbb terményeknek közvetlen szemlélete s egyúttal annak a
megismerése, hogyan lehetett ezt a kedvezőbb eredményt elérni,
általában serkentően hat. Akár a mintagazdaságok útján, akár
más szervezettel, meg kell a módját annak is találni, hogy a jó
példát követni kész gazdák erre lehetőséget is nyerjenek: a jobb
vetőmagok, tenyésztésre alkalmas állatfajták, nemesített gyümölcs-
csemeték hozzáférhetően és jutányosan rendelkezésre bocsátandók.
A megfelelő mezőgazdasági gépek beszerezhetőisére egyik eszköz

a mezőgazdasági hitel jó szervezete, a másik a megbízható gépekből raktárak tartása, azoknak időnkint működésükben való bemutatása, sőt gépversenyek rendezése is, a melyek a különféle gépek teljesítményeit szemléltetővé teszik.

A versengés fölkeltése a gazdáknak oly irányban, hogy kiemeltessék az, a ki egyenlő előfeltételek közt többet, jobbat és szebbet tud termelni, szintén hasznos eszköz a kísérletügyi eredmények népszerűsítése érdekében. Erre valók a különféle terménykiállítások s állatkiállítások kitüntetésekkel s pénzbeli jutalmakkal. Az ily kiállításoknak nevelő és serkentő hatása főleg akkor van, ha a kiállítókat nem heterogén elemekből gyűjtik össze. Intenzíven gazdálkodó nagybirtok mellett a kisgazda a maga primitív eszközeivel nem tud figyelemre méltó eredményeket elérni s elkedvetlenedhetik; kisgazda társai közül azonban kiválhatnak s ez nemcsak rá hat buzdítólag, hanem a többire is, a kik megítélhetik, hogy hasonló eredmények elérésére ők is képesek lehetnek.

Magyarországon a kísérletügyi intézményeknek fejlett, nagy hálózata van. Nem szólva a főiskolai és gazdasági tanintézetek mellett folytatott búvárlatokról, föl kell említenünk, mint országos jelentőségűeket, a növény és állatélettani kísérleti intézeteket, a mezőgazdasági chemiai intézetet, a budapesti, magyaróvári, debreceni és keszthelyi vegykísérleti állomásokat, az országos rovar-tani állomást, az ampelológiai intézetet, az ornithológiai központot, az állami méneseket és méntelepeket, a halélettani és szennyviztisztító kísérleti állomást, a budapesti vetőmagvizsgáló állomást, a magyaróvári növény-nemesítő és növénytermelési kísérleti állomást, a gödöllői szesz-kísérleti s a magyaróvári tej- és gép-kísérleti állomást, a selyemtenyésztési és méhészeti intézeteket, a budapesti kender- és lentermelési szakintézetet stb.

A magyar kormány 1914. évi működéséről szóló jelentés szerint az országnak sértetlen területein a kísérleti telepeken kívül 185 mintagazdaság állott fenn.

A mezőgazdasági kiállítások rendezése terén az Országos Magyar Gazdasági Egyesület végzett igen derekas munkát; néhány országos jellegű kiállítása, évenként tartott állatkiállításai és szakkiállításai maradandó tanulságokat eredményeztek.

Szűkebb körű, részben helyi kiállítások — főleg állatkiállítások — rendezése körül pedig a vármegyei gazdasági egyesületeknek van nagy szerepük. Hogy ezeknek a céltudatos rendezése az állattenyésztés fejlődésére milyen nagy hatással van s hogy

egyes vidékek kisgazdáinak vagyonosodása mily szemmeláthatóan összefügg az állatállomány javulásával, arra elég a tolna- és mosonvármegyei példákat idézni.

A külföld mezőgazdasági kísérleti intézményei közül a legfejlettebbek közé tartozik az Északamerikai Egyesült Államoké, Ausztráliáé, Franciaországé, Németországé. Nagyarányu kísérletügyi tevékenység indult meg az orosz földreformmal kapcsolatban. A kísérletügy nemzetközi fejlesztésénél nagy szerep vár a római nemzetközi mezőgazdasági intézetre.

2). A mezőgazdasági szakoktatás.

A kísérletügy eredményeinek népszerűsítése a kisgazdák körében helyénvaló leginkább, mert ezek nagy tömege a gazdálkodáshoz szükséges ismereteket csupán gyakorlati tapasztalatok útján szerzi meg és sem előképzettsége, sem anyagi módja nincs meg hozzá, hogy mélyebben belehatoljon a gazdasági szakismeretekbe.

A gazdálkodás helyes irányítása azonban jóval több ismeretet kíván meg; elméleti képzést, szakszerű természettudományi tanulást, s megfelelő tájékozódást a gazdaság vitelének kereskedelmi szempontjairól is.

A rendszeres gazdasági szakoktatás tehát igen lényeges eleme annak a törekvésnek, hogy a mezőgazdasági intenzitás növekedjék, s a földet művelők tudatosan irányítsák munkájukat a boldogulásukat inkább biztosító jobb eredmények felé.

A gazdasági szakoktatás létesítésére a kezdeményezés kiindulhat társulatok, sőt magánosok köréből is (ez utóbbira nálunk emlékeztet a gr. Festetics György által Keszthelyen 1797-ben alapított Georgicon, amellyel, valamint több más mezőgazdasági szakoktatási intézményünkkel a külföldet is megelőztük); a kulturpolitika egyetemessége azonban megkívánja, hogy a mezőgazdasági szakoktatás összes szálait az állam fogja a kezébe, irányítva és támogatva a megfelelő magánkezdeményezéseket, de egyúttal kiegészítve azok hézagait és szerves egységet hozva a szakoktatás különböző fajú és foku intézeteibe.

Mint az általános műveltséget nyújtó oktatásnak, úgy a szakoktatásnak is megvan az a hármas tagozata, mely az alsóbbrendű, középfoku és a magasabb kiképzést nyújtja, s itt is

negyedikül az iskolán kívül való szabadoktatás egészíti ki a tanítás rendszerét. Amíg azonban az általános műveltség iskolaszervezetében a különböző rendű fokozatok egymást szervesen kiegészítik, s a magasabb fokon való oktatás előfeltétele az ezt megelőző alacsonyabb rendű iskolák elvégzése, addig a szakoktatásnál általában s így a mezőgazdasági szakoktatásnál is mindegyik iskolatípus önmagában is kerek, befejezett egészet alkot s a hármas tagozás nem a nyújtott ismeretek egymásutánját jelzi, hanem az ismereteknek az előtanulmányokhoz mérten magasabb vagy alacsonyabb rendű összefoglalását. Mindegyik iskolatípus más műveltségű néprétegnek kíván szolgálni, s a gazdasági munkában más és más szerepre képesít. Abból, hogy mindegyik iskolatípus magában is befejezett egészet alkot, következik, hogy a szakok szerint való differenciálás már az alacsonyabb fokú intézeteknél is megtörténik (sőt ezeknél a legnagyobb mértékben), mert már ezek is közvetlenül az életre nevelnek.

A mezőgazdasági szakoktatás a legalacsonyabb fokon azokhoz az ismeretekhez kapcsolódik, a melyeket a mindennapi elemi oktatás nyújt. A gazdasági ismeretek terjesztésére tulajdonképpen már a 12—15 éves ismétlőiskolai tanköteleseket oktató általános ismétlőiskolák is hivatva volnának; az itt nyújtott gazdasági oktatás azonban nem kielégítő, mert az iskoláknak rendszerint nem áll elég gyakorlótér a rendelkezésükre s a tanítók gazdasági szakképzettsége sem mindig kifogástalan. Ezért nálunk az általános ismétlőiskolák egy részét önálló szaktanítós gazdasági ismétlőiskolákká alakították át. Előfeltétele volt ennek az ily iskolák vezetésére hivatott tanítói karnak gazdasági irányú kiképzése s az iskolának a gyakorlati gazdaság vezetéséhez szükséges földdel és felszereléssel való ellátása. A gazdasági ismétlőiskolák jobban közeledtek ahhoz a célhoz, hogy a nép szélesebb rétegeinek gazdasági ismereteit gyarapítsák. De mégsem teljesen céltérők, mert a szakismeretek elsajátítására való pusztán hajlandósághoz is már értebb életkor kell, s a jövő élethivatásnak tisztább fölismerése.*) Az ismétlőiskolaköteles korban egyébként, köztudomás szerint a szülők — többnyire gazdasági teendők végzésére — gyakran elvonják gyermekeiket az iskolától s az oktatás sikere ezért sem lehet teljes.

*) Czettler Jenő (Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Budapest, 1914. 849 l.) nagyon helyesen fölismeri annak a hibás voltát, hogy az értebb munkára oktatást fejletlen koruaknak nyújtják.

Ugyancsak az elemi népműveltséghez kapcsolódnak, de már értebb korban terjesztik a gazdasági ismereteket közvetlen gyakorlati és elméleti oktatással a földművesiskolák. Némileg hátrányuk ugyan, hogy az elemi oktatás ismereteinek a fölrfrissítésével is foglalkozniok kell, előnyük viszont, hogy növendékeiket abból az életkorból toborozzák, mely már nagyobb kedvet és fogékony-ságot tanusít a kenyeret ígérő munka elsajátítására. Előnyük, hogy a gazdaságban már tényleg foglalkozott s így legalább bizonyos mechanikai ismeretekkel és ügyességgel bíró növendékeket vesznek föl, s hogy a fölvétel önkéntes jelentkezés után történik, legnagyobb részt tehát olyan elemek keresik föl a földművesiskolákat, a melyeknek föltett szándékuk ott tanulni is. A földművesiskolák többnyire kétéves tanfolyamban oktatják a növendékeket. Sajnos, kisbirtokosaink legnagyobb része — elsősorban az otthon szükséges munkaerőre való tekintettel — nem küldi fiait földművesiskolákba; itt egyfelől azok a jobbmodu kisbirtokos családok gyermekei tanulnak, a kiknek későbbi hivatása a gazdaság vezetése lesz inkább s csak mellékesen a munkában való fizikai részvétel ts; másfelől azok a kisebb birtoku, vagy birtoktalan elemek, a kik a földművesiskola elvégzésével a nagyobb gazdaságokban munkavezetői vagy felügyelői állásokra számítanak. A földművesoktatás előnyeiben így tehát éppen az a kisbirtok részesül legkevésbé, a melynek ismeretei tágitására leginkább szüksége volna. Ki kell emelnünk a fejlett gazdasági életű erdélyi szász népet, a mely a rendelkezésére álló bőséges anyagi forrásokból három földművesiskolát is tart fenn, s ez iskolákat valóban kisbirtokosok gyermekei látogatják.

A földművesiskolák általános oktatást nyújtanak a földművelés minden ágazatában, különösen a kisbirtokon leggyakoribb növény és állattenyésztési ágakban. A gazdasági ismeretek egyes speciális ágaira külön szakiskolák készítik elő az érdeklődőket, sulyt helyezve itt is a kiképzés oly kerektségére, hogy az illető abban a gazdasági ágban kisebb üzem vezetésére is alkalmas teljes járatosságot szerezzen. Az oktatás célja itt is kettős: egyfelől módot adni arra, hogy a kisbirtok valamely szakirányban specializálódjék, s így kevesebb földterületen is megfelelő jövedelmezőséget érjen el, másfelől a közép és nagygazdaságok részére alkalmas munka, vagy üzemvezetőket kiképezni.

Az így specializált szakképzésnek számos faja van: legyen elég kiemelnünk, mint legfontosabbakat, a vincellériskolákat, a

pincemesteri tanfolyamokat, a gyümölcsészeti, méhészeti, baromfitenyésztő, tejgazdasági, kertészeti, erdészeti, gyógykovács és lópatkoló stb. tanfolyamokat és iskolákat. Ezek közül főleg a kertészeti, baromfitenyésztő, részben a méhészeti és tejgazdasági tanfolyamok nők részére is nyújtanak kiképzést: ugyancsak nők nyerhetnek a mezőgazdasággal kapcsolatos háziiparágak több fajtájában is oktatást.

Bár főiskola nevet viselnek, mégis az előismeretek mértékénél fogva inkább az alsófoku szakoktatás körébe számíthatók a dán és svéd gazdasági népfőiskolák, s a regensbergi kisgazdafőiskola, amelyek nem csupán szaktárgyakat tanítanak, hanem egyéb irányban is emelik a hallgatók műveltségét szintén már az érettebb korban, részben a mezei gazdasági munka szünetelésének ideje alatt.*) Ezekhez hasonlók a nálunk legújabban Jászberényben, Nagykőrösön stb. rendezett népfőiskolai tanfolyamok, amelyeknek másutt való folytatása is tervben van.

A mezőgazdasági szakoktatás középső foka — Magyarországon legalább — távolról sem így kifejezett, s legföljebb szőlő és borgazdasági tanfolyamok, valamint az állami kertészeti és gyümölcsészeti tanintézet s egy-két gazdasági irányú polgári iskolánk jelzik a gazdasági iskolák ezen fokának legalább elvben való létezését. Hogy a középfoku oktatás — ide értve azokat az intézeteket, amelyek ismereteinek elsajátításához, mint előfeltétel körülbelül a középiskolák négy alsó osztályának bevégezése volna szükséges — nálunk annyira hiányos, az összefügg azzal, hogy a gazdasági ismeretek általában csekély mértékben vannak elterjedve, a kisbirtokosok gazdálkodása minden szakképzettség nélkül, csupán a gyakorlati ismeretekkel történik, az alsó foku oktatást nyújtó intézetek végzett növendékeinek a gazdasági életben való elhelyezkedése egy fokkal tehát magasabban történik, s ezek rendszerint oly funkciókat töltenek be, amelyekhez már középfoku iskolákban szerzett alaposabb ismeretek volnának szükségesek. Szinte úgy lehet mondani, hogy gazdasági életünk — a később említendő felső szakműveltségen kívül — nem kíván egyelőre, s nem tud fölvenni a gazdasági oktatás terén több iskolatípust. A sokkal primitívebb gazdasági képzettségű Oroszországban viszont a birtokreform intézősége középiskolákat sürgetett olyan gazdasági teendőket ellátó személyzet kiképzésére, akiktől mi főiskolai képzettséget várunk el.

*) Lásd Czettler: i. m. 856 l.

S bármennyire kell is hangoztatnunk a mezőgazdasági ismeretek terén a minél mélyebbre ható művelődés szükségét, az iskolatípusok szaporítását csak azért, hogy a hármastagozat minél teljesebbé váljék, nem siettetethetjük, nehogy ez az oktatásunkban amugy sem ritka formalizmusok számát növelje. Mezőgazdasági oktatásunkban az alsó tagozatu iskoláknak még jobban meg kell gyökeresedniök, gazdasági életünkben pedig a kis középbirtokoknak és a specializált szaküzemeknek jobban megizmosodniök, hogy a középső iskolatípusok szükségét a gyakorlati élet jobban megéreze.

Ehhez a középső tipushoz lehet különben ezidőszertint számítani azokat a meglehetősen rendszerességgel tartott tanfolyamokat, amelyek a falusi értelmiséget (lelkészeket, tanítókat) vannak hivatva egy-egy gazdasági mellékágazat (kertészet, méhészet) alaposabb ismeretére megtanítani, azzal a közvetett céllal, hogy ezek berendezendő kis gazdaságaikban a falu népét is tanítani fogják, s tanácsaikkal ellátják. Ugyancsak a középfoku oktatás keretébe számíthatjuk a szövetkezeti továbbképző tanfolyamokat, amelyeknek jelentősége növekvő.

A mezőgazdasági szakoktatásnak legmagasabb fokozatán hosszú idő óta fennálló, kiváló tanintézeteink vannak, amelyek teljesen kielégítik azokat az igényeket, hogy a nagyobb gazdaságok vezetésére tudományosan képzett szakemberek álljanak rendelkezésre. Sajnos, ritkább az az eset, hogy a nagyobb birtokosok maguk törekednének ennek a magasabb szakképzettségnek a megszerzésére; a gazdasági tisztviselők sorában azonban a mezőgazdasági főiskolákat végzett egyének száma örvendetesen szaporodik, s a mezőgazdasági kísérletügy, valamint a mezőgazdasági közigazgatás részére is egyre több alkalmas embert képeznek ki tanintézeteink. Ezek sorában a gazdasági főiskolák a mezőgazdasági minden fontosabb ágazatára adnak képesítést; közülök a magyaróvári intézet érdemel elsősorban említést, mely 1818-ban alapított, s mindig főiskolai nivójú tantervvel működött; azután a keszthelyi és debreceni intézetek, melyek korábban inkább a középfoku oktatásnak voltak hajlékai, később azonban főiskolákká alakították át. Ugyanígyenek a határainktól most elszakított kolozsvári és kassai tanintézetek. Az erdőgazdasági ismereteket legfelső fokon a selmecbányai erdészeti főiskola nyújtja (alapított 1763-ban,) a mely az ország megcsonkítása óta eredeti székhelyéről elúszva Sopronban működik.

Az állatgyógyászat oktatására a budapesti állatorvosi főiskola szolgál, a mely szerény kezdetekből emelkedett főiskolai rangúvá, s egyúttal a külföldön is nagyrabecsült tudományos intézetlé.

A magasabb rangu mezőgazdasági szakoktatásnak igen fontos kiegészítő részei a budapesti kir. József-műegyetem több tanszéke, így különösen a mezőgazdasági és élelmiszerchemiai, továbbá a mezőgazdasági géptani tanszékek. A mezőgazdasági szakismeretek alkalmas kiegészítéséül szolgálnak még ugyancsak a József-műegyetem 1914-ben alapított közgazdasági szakosztályának előadásai.

1920-ban nyílt meg végül Budapesten az egyetemi közgazdaságtudományi kar, mely nemcsak a közigazgatási pályákra készülőknek kíván általános gazdasági ismereteket is nyújtani, hanem külön mezőgazdasági tanfolyama is van.

Nagyjelentőségű a mezőgazdasági szakoktatásnak az a része, mely az iskolakényszeren kívül, az úgynevezett szabadoktatás keretében folyik. Ennek számtalan eszköze van. Népszerű hirdalpokon, folyóiratokon, szakkönyveken kívül az élő szó az ismeretek terjesztésének a leggyakoribb eszköze, újabban mindinkább kísérve a demonstratív bemutatással, a mit a vetítő gépeknek elterjedése s a diapozitívek készítése nagyon előmozdit. A mezőgazdasági szabadoktatás nagyobb részét a gazdaság különböző ágait ismertető vándortanárok és tanítók végzik, a kik a községekbe kiszállva, nemcsak szóbeli oktatást, hanem gyakorlati útmutatást is adnak. Az állam tervszerűen szaporítja ezeknek az előadásoknak a számát s mindig több községet bevon a szabadoktatásnak ebbe a hálózatába, s oda, a hová külön szakelőadót nem küldhet, legalább az előadások szövegét s a kísérő képeket juttatja el. A mezőgazdasági ismeretek terjesztésére alkalmas több népszerű kiadványt a kisgazdáknak, vagy a kisgazdákat vezető falusi intelligenciának ingyen, vagy kedvezményes áron juttatnak el.

Az állami szabadoktató akciót azonban szerencsésen kiegészíti a különböző társadalmi szervezeteknek hasonló irányu s a szervezet függébb voltánál fogva a néphez gyakran még közelebb férköző munkája.

E szervezetek közül különösen a Magyar Gazdaszövetség negyedszázados munkája érdemel figyelmet; elég fontos szerepre van hivatva e tekintetben az 1920-ban alakult s ma még inkább csak reményl nyújtó, mint pozitív munkáról beszámoló Faluszövetség.

22. A mezőgazdák érdekképviselői.

Láttuk a mezőgazdaság — s így az azzal foglalkozó népesség — érdekeinek növekvő figyelembevételét a birtokpolitika fejlődése körül, láttuk ez érdekeknek gondozását a mezőgazdasági hitel intézményeinél, s a szövetkezeti hálózat elterjedésében, s láttuk azt a figyelmet, amelyet a modern állam a kísérletügy, szakoktatás és egyéb közintézmények terén a mezőgazdasági ismeretek terjesztésére fordít. A köz és állami élet egyéb ágaiban is érezhető az agrárérdekek fontosságának figyelembe vétele.

Mindez a fejlődés nem csupán az agrárérdekek egyes szóvivői munkájának eredménye, nem is csak abból a növekvő belátásból eredt, hogy az államnak érdeke a mezőgazdaság haladása elől az akadályokat elhárítani, hanem következménye a mezőgazdák — bár lassan induló, de később annál inkább erősödő — szervezkedésének, társadalmi munkájának, öntudatra ébredésének.

A birtok és termelési rendszer régi belső szervezete mellett nem volt szükség külön agrár szervezkedésre, mert akkor a földesurak egy része — akiknek kezében volt a jogalkotás is — a legnagyobb mértékű agrárképviseletet alkothatta volna, s részben meg is tette. Ennek a köteleknek a felfémítésével azonban megszünt minden szerv, amely a mezőgazdaság érdekeit gondozta volna.

Az iparban nem szakadt meg ily hirtelen a folytonosság, mert ott a céhek, ha meg is szűnt kötelező szervezetük, mint szabad társulatok, többnyire hosszú ideig megmaradtak, sőt később más, újból kötelező szervezet ruháját vették magukra (ipartestületek).

A mezőgazdasági érdekképviselőknek első megjelenési formája kisebb vidéki gazdasági egyesületek, melyek Poroszországban szörványosan már a XVIII. században keletkeztek, azonban nagyobb erőre csak a XIX. század második felében kaptak, a mikor nemcsak szélesebb körben elterjedtek, hanem központi egyleteket is alkottak, ez utóbbiak pedig — államonként eltérő néven — a nagyobb államokban közös, legfőbb szervet is létesítettek.

Ezeknek az érdekképviselőknek, valamint a később más államokban különböző szervezettel létesült mezőgazdasági egyleteknek eleinte az volt a főhivatása, hogy a mezőgazdasági üzemi technika fejlődését tagjaik elől megkönnyítsék, s így a mezőgazdasági kultúra fejlődésére hasznosítsák.

Más termelési ágakban ilyen célú egyesülések szórványosabban, mert ott a technika fejlődése úgyszólván zárt ajtók mögött történik, a gyárak kísérleti műhelyeiben, az elért eredmények pedig többnyire a feltalálónak vagy a kísérleteket végzettető gyárnak a féltve őrzött titkait képezik. A mezőgazdasági termelés a legtöbb vonatkozásban más természetű; a növénytermelés mindenki szemelátára történik, az állattenyésztés termékei sem rejthetők véka alá, s a minőség javítása (igen szórványos esetek kivételével) nem csupán egyéni, hanem közös érdek is. Az üzemi technika javítása alatt különben nemcsak a termelést közvetlenül fejlesztő eljárásokat érthetünk, hanem ami gyakran fontosabb, s a gazdákat még inkább tömöríti egymás mellé, a közös károsodások ellen való védekezés módját is. Érthető, hogy a gazdáknak az az érdeke, hogy ily javító, vagy védekező eljárásokat megismerhessenek, szinte általános; s minthogy a maga erejéből kevés gazda juthatott volna el ezekhez az ismeretekhez, ennek az érdekében a tömörülést többnyire szívesen látták.

A gazdák tömörülése azonban természetesen nem elégedett meg azzal, hogy az üzemi javítások körüli ismeretek terjesztésére szorítkozzanak, hanem fölkarolták később mindazokat az érdekeket, amelyek az egész társadalmi osztálynak közös törekvései. A mezőgazdasági hitel kérdése, a terményárak jobb kialakításának gondja, a gazdákra nehezedő terhek könnyítése stb. mind lassankint programjára kerültek a mezőgazdasági érdekképviseletek egyre változatosabb megjelenési formáinak, különösen azóta, amióta a tengerentúli verseny okozta agrárválság a mezőgazdaság jövedelmezőségét jelentékenyen csökkentette. A mezőgazdasági érdekképviseletek, látva azt, hogy a többi termelési ágak képviselői szervezkedésükben őket mennyire megelőzték s hogy e szervezett voltuknál fogva nemcsak a közhangulatnak, hanem az állami intézkedések egy részének is az ő javukra billentésére mennyire közre tudnak hatni, maguk is igyekeztek szervezkedésüket céltudatosabbá, kiélezettebbé, agresszívebbé tenni s fölhasználták erre, úgy ahogy egyéb példából látták, a sajátjuk, a nyilvános gyűléseknek és szónoklatoknak propagatív erejét. Amíg a mezőgazdasági társulások csupán szakkérdések megbeszélésére szorítkoztak, addig kifelé hatással egyáltalán nem bírtak s egymásközt is alig tudták előmozdítani a közös érdeket; mióta a nyilvánosságra léptek s hivatkoztak azokra a tömegekre, amelyek boldogulása érdekében küzdenek, azóta szavuk is érezhetőbbé és

súlyosabbá vált. Így belesodródtak az érdekképviselések a politikai harcokba is, követve egyéb társadalmi osztályoknak a politikát szintén irányítani akaró nyílt, vagy bűrkolt szervezetét. Mihelyt politikai agitáció szükséges egy népréteg érdekeinek istápolására, ez az agitáció a politika ismert szenvedelmességeinél és túzásainál fogva már nem tud megmaradni a valódi érdekek védelme mellett, hanem a korlátokon túlcsapva, a kelleténél többet kíván s közérdekké minősít oly követeléseket, amelyek a más osztályokkal való harmónikus együttélés rovására mennek.

Ettől az általános hibától nem maradt mentes az agrár-érdekeknek a politikai mozgalmakba átcsapott védelme sem, s ezért történt, hogy egyes agrárpolitikusok túzásai miatt más társadalmi rétegek az agrárérdekek védelmét általában szélsőségesnek és fölöslegesnek hirdették. A politikai megítélések szubjektivitása, azt lehet mondani általában ártott az agrárérdekeknek, mert a kétségtelen hatalmi törekvések, amelyek az agrárpolitikusok szélső szárnyánál előtérbe nyomultak, elhomályosították a küzdelemnek valódi s a józan bíráló előtt alig kifogásolható azon célját, hogy a népesség agrárrétegei a termelésben való fontos szerepükért, s a termelésnél folytatott nehéz küzdelmükért intenzívebb védelemben részesüljenek.

Különösen Németországban helyeződött át legélesebben politikai térre az agrárérdekek védelméért megindított erőfeszítés. Az agráriusoknak ill két nagy, egymással gyakran ellentétbe is kerülő táborra küzdött a politikai érvényesülésért, a Bauernverein és a Bund der deutschen Landwirte. Az első inkább nyugaton és délen szervezkedett, a jómódu német kisbirtokosok tipikus földjén; a másik alakulás keleten kezdődött, főleg Poroszországban terjedt s jelentőségben később fölül is múlta a Bauernvereint.

Mindkettővel szemben álltak a német ipari és kereskedelmi érdekképviselések, az agráriorekvéseknek politikailag is igen éles ellenlábasai.

Nem részletezve a politikai szerepet, a melyet a német agrár egyesülések betöltöttek, gazdaságpolitikai téren tényleg jelentős eredményeket tudtak kivívni a földművelők helyzetének javítására. Az a nagy állami áldozatkészség, a mely a szövetségi intézmény támogatása, a kedvezőtlen mezőgazdasági hitelek konverziója s a hitelszervezet kiépítése körül Németországban megnyilvánult, s a mely nem maradt hatástalanul a többi európai állam agrárpolitikájára sem, kétségtelenül a mezőgazdasági érdek-

képviseltek szívós és kitartó munkájának az eredménye. Ugyan-ezek érték el azt is, hogy az állam az agrárvámok ismételt emelésével a hazai mezőgazdasági termelést megvédte a külföldi olcsó termékek versenyétől.

A mezőgazdasági érdekképviseltek szabad szervezkedésének szükségszerű korlátja az, ha annyira megerősödnek, hogy — mint ez a panasz a német érdekképviseltek ellen fölmerült — az állami akarat irányítására érezhetőbb befolyást nyernek. Az állami akarat igyekszik ugyanis ez alól a befolyás alól mentesülni s szuverénitását oly módon megóvni, hogy más érdekképviselési formákat keres, a melyek kevésbé terhesek, kevésbé függetlenek s működésükben az állam tekintélyét jobban tisztelik. Így születnek meg az úgynevezett hivatalos vagy kényszer érdekképviseltek, a továbbra is fennmaradó régibb szervezetek mellett, a melyeket az új alakulással szemben utólag szabad érdekképviselteknek lehet elnevezni.

A szabad érdekképviseltek önkéntes társulások eredményei lévén, természetesen nem ölelik föl a mezőgazdasággal foglalkozók összességét. Bármily tekintélyre tudjanak is szert tenni, mindig ellenük lehet vetni, hogy csak egy résznek az óhajait reprezentálják s az állam, ha úgy akarja, e címen kiterhet a velük való érintkezéstől. (A szocialista felfogás ezért is nagyon elítéli az ily érdekképviselőket s mint ismeretes, nálunk az 1919. évi kommunista kísérlet egyik első teendőjének tartotta minden irányu szabad érdekképviselőt feloszlatását). Ha azonban hivatalos szervezetet létesítenek bármily termelési ág — a jelen esetben a mezőgazdaság — érdekeinek a képviselőire, s ha ebbe a hivatalos szervezetbe kötelezőleg összegyűjtik az érdekeltek összességét, akkor ez a társulás minden árnyalatot egyesítvén magában, hű reprezentánsa lesz az egész termelési ágnek, alkalmas arra, hogy az állam szóba álljon vele, óhajait meghallgassa, vagy — a maga kívánságait vele közölje. A hivatalos érdekképviselő szervezése az állam közbejöttével történik, annak hatáskörét az állam állapítja meg, következképpen gondoskodik arról is, hogy e hatáskör az állami kompetenciák rovására túl nagyra ne nőjön, valamint nem feledkezik meg arról sem, hogy e szervezetben az állam megfelelő képviselőt találjon s így a szervezet működésének egész útján a gyeploket a maga kezéből ki ne engedje.

Igy szembeállítva a kétféle érdekképviselési szervezetet, tanulságul a következőket állapíthatjuk meg:

A szabad érdekképviselők az érdeklődőknek önkéntes társulásából eredvén, ha szűkebb körűek is, föltétlenül élénkek, mozgékonyak, mert a szervezet elé kitűzött cél a tagoknak úgyszólván osztatlan tetszésével és kívánságával találkozik. Ezért a cél érdekében nemcsak a szervezet körén belül, hanem azon túl is, a társas és politikai élet körében is agitálnak, sőt áldozatokra is hajlandók. S mert a szervezetet mozgásában különösebb korlátok nem kötik, annak élete frissebb, fordulatossabb, taktikáját a szükséghez képest változtathatja, a fölmerülő új szükségletek megérzéséhez, s gyors propagálásához teljes készsége van, sőt tulajdonképpen létfeltétele is a gyorsaság, a bajoknak színes föllárása, az orvosszerek erélyes sürgetése, mert ezzel tarthatja ébren a tagok érdeklődését és vonzódását az intézmény iránt. Ám a taktika kérdésében s a program kijelölése ügyében olyan véleményeltérések is merülhetnek föl a szabad érdekképviselők keretein belül, a melyek néha bomlasztólag hatnak magára a szervezetre. Mert az önkéntes társuláshoz senki sincs egész életére lekötve, könnyen megeshetik, hogy a véleménykülönbségek élessége a tagok egy részét kiválasztja onnan s új szervezet létesítésére csábítja, a mely új szervezetben az egy nézetten lévők a szerintük helyesebb úton igyekeznek az érdekképviselési célokat szolgálni. Az ily szakadások annál gyakoriabbak lehetnek, minél jobban közeledik az érdekképviselési szervezet a politikai kiformálódáshoz, vagy pedig minél jobban elhanyagolja a gyakran hevesen érvényesülni kívánó partikuláris érdekeket. Mind a két esetben nemcsak az anyaszervezet gyöngül, a melyből a kiválás történik, hanem az agrárérdekek is szenvednek.

A hivatalos érdekképviselőkénél az ily fajta bomlási processzus ki van zárva: de megtörténhetik az, hogy a formailag odakötött tagok nem érdeklődnek az intézmény iránt s más szervezet útján keresik a lehetőséget felfogásuk kifejezésére. A hivatalos érdekképviselők ugyanis a földmivelő népesség minden rétegét magukban foglalván, tulajdonképpen egyikben sem keltik azt az érzést, mintha a saját érdekeit képviselné. Ezért gyakori a tagok részéről bizonyos lagyamatagság a szervezet ügyeivel szemben és kivételes érdeklődést keltő eseteket nem számítva, a hivatalos érdekképviselők akcióképessége nem annyira a tagoktól, mint a vezetőségtől függ. Ez utóbbi azonban rendszerint meg van terhelve oly adminisztratív ügyekkel, a melyeket az állam az érdekképviselők hatáskörébe utal, vagy véleményezésükre ad ki

és ez gátolja szabadon mozgását, valamint azt is, hogy az érdekképviselőbe az állam által kiküldött delegátusok a szabadabb akcióban szintén korlátozólag hatnak. A hivatalos érdekképviselők tehát azt a célt, hogy mintegy egységes mederbe tereljék a földművelő népnek gyakran különböző szervezetekbe szétszórt és eltérő érdekmegnyilvánításait, ritkán érik el: mellettük is fennmaradnak, sőt élénk működést fejtenek ki a földművelők kisebb, de egyöntetűbb rétegeinek a szabad szervezetei. A hivatalos érdekképviselőt a tagok tömegénél, a szervezet anyagi erejénél s a törvényesen megszabott hatáskörnél fogva kétségtelenül elég súlylyal bírhat ugyan, de ennek teljes erő kifejtését viszont maga az állam igyekszik korlátozni, a mely nem engedhet a feje fölé nőni egy érdekszervezetet. A hivatalos érdekképviselők létjogosultságát főleg abban lehet látni, hogy bennük a földművelők különböző rétegei egymás mellé helyezve, kölcsönös s a másoknak érdekeit is figyelembe vevő munkára vannak utalva, továbbá abban, hogy bizonyos egyensúlyozó helyzetet foglalnak el a szabad érdekképviselőkkel szemben; azokat pusztán létezésükkel is nagyobb munkára serkentik, s azoknak az összes földművelők érdekeit szolgáló törekvéseit a hivatalos képviselő sulyával támogatják.

Indokolt is, hogy mikor a többi termelő osztályoknak megvan a maguk hivatalos érdekképviselője, ezt a mezőgazdák nélkülözzék; túlzott reményeket azonban az ily nehézkesebb hivatali szervezetekhez nem lehet fűzni s nem lehet megakadályozni azt, hogy bármily kis töredék is, a melynek külön gondolatai és vágyai vannak, a maga érdekeinek istápolására ne szervezkedjék külön, bizván az időben, hogy ereje meg fog nőni céljainak az elérésére.

A mezőgazdasági érdekképviselők, mint említettük is, legnagyobb jelentőségre Németországban jutottak. Itt a szabad szervezeteknek is bizonyos félhivatalos színezetű összefoglaló központja van az 1872-ben létesített német mezőgazdasági tanácsban, melynek tagjai a helyi szervezeteket irányítják s agrárellenes körökben heves támadásoknak voltak kitéve. Az agrárpolitikai kérdések teljes kikapcsolásával csupán a mezőgazdasági üzemi technika fejlesztését tűzte ki céljául az 1886-ban alakult német mezőgazdasági társaság. Hivatalos érdekképviselőként Poroszországban 1894. óta működnek a mezőgazdasági kamarák, amelyek a szabad egyesülések egy részének központjait is magukba olvasztották.*)

*) Szervezetük részleteiről l. Gothein: Agrarpolitisches Handbuch 501. l.

Ausztriában is tettek kísérletet hivatalos érdekképviselőt alakítására, de máig is eredmény nélkül: itt azonban hivatalos országos tanács pótolja némileg ezt a szervezetet, közvetítőként szerepelve a kormányzati tényezők és az érdekképviselők között, a melyeknek vidéki hálózata is igen sűrű.

A francia mezőgazdasági kamarák inkább helyi tanácsadó szervek.

A mezőgazdasági érdekképviselőnek nemzetközi összefoglaló szerve most van kialakulóban a *zöld internationale* néven.

23. A hazai érdekképviselők.

Magyarországon a mezőgazdasági érdekképviselők multja a mult század első harmadáig vezethető vissza.

Az ez időtájt forrongó reformgondolatok csakhamar társaságba is tömörítették a mezőgazdasági érdekek iránt érzékkel bírót, s mint annyi más társadalmi alakulást, ezt is gróf Széchenyi István hívta életre. Az 1830-ban alakult szervezet akkori neve Állattenyésztő társaság volt; majd 1835-ben Magyar Országos Gazdasági Egyesület, később a ma is használatos Országos Magyar Gazdasági Egyesület név alatt alakult ki igazi hivatása, mely egyfelől a mezőgazdasági ismeretek terjesztésében, másfelől az agrárérdekek képviselésében nyilvánul meg. Az egyesület — bár 1849-től 1857-ig szünetelni volt kénytelen — már az abszolutizmus idején fontos missziót töltött be, amikor a magyar érdekeknek az időtájt kevés helyen megnyilatkozható képviselőt ellátta. Nagy könyv és lapkiadóvállalatával, kiállításával, gépbemutatóival stb. a mezőgazdaság fejlesztése körül állandóan figyelemreméltó tevékenységet fejt ki, viszont az agrárérdekek képviselését ankéljeivel, bizottsági tárgyalásaival, memorandumaival, propagandairataival látja el. Ha közvetlenül nem is elegendik politikai túsákba, kétség-telenül nagy befolyása volt különösen a multban a politikai élet alakulására, s ezen belül a mezőgazdák érdemeinek gondozására is, mert a politikai életben leginkább szereplő nagy és középbirtokos osztály az egyesületi életben is tevékeny részt szokott venni. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület erőforrásaira vonatkozó legújabb adatok a következők: Taglétszáma az 1920. év közepén 7788 volt, melyből a megcsonkított Magyarországra 4286, a megszállott területekre 3502 tag esett. Az 1919. évi mérleg

eredménye 3,903.136 K. Az egyesület hivatalos lapja a Köztetek. Kebelében alakult 1896-ban a Gazdasági Egyesületek Országos Központja, és 1920-ban a Faluszövetség. A tagok működésüket öt szakosztályban folytatják.

Különösebb szervezeti összefüggés nélkül ez az egyesület volt legtöbbször irányadó a vármegyei gazdasági egyesületek osztály működésére is, amelyek hosszabb ideig szinte egyedülállók voltak a vidéki mezőgazdasági érdekképviseltek sorában. A különböző vármegyei gazdasági egyesületek erejükhöz mérten kisebb-nagyobb súllyal foglaltak állást az agrárérdeket illető kérdésekben, helyi kiállításokkal, főleg állatdíjazásokkal pedig a mezőgazdaság fejlesztését is előmozdították. Jelentőségük annyiban is figyelemre-méltó, mert ezekben az egyesületekben többé-kevésbé ugyanazok az elemek voltak a szerepvivők, akik a vármegyei törvényhatósági életben részt vettek s így közvetve politikai befolyást is gyakorolhattak. Mégsem lehet sem ezeknek a vidéki szervezeteknek, sem az Országos Gazdasági Egyesületnek olyan politikai erőt és olyan politizáló hajlamot tulajdoítani, a minőtől például a német érdekképviseltek hangosak voltak, mert nálunk az agrár kérdésekben azonos nézeteket igen gyakran derékon metszette a közjogi felfogás ellentétes volta, amely útját állotta a közeledésnek és erőegyesítésnek.

Jóval újabb keletű szervezet (1896-ban alakult) a Magyar Gazdaszövetség, amely főleg a kisbirtokosok tömörítésére létesült, vidéki gazdakörök hálózatát szervezte, s működésének súlypontja a helyes birtokpolitika előmozdításán kívül a szövetkezeti intézmény fejlesztésére esik. Mint központi intézmény tulajdonképpen nem érdekképviselő; de azzá vált vidéki szerveinek létesítésével. A kisbirtok emelése, fejlesztése a célja; egyfelől oktatással és szövetkezeti kapcsolatok létesítésével törekszik erre, másfelől a kisbirtok érdekében való intézkedéseknek, törvényalkotásoknak sürgetésével. Erre szolgál szakfolyóirata, a Magyar Gazdák Szemléje, s a Gazdaszövetség, ezt mozditják elő szaktanácskozmányai, a melyeket vagy a maga körében, vagy a többi gazdasági egyesületekkel együtt szokott rendezni. A kötelékébe tartozó falusi szervezetek száma 1916-ban 3300 volt, kb. 330.000 taggal.

Nem állandó szervezet, hanem az említett két központ közreműködésével szokott időnkint összegyűlni az országos gazdaságkongresszus, amely az agrárérdekeknek szintén elég nagy súlyú szószóelőja.

Figyelemreméltó munkát végzett még az agrárérdekek képviselői tekintetében az Erdélyrészi Magyar Gazdasági Egyesület, mely mögött több mint 70 éves múlt van, s amely az utolsó évtizedekben az erdélyi magyarság birtokvesztésének megdöbbszentő adataira hívta föl a közfigyelmet. Ez időszert határainkon kívül igyekszik a kisajátításra ítelt magyar birtokokat védeni. Jóval újabb alakulás, de szintén nagyon hasznos szolgálatokat tett a Délvidéki Földművelők Egyesülete, mely Temesvár székhellyel szintén határainkon kívül esett. Részben az agrárérdekek védelmével, részben a mezőgazdasági technika kérdésével még számos más országos szervezetű, de speciális irányú érdekképviselőtünk foglalkozik, a minők az Országos Magyar Kertészeti Egyesület, az Országos Magyar Méhészeti Egyesület, a Baromfitenyésztők Országos Szövetsége, az Országos Erdészeti Egyesület, a Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége, a Magyar Földbérlok Szövetsége stb.

A politikai életben a gazdák külön szervezkedése eddig Kisgazdapárt néven történt meg, a mely párt azonban csak az 1920. évi nemzetgyűlési választásokon jutott nagyobb szerephez. Működésének tartama még sokkal rövidebb, és sokkal inkább át van itatva napi aktualitásokkal, hogysem az agrárpolitika szempontjából véleményt lehetne nyilvánítani róla. Pártpolitikai jellegűek voltak — az országos politikában azonban alig jntottak szóhoz — azok a kísérletek is, a melyek a mezőgazdasági munkásokszálat igyekeztek szervezetekbe tömöríteni, többnyire a birtokos osztállyal ellentétes irányban élezve ki a hangulatot.

A magyar törvényhozás a birtokos és munkás közt lappangó ellentétet azzal igyekezett elsimitani, hogy megalkotta a mezőgazdasági hivatalos érdekképviselői szervezetet, melyben birtokost és munkást egységes kötelék akar összefűzni.

A törvény, a mely ezt az új intézményt nálunk meghonosítja, a mezőgazdasági érdekképviselőtről szól, s mint 1920. évi VIII. t.-c. került a törvénytárba. A hivatalos érdekképviselő egész hierarchiáját alkotja meg, a községektől kezdve (a hol azonban az intézmény bizonyos mértékig fakultatív jellegű), a járásokon át a vármegyékig, majd ezeken túl bizonyos nagyobb területeket összefoglaló szervezetek következnek, s betetőzésül egy országos mezőgazdasági kamara foglalja össze az egész rendszert. Minden magasabb fokozat a közvetlenül alatta lévő szervek részvételével alakul meg.

A gyakran érdemileg, gyakran csak külsőségekben ellentétes

elemeket a törvény az érdekképviselési szervezetben nem állítja egymással szembe, hanem párhuzamos működésre kényszeríti: a földműves nép minden rétege külön kuriában szavaz a maga köréből vett jelöltekre, s minden réteg egyforma számú képvisellel bír. Ez a szervezés az érdekképviselés megalkotásánál a surlódásoknak legnagyobb részben elejét veszi s az adott viszonyok közt az egyensúlyt a legjobban biztosítja. A kuriákba való beosztás azonban a kisbirtok középső rétegeinek aránylag nagyobb befolyást biztosít, a mi már most is helyileg visszasságokra vezethet s a minek aránytalansága még kirívóbbá válhatik akkor, ha a földbirtokreform fokozatos végrehajtásával a kisbirtok legalacsonyabb kategóriái erősebben benépesednek, a termelésben is nagyobb jelentőségre jutnak, az érdekképviselésben azonban szerepük korlátozottabb fog maradni.

Az érdekképviselések megalakítása ugyanis a következőleg történik: minden községben összeírják az érdekképviselési választásra jogosult elemeket öt csoportban. Választásra jogosult az, a kinek a községben birtoka, haszonélvezete, vagy egy évnél hosszabb időre szóló bérlete van, továbbá olyan mezőgazdasági alkalmazott, a ki 24 éven felüli, magyar honos és legalább három éve lakik a községben. A bérletet illető megszorító rendelkezést ezuttal nem kell antiszociálisnak tartanunk, mert a kis haszonbérletek meghosszabbításáról szóló kivételes intézkedések folytán érdemes kis bérlő e megszorítás dacára sem esik el az érdekképviselési választó jogosultságtól. A mezőgazdasági alkalmazottaknál a 3 éves domicilium kikötése átmenetileg sérelmes lehet, mert a háború s azt követő megrázkódtatások mobilisabbá tették kényszerből a mezőgazdasági cselédeknek és munkásoknak egyébként megállapodottabb rétegeit is. A jövőre viszont, a mikor a birtokreform a mezőgazdasági munkások javát legalább házhellyel földhöz köti, e sérelem elég csekélyre zsugorodik össze.

A választók összeírása öt csoportban történik: Az elsőben a mezőgazdasági munkások és cselédek foglalnak helyet, a másodikba a 10 holdnál kisebb területtel bíró földművesek kerülnek, a harmadikba a 10—30 hold, a negyedikbe a 30—100 hold birtokúak, az ötödikbe azok, a kiknek 100 holdnál nagyobb a birtokuk. A gazdatisztek az összeírásnál abba a kategóriába kerülnek, a mely nagyságú földterületen működnek (tehát rendszerint az ötödik csoportba). Ha a mezőgazdasági bizottság választóinak száma 500 lelken alul van, a bizottság 10 tagból alakul meg, ha 500—1000 főnyi, a bizottságnak

15 tagja lesz, ennél is népesebb választói körzetben pedig 20 tagja és mindig ugyanannyi póttagja is. A bizottsági tagok száma tehát öttel osztható: mindegyik főntemlített kategória ugyanis a maga köréből a tagok és póttagok egyötödét választhatja. Ha egy-egy kategóriában kevés választó van, esetleg ezek mind bekerülhetnek a bizottságba, sőt számuk kiegészíthető a szomszédos kategóriákból is. Pl. ha 870 választó van, de csak két 100 holdon felüli birtokos, az erre a kategóriára eső 3 rendes és 3 póttag sorába még négy embert kell választani a 30—100 holdas választók közül. A választást községekben a jegyző, városokban a tanács egy tagja vezeti. Külön mezőgazdasági bizottságot csak oly községekben alakítanak, a melyeket erre a vármegyei közigazgatási bizottság alkalmasnak ítél; a főszolgabíró javaslatára azonban több szomszédos község részére közös községi bizottság is alakítható.

A községi mezőgazdasági bizottságoknak a választottakon kívül hivatalból tagjai a községi vagy körjegyző, a hegyközségek, legeltetési társulatok, közbirtokosságok elnökei, s városokban ezenkívül a földmivelésügyi miniszter által delegált szakhivatal vezetők.

A hivatalos érdekképviseltek ezen legelső szervénél is tehát a választott tagokon kívül háromféle elemnek a képviselét kívánja biztosítani a törvény: a hatósági szervekét, hogy az állam megfelelő befolyást gyakorolhasson az érdekképviselő működésére, továbbá a gazdasági szakértelemét, melynek jótékony hatását az új organizmus nem nélkülözheti, végül a nem hivatalos érdekszervezetekét, hogy ezek közösséget érezzenek a hivatalos képviselével, energiájukat abba is bele vigyék, és ne törekedjenek elkülönző mozgalmakra.

A hivatalos érdekképviselőnek második lépcsőfoka a járási mezőgazdasági bizottság, melynek választott tagjai az egyes községi bizottságok által kategóriánként delegált egy rendes és egy póttagból állanak. A hol nincsenek községi bizottságok, ott a főntemlített módon összeírt községi ösválasztók közvetlenül választják meg kiküldötteiket a járási bizottságba. Hivatalból tagjai ennek a főszolgabíró, a gazdasági felügyelő és a földmivelésügyi miniszter által kijelölt egyéb gazdasági hivatalvezetők.

A vármegyei mezőgazdasági bizottságba viszont az egyes járási és rendezett tanácsu városi bizottságok delegálnak, mindaz öt érdekkategóriából egy-egy rendes és póttagot. Itt hivatalból

tagok az alispán, a gazdasági és munkásügyi előadó, a földmívelésügyi miniszter alá tartozó hivatalvezetők, a gazdasági egyesületek és munkásegyletek elnökei.

A mezőgazdasági bizottságoknak ez a három fokozata a maguk területi hatáskörében a mezőgazdaság és mezőgazdasági lakosság egyetemes érdekeinek képviselőire hivatottak. Tárgyalás alá vehetik mindazokat a kérdéseket, melyek a mezőgazdasági termelést, a gazdasági rendet, a mezőgazdasággal kapcsolatos beszerzést, értékesítést, hiteltügyet, közlekedést, továbbá a gazdák, mezőgazdasági munkások és cselédek helyzetét, egymáshoz való viszonyukat, valamint a gazdátársadalmi és népjóléti viszonyokat érintik. A közigazgatási hatóságok előtt jogosítva és hivatva vannak feltárni az említett érdekeket, javasolni és szorgalmazni a szükségesnek látszó rendelkezéseket, másrészt pedig saját hatáskörükben kezdeményezni a célszerűnek látszó intézményeket. A hatóságnak és közigazgatási hivataloknak minden olyan határozatai és intézkedései ellen, amelyekről azt tartják, hogy sérelmesek, vagy az említett érdekeknek meg nem felelnek, felelősséggel élhetnek. A hatóságok és hivatalok a mezőgazdasági bizottságok megkereséseit és javaslatait tárgyalás alá venni s azoknak, valamint felelősségeiknek elintézéséről értesíteni kötelesek és a mezőgazdasági bizottság véleményét kötelesek kikérni minden olyan általános természetű intézkedés előtt, a mely a mezőgazdaság, vagy az azzal foglalkozók egyetemes érdekeit érinti s a melynél a mezőgazdasági érdekek különleges mérlegelésének helye lehet.

Viszont minden mezőgazdasági bizottság köteles tárgyalni és elintézni mindazokat a megkereséseket, amelyeket hatóságok, közhivatalok, más mezőgazdasági bizottságok, mezőgazdasági kamarák, gazdasági egyesületek, vagy más gazdátársadalmi szervezetek közérdekben hozzájuk intéznek. A földmívelésügyi miniszter a mezőgazdasági bizottságokat a mezőgazdaság körébe tartozó bármely gazdasági feladat keresztülvitelével közvetlenül is megbizhatja.

Minden mezőgazdasági bizottság elnököt, alelnököt és jegyzőt választ, de elnökké és alelnökké nem választható az, aki a bizottságnak csak hivatali állásánál fogva tagja.

A járási és vármegyei mezőgazdasági bizottságok az ügyek állandó vitelére az elnök mellé 10 tagú intéző tanácsot létesítenek és különböző szakügyek tárgyalására szakosztályokat és szakbizottságokat alakítanak.

A községi bizottságok felügyeleti hatósága a járási bizottság, ennek, valamint a városok bizottságának felügyelője a vármegyei mezőgazdasági bizottság. A vármegyei és törvényhatósági városi bizottság felett a felügyeletet a mezőgazdasági kamara gyakorolja.

Ha valamely mezőgazdasági bizottság feladatának nem felel meg vagy működése a közérdeket sérti, időközben is felosztható.

Az 1894. XII. t.-c. alapján létesült és nem érdekképviselési jellegű járási és vármegyei mezőgazdasági bizottságok az új mezőgazdasági bizottságok megalakulása után megszűnnek.

A mezőgazdasági bizottsági tagok első összeírását a földművelésügyi és belügyi miniszterek 113.300/1920. sz. rendelete 1920. december 1-re rendelte el, a már megalakult mezőgazdasági bizottságok működésére pedig az 1921. évi 35.200 sz. rendelet ad közelebbi utasítást, s írja elő ügyrendjüket.

A vármegyei és törvényhatósági városi bizottságok felett álló szervezet, amely azonban ez időszereint még csak a törvény betűjében van meg, a mezőgazdasági kamara, amelyek számát, székhelyét és működési területüket a földművelésügyi miniszter állapítja meg, s a törvényhozásnak utólag bejelenti. Országunk megcsonkított területén öt mezőgazdasági kamara felállítására van tervben: Debreczenben, Győrött, Kaposváron, Kecskeméten és Miskolcson. A mezőgazdasági kamara rendes és küllagokból áll. A választás alá eső rendes tagokat a kamara területébe tartozó vármegyék és törvényhatósági városok mezőgazdasági bizottságai választják. A választott tagok és póttagok számát és egy-egy törvényhatóságra eső hányadát első ízben a földművelésügyi miniszter állapítja meg, később a kamara alapszabályai irányadók.

A tagok számát itt is úgy állapítják meg, hogy a mezőgazdasági érdekeltségnek mindegyik csoportja egyenlően legyen képviselve.

Hivatalból tagjai a mezőgazdasági kamarának a legalább is egy egész törvényhatóság területére kiterjedő mezőgazdasági egyesületek és mezőgazdasági munkásegyletek elnöke és egy-egy vezető tisztviselője, továbbá ama gazdasági szövetkezetek vidéki központjainak elnöke és egy-egy vezető tisztviselője, amelyeket a földművelésügyi miniszter a kamara meghallgatásával kijelöl, valamint vidéki központba nem társult gazdasági szövetkezet azonos

célokat szolgáló csoportjainak két-két képviselője. A kamarák a gazdaság, mezőgazdaság és mezőgazdasági munkásügyek körül érdemeket szerzett és a kamara területén lakó egyének sorából a választott rendes tagok számának egynegyed részéig kültagokat is választhatnak, kik szavazat nélkül tanácskozási joggal, vesznek részt. A mezőgazdasági kamarák feladata egyfelől az, hogy a mezőgazdaság fejlesztése körül segítségére legyenek a kormánynak és a földmivelésügyi igazgatásnak, másfelől pedig, hogy az ország közgazdaságában és társadalmában előmozdítsák és képviseljék a mezőgazdasági birtokosok és mezőgazdasági munkások egyetemes érdekeit.

A kamarák munkaköre — megfelelő kibővítéssel — magasabb fokon ugyanaz, ami a mezőgazdasági bizottságoké. A kamarák előterjesztéseiket a minisztériumokhoz és a törvényhozáshoz közvetlenül intézik.

A kamara alapszabályait maga alkotja meg, de a törvény előírja, hogy ez alapszabályoknak mikre kell kiterjedniök. Különösen figyelemre méltó ezek közt az évenként kétszer tartandó közgyűlésnek főtartott ügyek felsorolása, s a 20 tagu kamarai választmány s a szakosztályok megalakítása.

Azok a tagok, a kik a mezőgazdasági munkások és cselédek csoportját képviselik, a mezőgazdasági munkásügyek tárgyalására külön szakosztály alakítását kívánhatják, hová csak a mezőgazdasági munkások és cselédek csoportját képviselő kamarai tagokat lehet beválasztani és üléseire meghívni.

A kamarai ügyeket rendszeres illetménnyel alkalmazott igazgató és megfelelő számú tisztviselő látja el. Igazgatóul csak főiskolai képzettséggel és megfelelő közgazdasági ismeretekkel bíró egyén alkalmazható; első ízben pályázat útján a földmivelésügyi miniszter nevezi ki. A mezőgazdasági kamara olyan kiadása fedezésére, a melyet saját bevétele, vagy az állam hozzájárulása nem fedez, a földmivelésügyi miniszter jóváhagyásával illetéket vehet ki, melyet a földadó alá eső mezőgazdasági földbirtokok és az ilyen földbirtokok haszonbérlete után kell fizetni, legfeljebb az említett állami adóknak 4 százalékáig terjedhető összegben.

A mezőgazdasági kamarák felett a felügyeletet a földmivelésügyi miniszter gyakorolja. Az országos mezőgazdasági kamara meghallgatása után és a földmivelésügyi miniszter előterjesztésére a kamarát a minisztertanács feloszlathatja.

Az országos mezőgazdasági kamara úgy alakul, hogy minden

mezőgazdasági kamara tagjai sorából 15 rendes és 10 póttag választatik, mindegyik érdekeltségi csoport egyenlő képviselésével.

Az országos kamarának rendes tagjai még azoknak az országos mezőgazdasági és munkásterületeknek, mezőgazdasági szövetkezeteknek elnöke és igazgatója, amelyeket az országos kamara javaslatára a földművelésügyi miniszter kijelöl.

Az országos kamarát első ízben a földművelésügyi miniszter hívja össze s megalakulása iránt is ő intézkedik.

Ügyrendjét a kamara maga alkotja meg.

Az országos mezőgazdasági kamarának feladata, hogy országos szempontból tárgyalva a magyar mezőgazdaságot érintő kérdéseket, a kormánynak a mezőgazdaság irányításában segédkezet nyújtson; egyetemes szempontból fölülbírálja az egyes mezőgazdasági kamarák által előterjesztett véleményeket és javaslatokat. Különös feladata az országos kamarának az egyes mezőgazdasági kamarák működésének figyelemmel kísérése és felettük felügyelet gyakorlása. Az országos kamara költségeit felelősségben és egymás között egyenlő arányban a mezőgazdasági kamarák viselik, felelősségben az állam.

24. Állami beavatkozás a mezőgazdaságba.

Ahogy az eddigiekből láttuk, a modern állam szabályozó, irányító tevékenységével már elég gyakorta belenyúl a mezőgazdasági élet alakulásába s igyekszik kinövéseket irtani, káros formációkat megakadályozni, de a fejlődésükben visszamaradt gyöngéket is erősíteni. Az államnak ezen irányú beavatkozását az agrárpolitika legtöbbször maga sürgette s évtizedeken át inkább arra kellett panaszkodnia, hogy a mezőgazdasági élet magára hagyatva, segítőeszközök nélkül kénytelen nagy versenyét megvívni a szabadabban mozgó egyéb társadalmi osztályokkal.

Ám az állami beavatkozásnak vannak olyan területei is, a mikor ez nem egyszerűen segítő, gyámkodó intézkedés csupán, hanem a suprema lex sugallta parancs: a mikor a mezőgazdaság érdekében, vagy annak ellenére tett állami intézkedés a közjó egyetemes és sürgős érdekeit szolgálja. Minden ilyen beavatkozás, akár pozitív irányu lesz az, akár tiltó jellegű, sérti az érdekelt termelő osztály szabad mozgását. A mezőgazdaságra annál érelősebben hatnak az ilyen beavatkozások, minél mozgásában üzemi-

vitelének természeténél fogva nehezkesebb. Az ily állami beavatkozások lehetnek az agrárpolitikai érdekekkel együtt haladók, azokat előmozdítók s lehetnek azokkal látszólag ellentétes irányúak. Az ellentét föltehetőleg mindig látszólagos, mert hiszen a közjó, a melynek kedvéért agrárérdekeket korlátozni kell, minden társadalmi osztályra kihat, tehát az őstermelőre is.

Minden ilyen állami beavatkozásnak vezérlő elve az, hogy a mezőgazdaság termelvényeit a lakosság minél nagyobb tömegének biztosíthassa s ezért csak akkor lép közbe, ha a kellő termelés vagy megfelelő elosztás veszélyeztetve van. Ugy a termelésnek, mint a helyes elosztásnak veszedelmei két fajtájúak lehetnek: az emberi akarattól független elemi erők következményei, vagy pedig önös vagy szűk látkörű emberi cselekvés eredményei.

A termelés veszedelmei közt elég gyakoriak azok az elemi csapások, a melyek kedvezőtlen időjárás folytán gyakran igen nagy, összefüggő területek terméskilátásait tönkreteszik. Az ilyenkor működésbe lépő állami intézkedés más termelő körök produktumait kénytelen igénybe venni, megakadályozhatja azok szabad forgalmát, megállapíthatja azok árát, egyszóval a helyi nagy szükség kockázatát enyhítve szétosztja nagyobb körzet érdekeltisége között. Még élénkebben megnyilvánul az állami beavatkozásnak a szabad mozgást korlátozó hatása akkor, mikor növényi vagy állati betegségek fenyegetik a termelést s mikor a baj továbbhurcolásának megállítására, vagy a gyógyítás érdekében kell erősebb rendszabályokhoz fordulni. Az állati betegségek közül régebben a marhavész volt az, mely tömeges pusztításaival igen nagy károkat okozott s még s XVIII. században is erősen megdézsmálta Európa állatállományát, s keleten lappangva, ma is fenyegetően léphet föl. Hasonlóan pusztító erejű újabban a sertésvész; de egyéb állati betegségek is szintén tetemes károkat okozhatnak. Az állatállomány megvédése s a baj helyhez kötése érdekében ily veszedelmek esetén a forgalom teljes eltiltása, vagy szigorú vizsgálathoz kötése, a gyanús állatok hatósági kiirtása, bizonyos egészségügyi óvintézkedések kötelező elrendelése körül az állam a rendelkező hatalom nagy apparátusát mozgósíthatja, kétségtelen korlátozásával a termelő szabad mozgásának. Fertőzött területeken egészséges állatok tulajdonosai jelentékeny veszteséget szenvedhetnek e miatt, állományuk talán még jobban ki is lesz téve a megbetegedésnek, de a közösség érdekében tűrniök kell a rendszabályokat. Ezek az önként érhető terhek és kötelezettségek főleg

abból a szempontból említésre méltók, mert egyéb termelési ágak ily veszedelemnek, tehát ily korlátozásnak is kevésbé vannak kitéve; sok védő intézkedés, a mely kifejezetten az agrárérdekek javára szól, bizonyos mértékig ellensúlyát találja ezekben a korlátozó szabályokban.

Nagy tere van az állami beavatkozásnak egyes növényi betegségek elterjedésének megakadályozásában. A múlt század hatvanas éveiben Északamerikából, s onnan később Franciaországból kiindulva a filoxera behurcolása jóformán egész Enrópa szőlőkultúráját pusztulással fenyegette: az első intézkedések ismét a forgalom szigorú megtiltását hozták, viszont azonban a szőlőtelepek rekonstrukciójának nagy művéhez szintén az állam pozitív beavatkozása és figyelemre méltó áldozatkészsége vezetett. A szőlő különféle kártevőivel szemben szükséges védekező szerek előállításáról és forgalomba hozataláról sok helyütt ma is az állam gondoskodik. Ugyanily erélyes — bár rövidebb idő alatt lebonyolódó — állami beavatkozást tett szükségessé a burgonyát pusztító kolorádó bogár ellen való védekezés, valamint a selyemhernyók közt pusztító fertőző betegségek elnyomása érdekében állami felügyelet alatt van a selyempeték kiosztása stb. Az ausztráliai államok a nyulak, verebek pusztításai ellen küzdenek állami rendszabályokkal; néhány primitívebb kötelezettség nálunk is fennáll az évi hernyótisztításra, arankairásra, szerb fűvis irtásra stb.

Ritkábban történik meg, de időnként súlyos kényszerré válhatik az állam beavatkozása a termények kellő elosztása érdekében. Az állatállomány védelmére a takarmánykiviteli tilalmak a gyakoriabbak, tekintettel a takarmány nehezebb szállíthatóságára, a miért egyik termőterület hiányát a távolabbiak kevésbé tudják pótolni. A takarmánymagvak kivitelének tilalma is hamarább szokott fölmerülni, s csak bántóbb szükség idejére marad a kenyérmagvak forgalmának korlátozása, miután a világgazdaság ezekből a hiányosan termelő vidékeket is többnyire könnyen el tudja látni.

Ez a könnyű ellátás azonban csak az újabb idők nagy termelésének és gyors szállítási eszközeinek az eredménye; a múlt elzárkózottságában gyakran keserves éhínség sanyargatott egyes vidékeket, míg mások viszonylagos bőségben éltek. Haladottabb társadalmakban az állami akarat mindig igyekezett ezeknek a szélsőségeknek a kiegyenlítésére, a termelők rovására is. Róma éhező proletárjainak állami gabonát osztottak ki a bőtejmésű gyarmatokról, miközben a várost környező földek művelői a ter-

melés költségeit nem tudták verejtékükkel előteremteni. A közép-koron át az állami szervezet lazább volta mellett a népijléti igazgatás föladatai inkább a városok terhére képezték, a melyek a gabonának, kenyérnek ármaximálásával korlátozták egyfelől a termelő és értékesítő szabadságát s biztosították másfelől a fogyasztó ellátását.

A kenyérszükségletéről való gondoskodás olyan elsőrendű közérdek, hogy ezzel szemben a termelő kívánságait az állami akarat mindig háttérbe tudja szorítani. Az életszükségleteknek hosszú ideig normálisan történt ellátása után a világháború s az azt követő gazdasági válságok a termelőnek oly mértékű korlátozását mutatták, a minőre a mult időknek tán hasonló erejű inségei, de kevésbbé bonyolult társadalmi berendezkedései mellett nem lehet példát találni. A sorrend, a melyben az állami beavatkozás kényszereszközei bekövetkeztek, először az értékesítés szabadságát támadta meg, azután a fogyasztását, végül magát a termelést. A mezőgazdasági terményeknek egymásután bekövetkező ármegállapítása egyre több terményt hajtott a kényszerforgalomba a termelés költségein gyakran alulmaradó áron, s a gazda számításai mindig bizonytalanná váltak, mert mire a kedvező értékesítés reményében vetett magok kalásszá zsendültek, akkorra az árviszonyokat állami kényszer módosította. A fogyasztás korlátozása parancsával elhatolt a legkisebb gazdaságba is s előírta, mennyi használható fel a családi üzemben, mennyit kell közcélra beszolgáltatni. S a mikor a gazda más irányban keresett volna kárpótlást s termelvényeinek változtatásával akart némi szabadságot biztosítani magának, akkor az állam kénytelen volt ebben a tekintetben is korlátozólag föllépni s megszabni (l. nálunk az 1920. évi 110,801. sz. földmiv. min. rendeletet), hogy a szántóföld mekkora hányada vettessék be kenyértermékekkel.

Mellőzve annak a megvitatását, hogy ezek a kényszerintézkedések a gyakorlatban mennyire voltak keresztülvihetők s figyelmen kívül hagyva a kérdésnek azt az oldalát is, hogy a megszállított mezőgazdasági termelőket más oldalról mennyire lehetett volna biztosítani a termelőképességük fentartásához való egyéb irányu szükségleteik fedezésében, tanulságul elég annyit levonnunk, hogy a gazdasági élet hirdetett teljes szabadsága idejéből is beállhatnak oly változások, a mikor a szabadságot az állam a közjó érdekében teljes korlátozottságra válthatja át. Az ily intézkedések lehetőségét és szükségét a jövőre nézve sem

vonhatjuk kétségbe s megállapíthatjuk, hogy elsősorban a mezőgazdaság az (másodiknak a bányászat), a melynek termelésébe az állam kényszerítő, korlátozó szabályozással leginkább beavatkozhatik.

Ennek a szabályozásnak a kérdésével a modern agrárpolitika eddig alig foglalkozott, mert nem látta előre az eshetőségeket, a mikor ez szükségessé válhatik. Kodifikálni a szabályozás mértékét, határait nem is lehet, mert az esetről-esetre fölmerülő szükség nem igazodik előre megszabott korlátokhoz, hanem a *suprema lex* jogcímén szétérti azokat.

Mégis, a hogy a legbékésebb idő is szokott mozgósítási terveket készíteni, úgy a legteltesebb gazdasági szabadság idejében is kell a mezőgazdaság menetébe való beavatkozás problémájával foglalkozni s megvitatni, épen a közelmúlt tapasztalatai alapján, hogy a kényszerszabályok alkalmazása körül milyen gazdasági megfontolásoknak kell érvényesülniök, s a termelés különböző ágainak harmóniáját milyen eszközökkel lehet biztosítani. Az impressziók följegyzésére most van az alkalom, a tanulságok levonására s a jövő terveinek kialakítására akkor, a mikor a gazdasági szabadság nagyobb mértékét élvezzük, s a beavatkozás kényszerének szubjektív emlékei jobban elhalványulnak.

A mezőgazdaság közteherviselő képességeit az állam jogosítva van szükség esetén a legnagyobb próbára tenni, mert a mezőgazdaságból erednek az emberiség elsőrendű szükségleti cikkei. Hogy ezt a próbatételt a mezőgazdaság elbirhassa, az viszont szintén állami érdek; olyan időkben tehát, a mikor a gazdasági helyzet ezt megengedi, a mezőgazdaságot megfelelő erősítéssel kell előkészíteni a próbatétel nehezebb éveire. Az állami protekcionizmusra tehát a mezőgazdaság jobban igényt tarthat, mint más termelőágak; kell azonban bizonyos ellensúlyozó pontnak lennie, a melynél a mezőgazdaság állami támogatása s a tőle elvárt közszolgáltatások értéke találkoznak s a melynél a többi termelő ágak jelentősége is kellő — sem túlzó, sem kicsinylő — méltatásra talál. Ennek az egyensúlyozó pontnak a hozzávetőleges megállapítása olyan gazdasági probléma, a mely elsősorban agrárpolitikai feladat, a melynél azonban minden más termelő tevékenységnek a köz szempontjából való jelentőségét s az agrár érvényesülésre való kihatását figyelembe kell venni.

Az állami beavatkozás jogosultságának elismerésében lapang valami a kollektívizmus gondolatköréből is: a probléma

további része tehát az, hogy a mezőgazdasági termelés lényegének föltétlenül és maradandóan egyéni volta mellett mily biztosítékokkal és mily részletekben szabad haladni a kollektíválás felé. A kollektíválásnak az a fajtája, a mely a hasonló célu egyéni akaratokból tevődik össze, a szövetkezeti mozgalomban jut kifejezésre s egészen más elbírálás alá kerül, mint az, a mely állami akarat folytán s állami beavatkozás formájában tereli össze az esetleges széthuzó főrekvéseket. Ez utóbbinak igen sok tisztázandó részletkérdése van, melyek fokozatosan kibogozhatók, az elsőrendű célnak, a termelés fejlődésének s ebből folyólag a termelők egyéni boldogulásának szem előtt tartásával.

III. A munkaerő.

25. A mezőgazdasági munkásügy.

A mezőgazdasági termelésnek minden viszonylatban legfőbb tényezője az emberi munkaerő. Az őstelepülőknek bőven volt földjük, s azért kapós volt az alkalom, mikor a földet művelő rabszolgához juthattak. A középkorban nem a földterület mennyisége, hanem a rajta élő jobbágyok száma adta meg az értékét. Népünk a török pusztítás után azért szorult idegen települőkre, mert munkaerő tartaléka hiányzott. Amerika a földhöz volt kénytelen embert keresni, (európai bevándorlót és néger rabszolgát egyaránt), hogy mezőgazdasági termelését megkezdhesse.

S a hol kisebb távolságok vannak is a föld, s a munkaerő bősége között, ez utóbbinak a szerepe mindig a fontosabb.

Az egymást fölváltó birtokreformok dacára is, a melyek az egy kézben levő földterületeket kisebb darabokra tördelik szét, a művelés alatt álló föld még mindig sokkal kevesebb ember tulajdonában van, mint a mennyi annak megműveléséhez szükséges. A földbirtokosnak tehát szüksége van földje megművelésénél idegen munkaerő segítségére. A parcellázás csökkenti ugyan az ingatlanok terjedelmét, s így a munkásszükségletet is, s a mezőgazdasági gépek terjedő használata is az idegen segítség iránt való szükségletet apasztja, de másfelől a mezőgazdaságban szükségszerűen növekvő intenzív művelés ellenkező irányban hat, s emeli az idegen munka iránti keresletet.

A mezőgazdasági munkásság a földművelő népnek számra többnyire elég nagy kontingense (Magyarországon 1910-ben a kereső mezőgazdasági népességnek 37,6 százaléka tartozott a nem birtokos munkáselemhez), s minthogy a termelés több fázisában szerepük igen figyelemreméltó, feladatkörüket s helyzetüket közelebbről meg kell ismernünk.

A mezőgazdasági munkáselem némely intenzívebb gazdálkodású vidéken már a jobbágyság korában kifejlődött s a földbirtokosok gyakran szívesebben látták a bérmunkásokat, a kiknek munkaidejével szabadabban rendelkezhettek, mint a jobbágyokat, a kiktől — a beszolgáltatandó terményeken kívül — kevesebb személyes szolgáltatást várhattak.*

A későbbi idők mezőgazdasági munkásnépe részben a múlt századnak ezen bérmunkásainak ivadékaiból toborzódott részben fölszabadult, de az élet versenyében később birtokát veszített jobbágyok utódaiból, azután a törpe és kisbirtokos osztály azon tagjaiból, a kik örökrészüket pénzben kapták ki, s végül mostoha természeti viszonyok közt lévő vidékek népfőlöslégéből.

A mezőgazdasági munkások közül legerősebben vannak kapcsolva ahhoz a gazdasághoz, a melyben dolgoznak, a mezőgazdasági cselédek; velük szemben, mint szerződés nélkül alkalmilag, vagy pedig rövidebb tartamu szerződéssel a gazdasághoz fűzött munkaerőket a mezőgazdasági napszámosokat említhetjük. A mezőgazdasági cselédek (béresek) állandó alkalmazottjai a gazdaságnak rendszerint éves szerződéssel. Munkakörük egyes specializált foglalkozásokat kivéve, a melyekről alább megemlékezünk, rendszerint kiterjed a gazdaság minden ágában fölmerülő teendőkre, s a birtokos háztartásában szükséges kisegítő munkára is. Nem a teljesítmények meghatározott mennyiségét kívánják tőle, hanem a rábízott munkakör változó mennyiségű teendőinek gondos ellátását; ezért napi munkaideje nincs megállapítva, mert föladatát a nap bármely órájában el kell végeznie. A mezőgazdasági cselédek legáltalánosabb munkaköre a gazdaság központjában, a birtokos háztartása közelében — sőt gyakran háztartása körül — fölmerülő teendők ellátása; néha munkájuk össze is folyik a háztartási munkákkal. A gazdaság állatállományának a gondozása

* Goltz szerint (Die ländliche Arbeiterklasse und der preussische Staat. Jena (1893) Németországban nem észlelhető ez a folyamat: ott a mezőgazdasági munkáselem keletkezése a jobbágyfölszabadítás következménye.

maídnem kizárólag cselédmunka: ez mindig éber felügyeletet kíván s a szokásos napi munkaidő leteltével is ad gondot. Az állatok gondozása körül már specializálódnak is a cselédmunkakörök, más végzi a gazdaság központján tartott, istállózott állatok gondozását, s külön feladat a legelőre hajtott állatok felügyelete (csordás, juhász, kanász.) A növénytermelés előkészítő munkái: szántás, vetés, boronálás többnyire cselédmunkaerővel történnek. A betakarításnak nagy tömegű munkát kívánó és rövid időtartamhoz kötött teendőihez azonban már idegen munkaerők részvétele is szükséges. Egyes, intenzív művelési ágaknál a folytonos felügyeletet és munkavezetést speciálisan képzett cselédteendőnek tartják (vincellér, kertész), a tömegmunka pedig alkalmi munkások dolga.

Mindezekből láthatni, hogy a mezőgazdasági cselédnek a gazdasághoz való lekötöttsége folytonos: ezért szükséges, hogy a cseléd a gazdaság központján, vagy annak közvetlen közelében lakjék. A cselédszerződéseknek egyik szokásos föltétele tehát a gazda által rendelkezésre bocsátott természetben való lakás. Nőtlen vagy hajadon cselédeknel, — a kik többnyire a háztartáshoz legközelebb álló munkát végzik — természetben való élelmezés is járul ehhez: házas cselédek részére az élelmezést nem természetben szokták megadni, hanem az élelmezésre és háztartás fenntartására szolgáló legfőbb terményeket előre kikötött mennyiségben: gabonát, sőt, tűzifát, petróleumot, szalonnát stb., azonkívül meghatározott nagyságu földdarab ingyenes használatát, valamint megszabott mértékben állattartást (sertés, tehén). A természetben való szolgáltatások a cseléd részére két okból is szükségesek: egyfelől azért, mert munkaereje a gazdaság számára állandóan lelévén kötve, maga nem gondoskodhatik a termények előállításáról, vagy megszerzéséről, másfelől pedig azért, mert a természetben nyert illetményeken (konvención) kívül kapott pénzbeli díjazása a terményárak ingadozása miatt megélhetését nem biztosítaná. A terményekben való díjazás adja meg az alapot a maga és családja élelmezésére, a készpénz földözi egyéb szükségleteit.

Ezzel a kétoldalu biztosítással a mezőgazdasági cselédek a munkásosztálynak jobban ellátott elemét képezik, a melyre az élet gondjai válságos időben is kevésbé terhelők, s így figyelmüket is jobban tudják gazdasági teendőjükre irányítani. Kisbirtokos cselédjénél — az ellátásnak talán gyöngébb volta mellett — a cseléd munkakedvére jó hatással van, hogy gazdájával együtt

dolgozik s kettőjük életstandardja között alig van különbség. Nagybirtokon a cseléd inkább érzi alárendelt voltát, de itt jobb szerződések, s egyéb kedvező szociális életfeltételek javítják többnyire sorsát. Ezért gyakori, hogy a cselédek évtizedeken, sőt egész munkaképes korukon át ugyanazon munkaadó szolgálatában maradnak, s megtakarítással maguknak, vagy gyermekeiknek már az önálló törpe vagy kisbirtokos sorsát tudják biztosítani. Természetesen nem mindig teszi a cseléd sorsa ezt a kedvező benyomást; a cselédlakások — törvényes intézkedés ellenére is — az egészségügyi követelményeknek sokszor nem felelnek meg s a konvencióba adott terményeknek, s a művelésbe átengedett földnek minősége ellen is régebben sok panaszt lehetett hallani. A nyilvánosság nagyobb ellenőrzése s a jó munkaerő állandóbb lekötésének az óhajta azonban a cselédek helyzetét különösen azóta javította, mióta az ipar növekvő emberéhsége a mezőgazdasági munkásokra oly csábítólag hat.

A mezőgazdasági cselédek illetményeiről Magyarországon a következő adatokat jegyezhetjük föl. A földművelésügyi minisztérium által kiadott legutóbbi bérstatisztika szerint a háború előtt, 1913-ban a természetben való járandóságot is pénzre átszámítva, a nő gazdasági cselédek illetményei egy évre 450 és 800 korona közt ingadoztak az ország különböző vidékein; a természetben való illetmények részletezése hiányzik. A részes aratóknak páronként adott konvenció 22—46 korona közt váltakozott, egy katasztrális holdért fizetett pénzbeli járandóság pedig 8—20 korona közt. Az aratórész helyett megállapított minimális munkabér pedig gabonában holdanként 44 kgr. és 1 mm. közt és pénzben holdanként és páronként 8—20 K. közt volt. A férfi napszám maximuma aratás idején az 5 koronát is meghaladta, minimuma ősszel, kukorica törésnél 2 koronán is alul maradt. A maximális béreket a Duna-Tisza közén, s a Délvidéken fizették, a minimálisakat az északkeleti felvidéken és Erdélyben. Az átlagos férfimunkabérek fokozatos emelkedést mutatnak, s nagyobb arányút, mint a női és gyermeknapszám munkabérei. 1902 és 1913 közt ugyanis az átlagos napszám-bérek a következően fejlődtek: férfiaknál 128 fillérről 235 re, nőknél 91-ről 158-ra, gyermekeknél 63-ról 108-ra. A háború alatt természetesen a napszámoknak illetményei az egyéb áreltolódásoknak megfelelően emelkedtek.

1918. őszén a forradalmi mozgalmak közt, a melyeknek egyik célja volt a mezőgazdasági munkásságot elidegeníteni munka-

adójától, a fejemegyei kollektív szerződés minta szerint kötött cselédszerződések az 1919 évre a következő feltételek mellett létesültek: 800 korona évi készpénz járandóság, 10 mm. buza, 8 mm. rozs, 6 mm. árpa, 52 kgr. só, 26 lt. petróleum; szalonna helyett 208 korona készpénz, 2100 négyszögöl kapásföld és 300 négyszögöl kertiföld. Két sertéstartás szaporulatával egy évig; egy tehéntartás; a bikaborjú három hónapos, az üsző egy éves koráig tartható. Takarmányozásra a gazdaság ad 1600 öl vetett, vagy 2000 öl természetes kaszálót harmadosba, s 400 öl répa földet harmadosba. Szabad baromfitartás lud nélkül, szabad tüzelő. Orvos és gyógyszer a törvény szerint. Kisebb teljesítményű munkaerőnek aránylagosan kevesebb jár, mesterembernek vagy felügyelőnek legalább $10^{0/10}$ -kal több.

Azóta a mezőgazdasági cselédség ismét visszatért a rendes munkához és közeledett a rendes föltételekhez. A megélhetési viszonyai általában nagyot romlottak ugyan, de a természetben való illetmények viszonylag nagyobb értéke, s az állattartás kedvezőbb jövedelmei ellensúlyozólag hatottak. Az 1921. évről a következő cseléd és napszámosbéreket jegyeztük föl, nem általános adatgyűjtés eredményeként, hanem egyes tipikus példák kiemelésével:

A mezőgazdasági cselédek illetménye lakáson, fűtésen, orvosi kezelésen és orvosszereken kívül a következő határok közt mozgott: készpénz 200 korona (Jászság, Szabolcs, Fejér-m.) — 60 korona (Nógrád), gabonailletmény 14 mm. (Szabolcs) — 20 mm. (Jász); e két határon belül a termények tekintetében is sok eltérés van; a nagyobb mennyiségben kevesebb a buza. Kapásföld 1000—2200 négyszögöl, kertiföld 120—400 négyszögöl, tehéntartás vagy tejilletmény, 1—2 sertés és szaporulata, s többnyire baromfitartás, lud kivételével. Az eltérések, a melyek ezekben az adatokban, s a cselédeknek több helyütt adott egyéb járandóságokban mutatkoznak, leginkább a föld termékenységtől s a cseléd munkakörétől függenek; a béresgazdák, számadók, mezőgazdasági iparosok, vincellérek stb. illetménye nagyobb, a kisbéreseké megfelelően alacsonyabb. A hol nagyobb uradalmi legelők vannak, ott a béresek több állatot nyaraltathatnak a legelőn.

Az aratószerződésnél abban van a legnagyobb eltérés, hogy mennyi földilletményt kapnak, s az aratáson és cséplésen kívül milyen munkára kötelezik magukat. Szaporítja a változatokat a

természetben való élelmezés is; elég általános viszont az, hogy minden tizedik kereszt az aratóké, valamint a kicséptelt mag $3-4.5\%$ -a.

A mezőgazdasági napszámbeérek tekintetében 1921-ben a következő szélsőségek voltak, ismét a föld minőségétől, s a munka könnyebbségétől, másrészt a munkáskínálat nagyságától város közelségétől, ellátás könnyűségétől stb. feltételezeten. Kaszálásért, permetezésért 60—200 koronát fizettek naponként, kapálásért férfiaknak 60—200, nőknek 40—140 koronát, kötözésért nőknek 40—120 koronát. A leggyakoribbak voltak azonban a 150 koronáig terjedő napszámok a kaszálásnál, a 80 korona körüliek az egyéb férfi munkánál, s 50 korona körüliek a női munkánál.

A mezőgazdasági munkásság nem állandóan foglalkoztatott része egyfelől olyanokból áll, a kik bizonyos munkanemeknek a termelési folyamat egész ideje alatt, vagy annak meghatározott szakában való elvégzésére vállalkoznak, s szerződésük a munkanemre és munkamennyiségre szól s e lényeges feltételek mellett a munkaidő — a melyet az időjárás is befolyásolhat — csak járulékos mozzanat, másfelől pedig olyanokból, a kiket minden lekötöttség nélkül bármely munkanemre fölvesznek alkalmilag, s díjazásukat a munkaidő szerint állapítják meg. Ez az utóbbi csoport képezi a cseléd konszolidált helyzetével szemben a legszélső végletet; munkaerejének állandó értékesítése nincs biztosítva, alkalmaztatása csak napokra szólhat, díjazását a kereslet és kínálat hullámzásától függően változóan kapja, legtöbbször pénzben, kivételesen a pénz mellett élelmezésben is. A mezőgazdasági munkának ezek az ideiglenes kisegítői gyakran váltakozva más termelési ágakban is dolgoznak s hányódnak, vetődnek az egyik munkaalkalomtól a másikig.

A termelési folyamattal való kapcsolat sokkal erősebb azoknál a mezőgazdasági munkásoknál, a kik bizonyos munkanemek végzésére szegődnek el. Ilyenek az aratók, a kik nálunk rendszerint a májustól augusztusig előforduló tömegmunkákra vállalkoznak, kezdve a takarmányneműek kaszálásán, folytatva a sorrendben érő gabonaneműek aratásán, azok összehordásán és kicséplésén. Többnyire csoportosan vállalkoznak a felsorolt munkanemek végzésére, egy vezetővel az élükön; díjazásként a betakarított gabonaneműekből részt kapnak, tömeglakást, többnyire élelmet, vagy az élelmezéshez szükséges terményeket s a megállapodáshoz képest készpénzt is. Nálunk a gabonaneműek aratá-

sán kívül főleg a dohánytermelésnél találunk ily időszakos munkavállalkozókat, s részben a cukorrépa termelésnél is.

A mezőgazdasági munkásoknak ez a csoportja egész évi megélhetését igyekszik biztosítani a nyári időszakban való munkavállalással. Ezért helyez súlyt arra, hogy díjazása főleg a terményekből kapott részben történjék, s ezért törekszik arra, hogy a nyarat minél jobban kihasználja s ha egy helyen végzett a munkájával, tovább megy oda, a hol a termények később érnek s a betakarításnál ismét segédkezhetik. Többnyire már a tél folyamán előre megkötöi munkaszerződéseit, s így megélhetését eléggé biztosítja; hogy azonban ezt tehesse, munkaközben helyét kell változtatnia. S minthogy e munkavállalkozók részben oly vidékről valók, a hol tömegesebb mezőgazdasági munka nem folyik, tulajdonképpen már akkor kezükbe kell venniök a vándorbotot, amikor az első munkahelyet fölkeresik. Nagy részük tehát vándormunkás s elvándorol a munkaalkalomhoz, akár a közeli vidéken kínálkozik az, akár más országban, akár az Óceánon is túl. A vándormunkások rendesen igen igénytelen életmódot folytatnak, egyszerű szállással és élelemmel beérik, hogy rövid tartamu munkaidejükkel egész évi szükségletük ellátását biztosítsák. A gyorsabb és jobb munka javítja keresetüket; az viszont bizonytalanná teszi, hogy a termények, melyekből részt kapnak, néha mostohán fizetnek. A vándormunkások keletről áradó nagy tömege régebben nagyon lenyomta a mezőgazdasági munka díjazását és rontotta általában a munkások életföltételeit, úgy, hogy a mezőgazdasági munkásnép sokáig súlyos egzisztenciális nehézségekkel küzdött, a melyek károsan hatottak ki egészségügyi és erkölcsi viszonyaira is.

Kivételt képeztek e tekintetben mindig a birtokos munkások, a kiknek vagy valamilyen földjük is volt, a melyen gazdálkodhattak, vagy legalább is házuk és belsőségük, lakásra és némi állattartásra alkalmas. A birtokos munkások helyzetének előnyével szemben némelyek azt a hátrányt is hangsúlyozzák, hogy kis birtokukkal helyhez lévén kötve, munkaerejüket nem értékesíthetik szabadon azon a piacon, a mely a legkedvezőbb díjazást kínálná. Ez a hátrány azonban csak viszonylagos; hiszen, a mint a vándormunkások messze területeket fölkeresnek a legkedvezőbb munkapiac kedvéért, jöllehet van családi otthonuk, ugyanezt teheti (s teszi is, ha rászorul,) a birtokos napszámos. A saját földjének a művelése ritkán kíván annyi munkaerőt, hogy azt családtagjai el ne végezhetnék távollétében; s ha mégis megkivánja a jelenlétét.

akkor viszont az idegen üzemben való munka többnyire kevésbé jelentős neki, s megélhetése főleg a saját kisüzemének a gondos ellátására van alapítva.

A birtokos munkás helyzete csakugyan kedvezőbb, mint a többi mezőgazdasági munkásé, mert kis földje a legszükségesebb élelmiszereket megtermi, s így az idegen üzemben vállalt munka mennyiségének és díjazásának esélyeitől többé-kevésbé függetleníti. Saját földjének művelését úgy oszthatja be, hogy munkarejét a lehetőséghez képest másutt is értékesítse, s ezzel gyakran anyagi előhaladását is úgy biztosítja, hogy földjét növelve, később teljesen a maga ura lehet. Annak az idegen üzemnek, mely őt foglalkoztatja, többnyire a legjobb munkása, mert a mezőgazdasági termelésben maga is érdekelve lévén, hozzáértőbb és eredményesebb dolgot végez. Ezt a helyzeti előnyt a birtokos munkás annak a kis vagyonnak köszönheti, amellyel már rendelkezik, amely a nyomorúság szélsőségeitől megóvjá őt, s a földet szeretővé, megfontolttá, komollyá teszi. Az idegen erőre szoruló birtokoknak tehát érdeke, hogy minél több ily letelepedett, kisebb birtokkal vagy családi házzal és kerttel bíró munkás lakjék közöttük, azért a munkáshiánnyal küzködő nagybirtokok hajlandóságot is mutatnak a munkások letelepítésére, háztelkek nyújtásával, az építkezés megkönnyítésével, részes földek kiosztásával stb.

Hazánkban úgy, mint Európában általában meglehetősen szélsőséges állapotok vannak abban a tekintetben, hogy az egyes területeken a mezőgazdasági munkáselem mily szerződéses viszonyban van a munkaadóhoz. Függ ez egyfelől a művelési ágak különböző elterjedtségétől, másfelől a nagy és kisbirtokok szerepétől, de visszavezethető a történelmi fejlődésre is. A folytonos éber munkát kívánó gazdasági ágakban aránylag több az állandóan alkalmazott cseléd, különösen ott, ahol az állattenyésztés intenzitása nagy; időszakos munkatorlódásokat inkább egyéb munkáselemmel bonyolítanak le. A kisbirtok, amennyiben idegen munkareőre szorul, inkább cselédet tart, annál is inkább, mert a háztartási egység, amely körül a cselédnek legtöbb dolga szokott lenni, a kisüzemnél a birtok terjedelméhez viszonyítva nagyobb, mint a nagybirtoknál. A nagybirtok a legszükségesebb munkára s a specializált teendőkre cselédet tart, egyébként azonban időszakos és alkalmi munkásokkal dolgozik. A történelmi fejlődés viszont azt mutatja, hogy azokon a területeken, amelyek bármely okból később vonattak rendszeres művelés alá, a cselédek ritkábbak, s

az egyéb munkások gyakoriabbak, mert ezek művelés alá vételekor a jobbágyrendszernek a termelés szempontjából való hátrányai már elég élesen kiütöztek, a nép növekvő szaporasága pedig egyéb munkáskezelést is eleget nyújtott.

A cseléd és a gazda között való erősebb kapcsolatot csakugyan hasonlatosnak találjuk némileg a jobbágy és földesur közötti szorosabb összefüggéshez — természetesen átstilizálva a mai kor jogszokásaihoz — míg a többi mezőgazdasági munkás kapcsolata a birtokhoz s a termeléséhez sokszor még gyöngébb, mint az ipari munkásé az őt foglalkoztató üzemhez.

Magyarországon a régi intenzív gazdálkodás vidékein, főleg a Dunántúl találunk legtöbb mezőgazdasági cselédre; a Tisza középső és alsó folyása mellett, valamint az Alföld tiszántúli részében viszont feltűnően nagy a túlsúlya az időszakos mezőgazdasági munkásoknak. Ennek történelmi magyarázatát kereshetjük; a török hódoltság megszűnte után az elnéptelenedett, mocsaras pusztasággá vált vidéken újból meg kellett teremteni a mezőgazdasági kultúrát, s ez időben már a bérmuukások rendszere alkalmasabbnak látszott, mint a területnek jobbágyokkal való benépesítése. Ez a történelmi kialakulás, amely a birtoktalan munkás-elemnek oly nagy tömegét használta fel az említett vidékeken, később is éreztette a hatását. A volt Ausztria alpesi tartományaiban — a vidék állattenyésztő jellegének megfelelően — a cselédtartás a gyakoribb; a cseh és a sziléziai birtokokon nagy állattenyésztés mellett az időszakos munkák is nagy tömegűek, s így az idegen munkások alkalmazásának mind a két rendszere elterjedt; Galiciában és Bukovinában pedig — a későbbben kulturált vidékeken — az ideiglenes munkaerők száma túlnyomó. Németország nyugati és déli részében, amely inkább állattenyésztő és inkább kisbirtokrendszerű, a cselédtartás általánosabb; a keleti részekben — Szászországban és Poroszországban — az ideiglenes munkásoknak igen erős a túlnyomósága.

Ezek a területek azok, a hova a vándormunkások tömege legnagyobb állandósággal szokott nyomulni Oroszország, Lengyelország felől, úgy, hogy áramlásuk hatósági intézkedéseket is provokált, mert az alacsony kulturájú népelem rendzavarásra hajló volt, és szerződösszegéseket követelt el. Olaszországban a mezőgazdasági munkások szokásos illetménye a mezzadria, a terményekben való részesedés. Kedvezőtlen években ez azonban annyira elégtelen volt a különben szerény igényű munkásság részére,

hogy az olasz munkásnép egy része idegenben keresett vándormunkát, s ezt meg is találta Európa legtöbb részében a föld és vízimunkáknál, építkezéseknél, bányákban, az Oceánon túl pedig a mezőgazdasági termelésnél. A földrajzi fekvésnél fogva az olasz munkásság vándorlásának célpontja inkább Délamerika, a mely az évszakok eltérő volta miatt olyankor kínált mezőgazdasági munkát, a mikor Európában téli munkaszünet van.

A termelő szempontjából vizsgálva a mezőgazdasági munkások kérdését, úgy kell találnunk, hogy a mezőgazdaságnál sokkal intenzívebb érdeklődés szükséges a munkás részéről a termelés iránt, mint az iparban. Vannak időszakok, a mikor a munka bármely késedelme rendkívül károkat okozhat a termelésnek: például a terményeknek a készülő kedvezőtlen időjárás előtt való siető betakarítása stb. Ilyenkor a munkatető szinte korlátlan, s minden alkalmazottnak megfeszített erővel kell dolgoznia, hogy a károsodástól minél több értéket mentsen. Az állatok gondozása is a mechanikus munkán tulmenő éber figyelmet követel. Általában a munkamenetet — az iparral szemben — befolyásolja az, hogy a munkásnak élő organizmusokkal van dolga, s a természeti erők hatása hol siettet, hol hátráltatja a munka végzését. Az ezekhez való alkalmazkodás a munkás függetlenségét csorbitja. Ezzel szemben a munkás javára szól, hogy az időnként erőltetett munkát máskor hosszabb kényszerű szünetek váltják föl; munkájának körülményei az egészségre, fizikai jólétre sokkal kedvezőbbek, mint az iparosnak levegőtlen, zárt helyen végzett munkája. A mezőgazdaság a fejletlenebb vagy gyöngébb munkaerők részére is sokkal több alkalmat kínál, s így a családtagok — asszony és gyerekek — szintén kereshetnek jelentékenyen jobb erkölcsi és egészségi feltételek közt, mint az iparban. A természetben való foglalkozás nyújtotta megelégedést és nyugalmat azonban rosszabb megmontani a munkás megélhetéséért való folytonos aggodalmaknak. A természetben való díjazás akkor, a mikor a terményárak alacsonyok voltak, a munkások életnivóját rendkívül lenyomta, s nagy elkeseredést váltott ki belőlük. A készpénzben való díjazás ellenkező árszonyok közt szintén a munkás ellen éleződött ki. A kétféle díjazásnak olyan elegyítése, hogy a kapott terményekben a munkás élelmezésének alapját megtalálja, készpénz keresményével pedig egyéb életszükségleteit fedezhesse, látszik a legmegnyugtatóbb megoldásnak. Mindezek mellett azonban a munkásnak lehetőséget kell nyújtani, hogy bármily szűk

körben maga is gazdálkodhassék. Megélhetésének ez a harmadik pillérje alkalom arra, hogy nagyobb szorgalmának a gyümölcsét élvezze, s biztosíték arra, hogy a termelő érdekeit is jobban fogja gondozni. A mezőgazdasági munkás előtt mindig ott kell lebegni az eshetőségnek, hogy maga is birtokossá válhatik. Minél realisabb ez az eshetőség, annál előnyösebben különbözik sorsa az ipari munkásától.

26. A munkáskérdés fejleményei.

A földbirtok soká nem tett eleget azoknak a kívánalmaknak, amelyek a mezőgazdasági munkásnép életfeltételeinek biztosítására szükségesek; volt idő, mikor már eleget tett volna, de nem tudott, s ezért a XIX. század derekán túl az a veszedelem fenyegette a mezőgazdaságot, hogy teljesítményei csökkennek a munkáskéz hiánya miatt.

Még a jobbágyrendszer idejéből ott kísértett az a felfogás, amely a munkást kisebb jogúnak tekintette, s természetesnek találta, hogy a munkaadó a maga érdekét munkásainak rovására elégítse ki. Szomorú példákat lehetne erre idézni a jobbágyrendszer idejéből is, amikor a jobbágyság helyzete sok helyen az emberi nyomorúság igen sötét képét mutatta. De ugyanez a felfogás uralkodott az ipar munkásaival szemben is, akiknek alacsony díjazása, munkaerejüknek a végletekig vitt kihasználása, súlyosbítva a városi élet terheivel még vigasztalanabb volt, mert a mezőgazdaság legalább a munka kényszerű szüneteivel olykor pihenőt adott, s egészségileg kevésbé volt ártalmas. A szervezetlen munkástömegek panaszainak enyhítésére csak humanitárius hangok szóltak meg, de nem az a meggondolás, hogy a munkaerőnek elnyomott helyzete a termelés érdekeinek árt. A mig volt munkás bőven, aki elfogadta a kedvezőtlenebb bérfeltételeket is, addig sem az ipar, sem a mezőgazdaság munkaadóinak nem jutott eszébe, hogy a föllételek enyhítésével a maga pillanatnyi érdekeit háttérbe szorítsa.

Az ipar terjeszkedésével azonban mindig több és több munkaerőt igényelt, s azt a munkásfölsleget, a mely olcsón kínálkozott sanyaru föltételek között is, fokozatosan megritkította, sőt, hogy minél több embert vonjon magához, föllételeit is lassankint javította, mert nyeresége ezt lehetővé tette. Körülbelül ugyan-

ebben az időben pedig az Oceánon túlról is hangzik hívó szó, mely munkaerőket keres korlátlan számban az ott buján sarjadzó gazdasági élet számára. A gőzhajók a tengeren való átkelést könnyebbé, gyorsabbá, majd a különböző hajósvállalatok versengő üzlete folytán egyre olcsóbbá teszik: Amerika mutatkozik a másik nagy polipkarnak, mely a mezőgazdasági termelés elől elragadja a munkaerők javát. És bár a fokozott ipari termelés a mezőgazdaság terményeinek a fogyasztóit növeli. Amerika az áthozott munkaerők segítségével oly olcsó nyersterményekkel tudja az európai piacokat fölkeresni, hogy itt a terményárak hanyatló irányzatuk lesznek, s a mezőgazdaság jövedelmezősége csökken. A kivándorolt európai munkás jobb kereseti alkalmakhoz jut s mégis lenyomja olcsó termelvényeinek a versenyével az európai árakat.

Az első következménye ennek az a védekezés, amellyel a mezőgazda a saját jövedelmeit biztosítandó, még mindig a munkás megélhetésének a rovására intézkedik, s csökkenteni igyekszik azt a részt, amelyet a munkás a termelvényekből kap. Ám a munkásra a csökkent árak mellett ez már elviselhetetlen teher, sőt elviselhetetlen az is, ha részének csökkentése nélkül csupán az árhanyatlás folytán válik megélhetése nyomasztóbbá. Ez még növelte a már megindult idegenkedést a mezőgazdasági munkával szemben, s fokozott erővel tódult a nép áramlása a városok felé az ipari munka műhelyeibe, vagy a kikötők irányába, hogy tengeren túl szerezzenek jobb jövőt. A mozgalom Európa szélső Nyugatán, Angliában kezdődve, átcsap a kontinensre, megdézsmálja Franciaország, különösen Németország mezőgazdasági munkásságát, majd Ausztriából, Magyarországból, Oroszországból toborozza vándorait, s ugyanakkor délen Olaszország népét is iolytonos mozgalomban tartja.

Az ipar terjeszkedése, s a tengeren túlra való vándorlás csökkenti tehát a mezőgazdasági munkáselemet olyan mértékben, hogy ez már a termelés érdekeit komolyan veszélyezteti. A szerencsésebb nyugati államokban az Amerikába való vándorlás sodra később lasssúdik, mert a hazai ipar fejlődése győzelmesebb vetélytárs marad, s vissza tudja tartani a hazai termelés számára a mezőgazdaságtól elfordult elemeket; a gyöngébb ipari államokban — hazánkban is — azonban — kisebb ellanyhulásokkal — a világháború kezdetéig tart a kivándorlásnak évenként százezreket megmozgató áramlata.

A kivándorlás lelki rugói nem mindig jelentik a mezőgazdaságtól való elfordulást. Különösen nálunk gyakori az az eset, hogy a saját otthonra és a saját birtokra való vágyakozás, amely a hazai kereseti viszonyok közt nem nyerhetett kielégítést, az Amerikába való vándorlás nagyobb erőfeszítéseit is kívánatosnak mutatja, s a legtöbb kivándorló a visszatérés határozott gondolatával hagyja el a hazai földet, gyors és nagy megtakarításokban reménykedvén. Akadnak köztük hajótöröttek, akik céljukat el nem érik, de a visszatérők legtöbbször ismét a mezőgazdasági munkához fordulnak, a szerencsésebbek már nem alkalmazott minőségben, hanem kisgazdaként.

Az az elem azonban, amelyet az ipar szívott el, többnyire egészen el is vezett a mezőgazdaság számára. Itt mások a lelki diszpozíciók. Azonkívül, hogy a nagyobb kereset és biztosabb megélhetés, mint döntő és kényszerítő motivumok hatnak közre, a városi élet változatossága és látszólagos függetlensége igen csábítók. Az ipari munka lekötöttsége súlyos munkában töltött nehéz órákat jelent ugyan, de a napi munka befejeztével megszűnik, s a szabad órák csakugyan szabadok és gondtalanok. Gondot üzönek ott van a város sok szórakozása, amely a nép növekvő kulturigényeit jobban kielégíti, mint a falu elhagyott csöndje. S a szabadabb mozgás, amelyet a városi munka kínál, szintén vonzó. Nincs senki lekötve egy munkaadóhoz, tetszés szerint váltogathatja a helyét, keresheti — egy helyben és nem vándorolva — a kedvezőbb munkafeltételeket, nagyobb ügyességgel jutalmazóbb kenyérhez juthat. Élete nem folyik a munkaadó közvetlen közelében, szinte annak felügyelete, ellenőrzése alatt, sem a szomszédság vizsga tekintete előtt; a család zártabb, bensőbb életet élhet s mégis szabadabbat, a közösségbe jobban elvegyült, a város szórakozásában élénkebben részt vevőt. Igaz, hogy az ipari munkás felé sokkal ritkábban int az önállósulás reménye, de keresetének biztonsága, egyenletessége, az életfeltételeknek könnyen megszerezhető volta elfelejtetik ezt.

A tengerentúlra vándorlásnál csak úgy, mint az ipari munkába való átmenetnél fontos csábító tényező a mások példája, amely bizonyos irigységet keltve, a dolgoknak mindig a tetszetősebb oldalát láttatja, s a nehézségeket, hátrányokat nem szívesen mutatja. Rokonok, ismerősök, akik új helyzetük előnyeivel büszkélkednek, de kellemetlenségeit nem ütik dobra, folyton vonzó mágnesként hatnak, s a falu népéből egyre több tapad az ő

sorsukhoz. A *Zuflucht in die Städte*, a városba özönlés nagyszabású gazdasági és társadalmi problémává vált. És hiába hangzott föl vele szemben a *Rétour à la ville* komoly intelme, mely hangoztatta, hogy mennyi egészségi, erkölcsi, anyagi felsőbbiséget nyújt a falusi élet s a mezőgazdasági munka, a mágnes csak vonta ellenállhatatlanul az embereket a városi élet forgatagába.

Mi a következménye ennek az áramlatnak és mik lehetnek az ellenszerei? A népesedés szempontjából a következmények csak károsak, mert a népszaporodás csökken, a város a kelleténél gyorsabban emészti a falu erőfölöslegét, s ez utóbbi kimerülő tartalékából már gyöngébben adhatja az utánpótlást. Társadalmi szempontból csak veszteséges az áramlásnak a mérlege, mert a városba tódult elem végelemzésben még sem találja meg ott azt a boldogulást, a melyben reménykedett, s látván, hogy a város szórakozásait milyen kemény verejtékkel kell megfizetni, látván, hogy mily sötét árnyék esik a nehéz munkában fáradó munkásnépre, s mily élénk fényben sütkéreznek mások, elégedetlenné válik, s a világ rendje ellen való oly panaszos gondolatok férkőznek meg benne, a melyek falusi nyugalmaát sohasem háborgatták. De beköltözködik az elégedetlenség a faluban maradottakba is, nemcsak azért, mert a városba vágyódnak, hanem azért is, mert s városi panasz siráma kiszűrődik hozzájuk is, az örök egyenlőtlenséget fájóbban érzik, s a társadalom új rendjéről hallott bizonytalan ígék zavarosan, félig értetlenül kóvályganak köztük, de fulánkjuk ott marad. A termelés szempontjából a falu népének megritkulása az intenzitás csökkenését jelenti, a mit csak részben ehet gépekkel pótolni. Jelenti továbbá a munkaviszonyoknak némi javultát, s a munkabér emelkedését, mert a munkáskínálat csökkent. Ez a javulás azonban már új, értéktelenebb elemeket ér többnyire, a kik az elszívárgott falusi lakosság helyére nyomultak, s nemcsak a munkához értésben, de kulturában, erkölcsben jóval alantabb állók. A munkabérek emelkedése pedig különösen e század elejétől — a termelvények drágulását okozta, a mi legkedvezőtlenebbül éppen azokra hat ki, a kik a faluból a városba vonultak, s anyagi jólétüket ott még nem tudták biztosan megalapozni. A falu népe tehát, miközben segített összerakni az ipari fejlődés monumentális épületét, a maga sorsán végeredményben vajmi keveset lendített, s az ipar életöröje, a mezőgazdaságot válságba sodorta.

A munkáshiánnyal küzdő birtokos osztály hiába kereste az

ellenszereket a baj orvoslására. Olyan megoldás, a minő Angliában utat tört magának, hogy a munkáshiány veszedelmét a termelés átalakításával igyekeztek kiküszöbölni, s a szemtermelésről az extenzív legelőgazdálkodásra tértek át, nem minden országnak juthat országgrészül. A britt földet éghajlati és csapadék viszonyai predesztinálják erre a gazdálkodási módra, egyéb mezőgazdasági terményekkel pedig gyarmatai bőségesen ellátják. Visszatérni a régi patriarchalizmusra, oly bánásmódot és érintkezést létesíteni a földbirtokos és munkásai között, a mely ez utóbbiaknak újra kedvessé, kívánatossá tegyék a mezőgazdasági munkát, egyes esetekben hathatós lehet, mikor mind a két fél össze tud simulni egymás megbecsülésében, de általánosságban már csak gyöngé ellenszer volna. A munkaadóra legyen szabály, hogy a bánásmódban a patriarchalizmus közvetlensége és melegsége felé közeledjék, annak szigora és rendelkező vágya nélkül, a munkást azonban nem lehet lekötni pusztán a jóindulatu bánásmóddal, életigényei megnövekedtek, s a létfenntartás nehézségei közt nem a barátságos gyámkodást keresi, hanem a minél kedvezőbb anyagi eszközöket. S az ék, ami a kettő megértése közé van verve, nem távolítható el könnyen, a munkás a kisebb intelligenciájú, ő az anyagilag alárendeltebb helyzetű, tehát az ő bizalma enged föl nehezebben.

Hiányos eszköz az is, a mellyel a falu kulturájának emelésére törekednek, s a város szórakozásai közül a nemesebbeket: a jó könyveket, újságokat, előadásokat viszik ki a népművelésre. Ezeknek rendkívül nagy a jelentőségük, s a falu értelmi színvonalának az emelése tekintetében még beláthatatlanul sok tennivalója van az okos mezőgazdasági szociálpolitikának. Arra azonban, hogy az elvágódó munkásnépet odarögzítsék munkahelyéhez, csak távoli fejlettségükben lehetnek alkalmasak. Az eddigi kísérletek gyöngé ellensúlyát adják csak a város tetszetősebb szórakozásainak, s szintén nincsenek bizonyos gyámkodó színezet nélkül, hiszen a könyvet, az újságot más választja ki, nem maga a munkás. Általában a vidék földrajzi elszigeteltsége miatt az aszfalt örömeit a maguk vonzóságában élni nem lehet, s a mi kívítható, az csak egy töredéke a városi csalogató tényezőknek.

Egy ideig bíztató végső eredményben mégis meddő kísérlet volt az is, hogy az eiszél de jóbb kvalitású mezőgazdasági munkások helyett alsóbbrendű népből új elemeket toborozzanak. Kelet szapora népét kínálta eddig is az iparba vonult munkások póllá-

sára, s a termelők elkeseredésük tulzásaiban emlegették a legtávolabbi keletet is, a sárga fajnak kimeríthetetlen munkástartalékát; de minden jövevény durvább, csiszolatlanabb a távozónál, annak munkakészségét lassabban sajátítja el, mint követelését, s alacsonyabb kulturájával járó nagyobb vándorhajlamánál fogva gyorsabban vonul megint tovább.

A mezőgazdasági munkásviszonyoknak ez a megrosszabbodása különösen azért vált fenyegetővé a termelésre, mert bizonyos mezőgazdasági munkáknak (különösen a sok kezet kívánó terménybetakarításnak) kellő időben való végzése életfeltétele a termelésnek; a késedelem itt rendkívüli nagy károkat okozhat, az iparral ellentétben, ahol a termelésnek csak kevés oly mozzanata van, amelynél a munka sürgőssége szinte követelő. A termények betakarításánál parancsoló kényszerhelyzet áll elő, ezt biztosítani kell — ez volt a felfogás — szép szerével vagy erőszakkal. Az a munkásnép viszont, a mely a mezőgazdaságnál megmaradt, de már elégtelenül és szinte utakéskén, szintén fölismerie a kényszerhelyzetet, s az aratás előtt élezve ki követeléseit, sztrájkra is hajlamossá vált. A mint azonban az ipari üzemekben is vannak oly folyamatos munkák, (városoknak vízzel, kenyérrel, világítással való ellátása) a melyeket közérdekből nem szabad kitenni a munkaadó és munkás közli ellenségeskedés vételleneinek, úgy közérdek az is, hogy az egész emberiség eltartására szolgáló gabonaneműek betakarításánál károsodás ne történjék. A termelők tehát a legnagyobb erőfeszítéssel védekeztek a fenyegető arató sztrájkok ellen, s hatósági segítséget is igénybe vettek, a mely egyfelől munkástartaléknak összegyűjtésével, másfelől a karhatalom szigorú föllépésével, s a veszélyeztetett vidékekre való szétosztásával sietett a védekezést hatékonyabbá tenni. Az első intézkedés is elkeseredésre hangolta a munkásokat, mert amugy is sovány koresetüket látták kockáztatva, a második a lappangó szenvedélyeket lánggra lobbantotta, s az aratás ünnepi komolyságu munkájára véres összetűződések vetettek sötét árnyat.

Mint a hogy a XIV. és XV. század fordulóján Európaszerte egymást követően törték ki a jobbáglázadások, úgy a mult század nyolcvanas és kilencvenes éveiben majdnem egyidejűleg lobbant ki mindenütt a mezőgazdasági munkások elkeseredése, s fajult emberáldozatokat kívánó zavargásokká. A legmagasabbra csapott az elkeseredés az ir földön, a hol a kis bérlők sanyaru helyzetét a politikai elnyomás is növelte, s a hol a zendülés nemcsak szociális,

hanem nemzeti forrongás is volt. Olaszország szűk kenyérre szorított, a szenvedelmességre hajló munkásnépe szintén több ízben szembeszállt a hatósági fegyverekkel; véres összeütközések voltak a mezőgazdasági munkások forrongása miatt Ausztriában, Magyarországon, Románia elnyomott parasztsága pedig ismételtén lázongásokba tört ki, mert a birtokossal való szerződése, különösen közvetítő főbérlok befurakodásai folytán, megélhetését egyáltalán nem biztosították.

A munkásforrongások több helyütt jótékonyan hatottak abban a tekintetben, hogy a munkások szociális érdekeinek gondozása iránt a figyelmet fölbresztették. Anglia értette meg elsőnek az intést, s gyökeres birtokreformnak beillő intézkedéseivel segített az ir bérlok és munkásosztály helyzetén; Románia birtokpolitikájának is a mezőgazdasági munkásnép elégedetlensége nyitott utat, s más államokban is kezdtek kibontakozni a mezőgazdasági munkásvédő gondolkodásnak eleinte eléggé halvány konturjai. A forrongás lecsillapítására azonban ezek még sem voltak olyan hatással, mint a mezőgazdaság helyzetének a századforduló felé bekövetkezett javulása, a mely a munkások megélhetését is jobban biztosította, s így a kérdés izgató élet lassan kiküszöbölte.

Am a mezőgazdaság föllendülését követhetik oly időszakok is, a melyek ismét tartós depressziót hoznak, s a mezőgazdaság munkássai való ellátottságának nagy problémája akkor ismét teljes súlyával fölvetődhetik. Hogy a szociálpolitikai intézkedések váza oly erős-e már, hogy nehezebb időknél újabb terheit kibírja, arról alább emlékezzünk meg; itt a kérdésnek az a része ragadja meg figyelmünket, milyen eszközökkel lehet biztosítani a mezőgazdaság mostani munkástörzsének megmaradását, sőt a termelés érdekében annak lehető gyarapodását.

A háboru ideje a fokozottabb városbatódulás korszaka volt; kedvezőbb előfeltételek mellett a háboru utáni időszak ipari pangásával a faluba való visszavándorlásnak alkalmas előmozdítója lehetne. Kedvező előfeltétel azonban csak az lehet, ha a mezőgazdaságban a munkáselem csakugyan megtalálja megélhetésének föltételeit, s tudja magát függetleníteni azoktól az eshetőségektől, a melyek egyfelől a terményekben kapott illetményeknél a terményárak csökkenése folytán, másfelől készpénzárandóságánál egyéb szükségleti cikkeinek drágulása folytán fenyegetik. A termelőt, a birtokost ugyanezek az eshetőségek épen így sújtják, s mint-hogy a mezőgazdaság jövedelmezősége kedvező körülmények közt

is kisebb egyéb termelési ágakénál, éppen mezőgazdasági válságok idején a termelő nincs abban a helyzetben, hogy a munkás csökkenő keresetét nagyobb hányad átengedésével pótolja.

A megoldást valószínűleg abban az irányban kell keresni, hogy a munkásnak munkalehetősége biztosíttassék minél nagyobb mértékben. Az ipari munkásnak igen nagy előnye a mezőgazdaságban foglalkozóval szemben, hogy az év minden hétköznapján kereshet, míg az utóbbinak csak az év bizonyos hónapjaiban, s akkor is az időjárás szeszélyeitől függően nyílik munkaalkalma. Sőt keresetét rontják a terméskilátások változásai is, az aratórész megdült vetésnél, nagy szalmahozam, silány mag mellett a nehezebb munka dacára is hasonlíthatatlanul kisebb. Ezek az okok tették Magyarországon 1897-ben ismételten fenyegetővé az aratósztrájkot.

Nem szólva a birtokreformtörvények várható hatásaiól, a melyek a mezőgazdasági munkásokat legalább részben saját üzemben is érdekeltté kívánják tenni, a munkás existenciája csak úgy biztosítható, ha a téli „olcsó időnek hasztalan soka” is gyümölcsözővé válik számára. Számos kísérlet igyekezett ezt lehetővé tenni a háziipar fejlesztésével, a háziipari termékek értékesítésével, de szemmel látható siker még nem követte a próbálkozásokat, mert a háziipari készítmények terjesztése csak akkor történhetnék nagyobb mértékben, ha azok ára minél alacsonyabb volna. De a háziipari cikkeknel az anyag értéke rendszerint csekély, s a kidolgozásra fordított munka nagy: az árcsökkenés tehát éppen a munkás keresetét szabdalná meg. A külföldben sem nagy piac a háziipari termékek tehát a mezőgazdasági népesség téli keresetviszonyait magukban még nem javítják meg, magának az iparnak kellene segítségül jönnie, a közhasználatra szülő, nagy tömegű és sok munkást foglalkoztató termékeivel. A falu indusztriálása nagyon sok iparágban keresztülvihető, a melynél a berendezkedések amortizálása nem kíván egész évi folyamatos üzemet, hanem a munkáslétszám nyáron csökkenthető, télen emelhető, a mezőgazdaságnak változó munkásszükségleteihez képest. Majdnem minden falunak szinte testére lehet szabni oly kisebb vagy középipari üzemeket, melyek nyers anyagukat közelben vagy könnyen szállíthatóan kapják, s motorikus erő tekintetében nem nagy igényűek. A mezőgazdasági munkásnép rendszeres téli foglalkoztatása keresetüknek újabb biztosítékot ad, nem teszi őket annyira függővé a természet kényétől, s mégis föntartja számukra, sőt erősíti azt a lehetőséget,

hogy munkássorsukból kiemelkedve a földnek, a melyhez mindenképpen elégedetlenségük mellett is úgy ragaszkodnak, egy kis darabkáját magukhoz válthatják.

27. A magyar agrárszocializmus.

A szocialista irodalom törekvése, hogy a mezőgazdasági munkásságot is belevonja a tőke elleni harcba, annál nagyobb, mert a mezőgazdaság munkásai számra igen jelentékenyen tömeget képviselnek, s munkájuk a megélhetés legfőbb javainak előállításánál működik közre, tehát szinte nélkülözhetetlenebb, mint az ipari munkásoké. Az ipari munkásságot ugyan a társadalmi küzdelmekben kardinalis különbség választja el a mezőgazdasági munkásnéptől, az, hogy az előbbinek alig van kilátása arra, hogy munkássortól szabaduljon, s a tőke izmosodó koncentrációja mellett ettől a lehetőségtől mindig távolodik, az utóbbi pedig többnyire, mint elérhető ideált látja maga előtt a saját parcellán való önállósulást. A mikor s a hol azonban kedvezőtlen kereseti viszonyok mellett ez az ideál homályosul és távolodik, akkor és ott a szocialista felfogás is közelebb férközhetik a mezőgazdasági munkásokhoz. Így születik meg az agrárszocializmus, amely azonban a mezőgazdasági munkásnép körében nem tudott egyetemessé, általánossá válni, nemcsak az említett oknál fogva, mert a munkásság egy része kiemelkedően van s a saját tulajdon, vagy annak reménye csökkenti fogékonyságát a szocialista eszmék iránt, hanem mindenekelőtt azért, mert a mezőgazdasági munkás földrajzi szétszórtságánál fogva sokkal kevésbé alkalmas szervezkedésre, mint a tömören együtt élő ipari munkásság.

Az agrárszocializmus terjedését tehát egyfelől a mezőgazdasági munkások kereseti viszonyai, másfelől azok tömörültsége determinálják s a mozgalomban alig lehet találni folytonos előrehaladást, inkább föl és lefelé irányuló hullámozást.

Magyarországon az agrárszocializmus figyelemreméltó föllépte majdnem kizárólag egy területre, a Tisza mentére, s a Tiszántultra szorítkozott, abból a már említett történeti okból, hogy az újratelepülés után itt torlódott föl leginkább a földnélküli munkásnép.

A nyolcvanas évek agrárválsága e vidék munkásnépét kereseti viszonyaiban kevésbé érintette, mert nagyméretű vízszablyozási és vasútépítőmunkák folytak, amelyeknél az akkori viszonyok

mellett elég magas napszámbéreket lehetett elérni.* Mikor azonban ezek a munkák befejeződtek, a munkásnépre egyszerre egész súlyllyal nehezedett a megélhetés nyomorúsága.

Körülbelül ugyanezen időben erősödött meg a budapesti szociáldemokrata szervezet annyira, hogy vidéki propagandát nagyobb mértékben kezdhettek s hálás talajul kínálkozott az erősen iparos jellegű Arad, valamint az ennek vonzó körébe eső mezőgazdasági vidékek, különösen Csanád és Békés, némileg Csongrád vármegyék elégedetlenkedő mezőgazdasági munkássága. Másik külső okként az egyéb államokban is észlelt agrárszociális forrongások hatottak közre, hogy a vidékek népessége az agrárszocializmus jegyében szervezkedni kezdett, s már az első szervezkedés során is nyugtalan zavargásokba tört ki. Az 1891. évi május havában lobbantak ki a szenvedélyek leghevesebben, látszólag jelentéktelen okok hatása alatt, s inkább azért, mert a hatóságok a mozgalom valódi eredetét kicsinyelték, külső kilörésének jelentőségét pedig túlozták. Az első véres esemény Orosházán történt, ahol május elsején a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszóval diszitett fehér munkászászlónak elkobzása miatt tört ki az ellenszegülés. A következő két napon Békéscsabán ismételten a katonaságnak kellett helyreállítania a rendet, s fegyvert is használnia a békétlen tömeggel szemben; itt a zavargás abban a hiedelemben nőtt nagyra, hogy az ujonnan alakult munkáskör alapszabályai jóváhagyással már leérkeztek, de a főszolgabíró azokat szándékosan visszatartja. Junius 21-én a csanádmegyei Battonyán a felizgult nép ostrom alá vette a községházát, egy izgató beszédet mondó agitátor letartóztatása miatt. Bár a nép zaklatására ezt szabadon is bocsátották, az ostrom nem szűnt meg addig, míg a táviratilag hívott katonaság rendet nem csinált.

A külsőségek tehát inkább a nép s a hatóság disszonanciájára vallanak: az azonban, hogy a zavargásokban az asszony-nép szinte hangadó volt, mélyebb elkeseredésre vall, s a megélhetéssel való oly küzdelmekre, amelyeket a háztartást vezető nők éreznek át legjobban. A hatóságok föllépése a váratlanul megnyilvánult békétlenséggel szemben csakugyan nem volt szerencsés, a vidék népe nagyon önrzeties, s a munkaadók rideg bánásmódja szintén érzékennyé tette. A magyar embernek az Alföld napján érlelt dacossága megértőbb eljárást kíván. Mélyebben járó okok

* L. bővebben ezt, valamint a munkászendülések jellemzését Gaal Jenő: Az alföldi munkásmozgalom c. könyvében. Budapest 1891.

azonban a keresetnek a csökkenése, amelyhez az is járult, hogy a kukoricabérlettel járó mellékes kötelezettségeket a munkaadók változatlanul fönntartották, jóllehet a feles bérleti rendszerről a harmadosra tértek át. A népességnek nagy szaporodása mellett nem kínálkozott elég alkalom annak az elhelyezkedésére. A vidék nem kizárólag nagybirtokjellegű, Békéscsabán például inkább jó-módu parasztbirtokok vannak, amelyek azonban szintén terjeszkedők, s a kis embert nem engedik földhöz jutni. Ez volt a panasz Csongrádmegyében is, Szentés táján, a birtokos mindig csak növeli földjét és nincs hely, ahol a munkásnép megvesse a lábát.* Nagyobb városok, amelyeknek kiterjedt földbirtokaik vannak, mint Szeged, helyes birtokpolitikát követve kisbérletekbe adják ki földjüket; másutt azonban nincs, aki a munkásnép igényeivel gondoljon.

Az 1891. évi véres lázadásoknak hasonló folytatása nem volt, de az agrárszocializmus elterjedése az említett vidékeken továbbra is érezhető volt s a mezőgazdasági termelés biztonságát a fenyegető aratósztrájkok úgyszólván az egész évtized folyamán veszélyeztették. Nemcsak az aratási szerződések megkötésétől vonakodott a nép, hanem azok megszegésétől sem riadt vissza; ennek a következménye lett fölvidéki munkásokból tartalékok gyűjtése Mezőhegyesen, a mi viszont a környék munkásainak megélhetésére volt káros hatással. A munkásmozgalom élet később az elvándorlás és kivándorlás is tompította, ez azonban a termelőnek adott okot újabb panaszokra, mert a munkáskéz kevesbedett.

Az 1897 ben tartott földmivesmunkás kongresszus egyik követelése, mely bizonyos munkanemeknél kizárólag készpénzfizetést kért, magának a munkásságnak a körében sem talált tetszésre.

Az alföldi agrárszocializmus egyik szárnya későbbi szervezkedése során a 48-as szociáldemokrata párt nevet vette föl, s időnkint egy egy képviselőt is tudott az országgyűlésre juttatni s a budapesti rendőrség 1913. évi jelentése szerint 587 községben volt szervezete. A párt programján szerepelt az általános választói jog, a munkabérek rendezése s a birtoktalanok földhöz juttatása. A párt eszméinek terjesztésére választójogi népszövetséget is alakított.

A magyarországi szociáldemokrata párt kebelében alakult s később bizonyos erőre kapott a Magyarországi Földmunkások Országos szövetsége, a mely a világháboruban s az azt követő forradalmi mozgalmakban is szerepet játszott, a nélkül azonban,

* L. Ecseri Lajos: A szegény ember. Budapest 1912.

hogy a mezőgazdasági munkásnép többségét egyesíteni sikerült volna. Sőt akkor, a mikor minden tőke ellen, különösen pedig a földtulajdon ellen legerősebb küzdelem folyt s a mikor a mezőgazdasági munkások egy része főképen az ország délnyugati részén s egy földnélküli munkásokban szintén bővelkedő nagybirtoku vidéken, Somogy vármegyében a birtokokat kollektív termelés céljaira le is foglalta, ez a szintleg kedvező alkalom sem tudta a szocializmus elvei szerint való egységes föllépésre biztatni a magyar mezőgazdasági munkásságot.

Az- agrárszocializmus különböző megnyilvánulási formájában állandóan ott lappang munkásnépünk lelkében, mint a szegényebb sorsu néposztálynak kedvezőbb anyagi helyzet után való vágyakozása, de úgy látszik, nem tudja a gondolkozást olyan irányban átformálni, hogy állandó küzdelemre bírja őket olyasmi ellen, a mire maguk vágnak legjobban, a földtulajdon ellen. Az utóbbi évek megjavult kereseti viszonyai s a birtokreform törvénynek földhöz juttató törekvései szintén mérséklőleg hatnak az agrárszociális felfogások továbbterjedésére. Megértő szociálpolitika ezt a mozgalmat valószínűleg tovább is meg tudja óvni attól, hogy medrén kívül ne csapjon és szélsőségekbe ne tévedjen, mert orvosszerét könnyebb megtalálni, mint az ipari szocializmusnak.

28. A mezőgazdasági munkásfőrvényhozás.

A mezőgazdasági szociálpolitikának munkásvédő intézkedései sokkal későbbi keletűek és sokkal töredékesebbek, mint az ipari munkásoknak most már szinte nemzetközileg kodifikált védelme. Egyik oka ennek az, hogy a mezőgazdasági munkásnép szélszórtságánál fogva nem tud úgy szervezkedni, mint az ipari munkásság. Másik oka a mezőgazdasági munkáselem labilis volta és fölfelé törekvése: kedvező viszonyok közt rendszerint válnak ki belőle rétegek, melyek saját tulajdont szerezve, már csökkenő közösséget vállalnak az igazi munkásérdekekkel. A harmadik ok — amely fontos ugyan, de a mezőgazdasági szociálpolitikának egyúttal kényelmi kifogása is volt — az, hogy a mezőgazdasági munka természete eltérő az ipariétól, s ez utóbbinak munkásvédelmi intézkedései nem ültethetők át a mezőgazdaságba.

Valóban a kétféle munka eltéréséhez képest mások is a mezőgazdasági szociálpolitika eszközei, mint az iparéi. A munká-

sok izolált helyzete miatt oly összefogó, könnyen igazgatható szervezeteket a mezőgazdasági munkásvédelem részére nem lehet alkotni, mint az ipari munkásság részére. Az is kétségtelen, hogy a mezőgazdasági munka annyira sokféle, hogy az iparhoz hasonlóan egyöntetű szabályozása rendkívül nehéz. Nem lehet tagadni, hogy bizonyos egészségügyi óvóintézkedések, amelyek egyes iparágakban elkerülhetetlenek, a mezőgazdaság legnagyobb részében szinte fölöslegeseknek látszanak, mert a munka itt többnyire szabad levegőn folyik, különleges egészségügyi ártalmak nélkül. A munkaidő tekintetében is sokkal kevesebb visszaélést lehet elkövetni a mezőgazdasági munkás kárára s így kevesebb szabályozásra is van szükség, mert itt az estének a beállta szinte természetesen végét veti a munkának, s az éjjeli időben legfeljebb olyan rövid tartamú munkák történhetnek, (állatok felügyelete stb.) amelyekhez hasonlóan az iparban sem lehet nélkülözni bizonyos éjjeli szolgálatokat. Még a női és gyermekmunka korlátozása sem okoz itt olyan gondot, mert a mezőgazdaságban vannak munkanemek, amelyek a nők és gyermekek fizikumának teljesen megfelelnek, arra nem károsak, sőt testi fejlődésüket is előmozdítják.

Mindezek azonban csak azt igazolják, hogy a mezőgazdasági munkások védelmét a szociálpolitikának más módon kell keresnie, mint az ipari munkásokét, de nem szolgálhatnak megnyugtatóul abban az irányban, hogy a mezőgazdasági szociálpolitikának kevesebb a teendője. A mezőgazdasági szociálpolitikának azért kell a munkásságot különösebb védelembe részesítenie, mert ennek nincsenek oly kiépített saját szervezetei, amelyek érdekeit öntudatosan védenék, továbbá, mert a mezőgazdasági munkásnak elhelyezkedésében nincs meg akkora szabadsága, mint a városban lakó, s annak minden életfeltételéhez könnyen eljutó ipari munkásnak. S a védelemnek azért is hathatósnak kell lenni általánosságban, mert az egyes esetekhez kevésbé nyúlhat hozzá; a mezőgazdasági munkások egy része csak napokra, legfeljebb hetekre van lekötve ugyanahhoz a munkaadóhoz, s azután megint másnál vállal szolgálatot: a munkásvédelem jótéteménye tehát személy szerint nem kísérheti őt figyelemmel, csupán az egész munkásságra kiható intézkedések juthatnak el az egységhez. A mezőgazdasági szociálpolitikának legfontosabb teendői: a munkásviszony szabályozása olyan keretek közt, ahogy az a mezőgazdasági munka természete mellett lehetséges, az általános egészségügyi

főltételek biztosítása (itt különösen a lakástűgy érdemel figyelmet), s a megromlott egészség helyreállításának biztosítása.

A mezőgazdasági munkaviszony szabályozására, mint említettük, oly részletes főltételek a munka különböző jellege miatt nem írhatók elő, mint az iparban; fontos azonban, hogy minden hosszabb időre, vagy bizonyos munkaidőszakra keletkező munkaviszony szerződéssel biztosíttassék, amely szerződésben a munkaadónak és munkásnak kötelezettségei félremagyarázhatatlanul bennfoglaltatnak. A munkás azonban hiányos intelligenciájánál fogva gyakran nem alkalmas arra, hogy a szerződéskötésnél magára hagyatva álljon szembe a munkaadóval; sokszor az írásban való járatlansága is akadályozza ebben. Az 1898. évi II. t.-c. tehát, amely a munkaadók és a mezőgazdasági munkások közti jogviszony szabályozásáról szól, s amely nemcsak Magyarországon első hirnőke a mezőgazdasági szociálpolitikának, hanem e téren Európa szerte úttörő volt, a két fél közt való szóbeli megegyezést is elfogadja a munkaviszony alapjául, ennek a megegyezésnek azonban a községi vagy körjegyző előtt való írásbafoglalását kívánja, s a jegyző kötelességévé teszi, hogy a munkásnak a szerződés tartalmát szóval is magyarázza meg.

Ugyanez a törvény kimondja, hogy termény helyett a munkás készpénzfizetést is választhat, valamint megteremti községenként a gazdasági munkások segélyalapját is, amely azonban többnyire vérszegény maradt. A munkaviszony szabályozásáról szólnak folytatólag az 1899. évi XLII. t.-c. (a gazdasági munkavállalkozókról és segédmunkásokról), az 1900. évi XXVIII. t.-c. (az erdőmunkásokról), az 1900. XXIX. t.-c. (a dohánytermelők és dohánykertészek közti jogviszony szabályozásáról), az 1900. évi XXVII. t.-c. (a gazdatisztekről), valamint az 1907. évi XLV. t.-c. (a gazda és gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról). Mindezek a törvények a munkaadó és munkás között felmerülő vitás ügyek elintézését a közigazgatási hatóságok jogkörébe utalták, ami több panaszra adott alkalmat, mert a közigazgatási hatóságok pártatlanságát munkás részről gyakran kétségbe vonták. Csak legutóbb, 1920-ban állították fel rendeleti úton a mezőgazdasági egyeztető bizottságokat, amelyeknek feladata az ilyen vitás ügyeket lehetőleg gyorsan, formaságoktól mentesen, békés úton vagy esetleg választott bírósági eljárással elintézni. Az egyeztető bizottságokat járásonként (illetve városonként) alakítják meg, négy rendes és négy póttagból; ezek fele a munkaadók, a másik fele a munka-

vállalók sorából kerül ki. A főispán nevezi ki őket egy év tartamára; elnökét a bizottság maga választja, elnök azonban se munkaadó, se munkás nem lehet. A közigazgatási hatóságok a hozzájuk érkezett panaszokat 24 óra alatt átteszik az egyeztető bizottsághoz, s ez is lehetőleg 24 óra alatt összehívja tagjait. A bizottság elsősorban békés kiegyezést kísérel meg; ha ez nem sikerülne, választott bírósággá alakul át, ha a felek a szolgálati szerződésben előre kijelentették, vagy a felmerült eset alkalmával az elnök előtt úgy nyilatkoznak, hogy a választott bírósági döntésnek alávetik magukat. A választott bíróság határozata ellen felebbezésnek nincs helye, legfeljebb annak érvénytelenítését lehet kérni, a törvényhatóság első tisztviselőjéhez beadott panaszban.

Az 1921. évi 1420. M. E. rendelet szerint a mezőgazdasági munkások munkabére és aratórésze szabad egyezkedés tárgya; de ha szükséges, a törvényhatóság első tisztviselője a munkabéreket három munkaadó és három munkás meghallgatásával a törvényhatóság egész területére vagy egyes járásaira megállapíthatja.

A munkaszerződéseknek hatósági közegek előtt való megkötése újabban már több államban divik; Romániában a szerződések nyilvános törzskönyvekbe vezetik be. E formások igyekeznek csökkenteni azokat a vitákat, a mikor a szerződés értelmezése tekintetében eltérés van a munkaadó és munkás közt, de a szerződés tartalmát nem befolyásolják s e tekintetben a munkás esetleges túlságos megterheltségének csak az a korlátja van, hogy az illető vidéken szokásos munkafeltételeket rendszerint mindkét fél ismeri s azokon túlmenő kötelezettségeket nem vállalnak, illetve nem szabnak elő.

A munkaidő szabályozását sokáig úgy tekintették, mint a mezőgazdasági munkanemeknél megoldhatatlan kérdést. Egy, az 1919. év elején kibocsátott németországi rendelet azonban már ideiglenes mezőgazdasági munkarendről intézkedik. Irányadónak tekinti, hogy a félévnél hosszabb szerződésnél a nem pénzbeli szolgáltatás biztosítását írásban kell lekötöni; a napi legnagyobb munkaidő átlagosan a 4 téli hónapban 8 óra legyen, a 4 őszi, illetve tavaszi hónapban 10, a négy nyári hónapban pedig 11 óra; a túlórák külön fizetendőek, a készpénzilletmények hetenkint adandók ki. A Genfben székelő nemzetközi munkáshivatal pedig a mezőgazdasági munkások napi munkaidejéről a különböző államokból gyűjtött szakvélemények alapján 1921 őszén készült egyezményt létesíteni, amely azonban egyelőre elmaradt. Bár-

mennyire korlátozza is tehát a mezőgazdasági munka természete a munkás erejével való visszaélést, a törekvés az, hogy ebben a tekintetben is bizonyos normalivumok állíttassanak föl, a gyöngébbek védelmére.

A mezőgazdasági munkás általános egészségügyi érdekeinek biztosítása érdekében legfontosabb a lakástügy szabályozása, mert a munkások rendelkezésére bocsátott lakások gyakorta igen súlyos kifogások alá eshettek. Magyarországon az 1907. évi XLVI. t.-c. szól a gazdasági munkásházak építésének állami támogatásáról, s e törvény alapján a világháború kitöréséig több törvényhatóságunk elég élénk buzgalmat fejtett ki a munkáslakások építésében. Ez a folyamat azóta természetesen megakadt s csak az építkezés költségeinek csökkenésével várható az újabb föllendülés. Közben a házhelyek juttatásáról szóló 1920. évi XXIX. t.-c. a nem éves szerződéssel lekötött mezőgazdasági munkások egy részét önálló háztulajdonhoz kívánja ugyan juttatni, kérdés azonban, hogy a munkások mekkora hányadának lesz ereje ehhez a saját otthonhoz eljutni. Az új rendelkezés tehát nem veheti le a munkaadóról azt a kötelezettséget, hogy cselédjeit s időszakos munkásait az egészségügyi kívánalmaknak megfelelő tisztességes lakással lássa el, legföljebb az építkezési válság tartama alatt lehet kényszerű haladékot adni ennek a kötelezettségnek a beváltására. Ugyancsak az általános egészségügyi föltételek körébe esik a munkásoknak élvezhető élelemmel, vagy jó minőségű terményekkel való ellátása. Ebben a tekintetben ellenőrző módok — a közigazgatási hatósághoz intézendő panasz, vagy a fönntemlitett mezőgazdasági egyeztető bizottságok igénybevételén kívül — ez időszerint alig állnak rendelkezésre; valószínű azonban, hogy a visszaélések sem gyakoriak, mert a munkaadónak termény és élelmicikk áll legbővebben és legjobb minőségben rendelkezésére.

A megromlott egészség helyreállítására szolgáló eszközöket tudta eddig a mezőgazdasági szociálpolitika legkisebb mértékben rendelkezésre bocsátani, főleg azért, mert a mezőgazdasági munkásnép egészségügyi közegektől távol él. Az ipari munkás helyzete e viszonyításban hasonlíthatatlanul jobb, s vigasztalásnak kevés az a meggondolás, hogy a mezőgazdasági munkás egészsége viszont kevesebb veszedelemnek van kitéve. A mezőgazdasági munkás egészségügyi kérdéseit oly mértékben, mint az ipari munkásra vonatkozólag történik, csakugyan nem lehet megoldani: a részletintézkedések azonban, a melyek ebben az irányban tör-

téntek, mutatják, hogy a helyzetet fokozatosan lehet javítani, s minthogy a falu egész népének, tehát a kisbirtokos elemnek egészségügye is oly gondozatlan, mint a munkásé, a kettő együltvéve elég nagy tömeget képez arra, hogy az egészségügyi segítséget érdemes legyen hozzá közelebb vinni. A falusi közegészségügy bajaira és kívánatos orvosszereire sok más sürgető hang mellett a szerző is több ízben ráutalt,* itt különösen hangsúlyozza azonban azt, hogy a mely vonatkozásban a falusi, sőt tanyai nép egészségügyéről érdemleges intézkedés történt, ott ennek az üdvös hatását is mindjárt ki lehetett mutatni, a küzdelem tehát egyáltalán nem meddő, s a mezőgazdasági nép különleges földrajzi helyzetével takarózva nem lehet elodáznai a szükséges szociálpolitikai rendelkezéseket. Nálunk ugyanis az 1907. évi XLV. t.-c. elrendeli a mezőgazdasági cselédeknek és családtagjainak a munkaadó költségére való gyógykezelését és orvosszerekkel való ellátását; az 1909—12 évek halálozási anyagból pedig igen szembezőkően ki lehet mutatni, hogy több vonatkozásban, különösen pedig a gyermekbetegségek pusztítását illetőleg a cselédek mennyire kedvezőbb helyzetben vannak, mint a többi falusi nép, különösen pedig a mezőgazdasági munkások, a kiknek egészségügyi viszonyairól igen szomorú képet lehet rajzolni. Akár önkormányzati szervek körébe utaltatik a mezőgazdasági munkások egészségügyi gondozása (mint történt ez Németországban, a hol a mezőgazdasági munkásokra nem terjesztették ki a birodalmi betegbiztosítást, az egyes államok azonban autonóm törvénnyel tették lehetővé, Poroszország pedig a községek tetszésére bizta azt), akár a falu általános egészségügyi ellátásának keretében oldatik is meg, a cselédek egészségügyének kedvezőbb alakulása biztató példa arra, hogy minden kísérlet csak használhat, s a mezőgazdasági munkástól elvonni ezt a jótéteményt, azért, mert munkaadóit folyton változtatja, népesedéspolitikai szempontból is könnyelműség.

A mezőgazdasági munkásnépet a balesetek folyán fenyegető egészségügyi veszedelmekért kívánja kártalanítani egy szervezetünk: Az Országos Gazdasági és Munkáspénztár, melyet az 1900. évi XVI. t.-c. hívott életre, s amelyet azóta ismétellen módosítottak az 1902. évi XIV. az 1912. évi VIII. és az 1913. évi XX. t. cikkek. A mezőgazdasági baleseti statisztika tanulmányai

* A már említett munkákon kívül: Népünk halandósági viszonyai. Budapest, 1917.

szerint a balesetek zöme a mezőgazdasággal foglalkozó népet két munkanemnél fenyegeti leginkább: az állatok gondozásánál, s a mezőgazdasági gépeknél. Az állatok gondozása ugyyszólván kifejezetten cselédmunka, gép mellett egyéb munkások is teljesítenek szolgálatot. Az Országos Gazdasági Munkás és Cselédsegélyező pénztár keretében úgy a gazdasági cselédeknek, mint újabban a gépmunkásoknak is baleset ellen való biztosítása kötelező, a munkaadó terhére, csekély biztosítási díj ellenében. Németországban is kötelező a mezőgazdasági munkások balesetbiztosítása, de a végrehajtás a legtöbb államban a munkaadók szövetségére van bízva. Nálunk az Országos Gazdasági Munkáspénztár egyéb szociálpolitikai intézkedéseket is kivisz a falusi lakosság körébe, legnagyobb részt azonban fakultative. Ilyen a temetkezési segély biztosítása, amely a népünk körében kedvelt, de kellő kockázati számítás nélkül gyakran fizetéseképtelenné vált temetkezési egyletek helyébe kívánja a lakosságot egységes biztosító csoportba tömöríteni; ilyen az aggkorra való biztosítás, kiházasítási segélyek biztosítása stb. Ez a szervezet alkalmas arra, hogy a mezőgazdasági szociálpolitika továbbfejlesztésének hordozója legyen, s szerencsés az a megoldása is, hogy bizonyos kötelező biztosítási nemeken túl nem szorítkozik csupán munkásvédelemre, hanem a földművelő népesség egyetemét bevonja gondoskodása körébe. Ahogy a gyakorlatban a határvonal a mezőgazdasági munkás s a kisbirtokos között többnyire elmosódik, úgy a védelemnek sem lehet szigorúan disztíngválni, annál kevésbbé, mert a földművelő népnek ez a két eleme egyforma nehezen hozzáférhető a szociális gondoskodás számára. Minden oly vonatkozásban viszont, ahol a munkás függő szerepe jobban kidomborodik (a munkaszerződések szabályozásánál, a lakásviszonyok javításánál stb.) a munkást még külön is védeni kell, hogy életfeltételei a környezeténél rosszabbak ne legyenek. A környezetét pedig folyton emelni, s ezzel a munkást is kedvezőbb életviszonyok közé hozni, a mezőgazdasági szociálpolitika folytatólagos feladata. A falusi szociálpolitika részletes teendőivel hazai irodalmunkban Czettler Jenőnek magyar mezőgazdasági szociálpolitikája foglalkozik.

IV. Függelék.

29. Háborús tanulságok.

Bár elvileg nincs kizárva, hogy a gazdasági élet eddig felismert törvényeit az emberi fejlődésnek valamely gyorsabb evolúciója, vagy hirtelen és tartós megrázkódtatása módosítsa (hiszen a sokkal nagyobb erejű természeti törvények felismerésében is az újabb kutatások háttérbe szorítják a korábbi megállapításokat), a gazdasági kultúrát pusztító nagy vihar távolról sem okozott oly változást a közgazdasági élet főelveiről kialakult felfogásunkban, mint ahogy az a jelenségek első összekuszáltságában látszott.

Vagy a háború tömegmozgalmának rendkívül nagy kezdősebességi erejénél fogva, vagy pedig mesterségesen megakasztott ugyan némely gazdasági törvény működésének külső nyilvánulása, s ez kelthette azt a látszatot, hogy a szélcsendes időkben leszűrt elvek a vihar erejét nem bírják ki, a következmények azonban megmutatták, hogy a törvényszerűségek élnek változatlan biztonsággal, s az a meggondolatlanság, amellyel a háborút viselő világ szembehelyezkedett velük, csak súlyosabbá tette a törvényszerűségnek később már el nem takarható és le nem tagadható hatását.

A gazdaságpolitikai felfogások időlegesebbek, mint a gazdasági élet nagy törvényszerűségei, s így a világháború nyomát sokkal inkább megéreztek. Vitás kérdésekbe, amelyekben a vélemények évtizedeken át eldöntetlenül hullámoztak jobbra-balra, a világkatasztrófa lángja rendkívül erősen bevilágított. Egyéb kontroverziáknál pedig lépcsőről-lépésre alakultak ki új nézetek ahhoz képest, hogy a háború fokozatos előrehaladásával a gazdasági életet hogyan sodorta mindig mélyebben a válságba s a helyreállítás lehetőségét hogyan tette egyre nehezebbé.

A pusztulás terjedésével majdnem lépést tartott az emberi elme törekvése is, hogy a helyrehozás módokat vizsgálja. Sok tartalmi gazdagodást is jelent a gazdaságpolitikának ez a törekvés, de sok meddővé vált igyekezetet is, amely a múlt percnél tetszetősen feltűnő tanulságait általánosítani törekedett, s azokra a gazdaságpolitikai tervezkedések egész fantasztikus épületsorozatát emelte, holott a következő fordulat minden előzetes feltevést halomra döntvén, meghaladott naivitásnak tüntette fel a jöhismerő tervezgetéseket is.

Még mindig nagyon távol állunk attól, hogy a 1914. nyarán kezdődött világkatasztrófa záró mérlegét láthatnók, hiszen a minden részről megcsorbult erők egyenlőtlen mérkőzése most is tart, s a felbolygatott gazdasági élet számos rendellenes groteszkséget mutat. Mégis a gazdaságpolitikai tanulságokat ma már talán több valószínűséggel szűrhetjük le, s a közeli jövő fejlődésére nagyobb bátorsággal következtethetünk.

Az értékeknek a háború éveiben a végletekig vitt fogyasztása, s ezzel szemben a közvetlen hadviselő feleknél, de az emberiség többi részében is a nem gyors elpusztításra szánt értéktermelésnek zuhanásszerű csökkenése nemcsak azt eredményezte, hogy a korábban fölhalmozott készletek a legtöbb árunál majdnem teljesen kifogytak, hanem azt is, hogy már növekvő hiány állott be a termékek legtöbbszörében, s a földrajzi helyzethez, a termelés helyével szemben való kényszerű elzárkózottsághoz képest a hiány némely államban kinzó és kielégíthetetlen szükségletté fokozódott, másokban legföljebb csak a fogyasztás észszerű korlátozását, s a pazarlás megakadályozását kívánta meg.

Első tanulásként megállapíthatjuk, hogy a hiány kinos volta főképen az élelmiszereknél jelentkezett, s ha volt is nagy aránylati különbség Páris és Bécs kenyérinsége között, mindkét helyen és mindenütt a normális mértéken alul kellett megszabni az élelmiszerek fogyasztását. Korlátozás alá került később az ipari termékek fogyasztása is: de ezt a korlátozást könnyebb volt elviselnünk.

A mezőgazdasági termelés fontosságának gondtalan háttérbe szorítása, s az iparosodásnak, mint magasabb rendű tevékenységnek kiemelése, amely a múlt évtizedeknek oly kedvelt axiómája volt, a háború megvilágításánál elhamarkodott ítéletnek látszik. S e tekintetben ne ejtsenek tévedésbe azok a legendák sem, hogy Európa nyomorúsága idején Argentínában állítólag fűtöttek az egyébként nem hasznosítható búzával: mert ha ez igaz volna is, szintén nem bizonyít egyebet, mint hogy a mezőgazdasági termelés hiányossága az államokat másoktól függő viszonyba hozza, a mely függés az árucseré világpiaci szervezetének szabad vérkeringésénél nem ütközik ugyan előtérbe, de a szabad forgalom bármily fönnakadásánál komoly zavarokat okozhat. Angliának óriási flottája és szövetségeseinek együttvéve szintén tekintélyes tengeri hadserege mellett is voltak a háborúban időszakok, amikor London gabonaszükséglete csak napokra volt biztosítva.

Bármily produktív legyen az állam ipara, és hasznóhajtó a kereskedelme vagy fuvarozó vállalkozása, nem engedheti meg, hogy mezőgazdasági termékek tekintetében kizárólag idegen piac termékeire legyen utalva, mert gazdasági válságok idején népének ellátása a legkinosabb zavarokat idézheti elő.

Ha pedig az őstermelést nem mellőzheti a legiparüzőbb állam sem, akkor szükséges, hogy az őstermelő nép különleges igényeit — amelyek nem nagyobbak, csak másfélék, mint az iparos népé — az állam figyelembe vegye, s a lehetőségeket megadja az őstermelés nemzeti munkájának végzéséhez. Ez a háborús tanulság igazolása az agrárpolitikusok azon régi követelésének, hogy az őstermelő nép gondjait, panaszait hallgassa meg az állam. Ám a tanulság — legalább nálunk — a háború folyamán nem szűrődött le ilyen egyszerűen és simán, mint ahogy a végső rezultátumot itt vázoltuk, hanem ellenkezőleg, az őstermelő nép teherbíró képességét a közbeeső válságos idők a legnagyobb mértékben igénybe vették. A legsúlyosabb megpróbáltatás a háboruban szenvedett vérvesztés volt. Semmiféle más foglalkozási ág nem áldozott annyit az embereiből, mint az őstermelés, mert a míg egyéb ágakban a polgári munkában való nélkülözhetetlenség a katonai szolgálat alól való mentességnek elég sűrű jogcíme volt, addig az őstermelőkkel szemben ez a mentség a legritkábban fordult elő.

A szerző nem helyesli a több agrárpolitikusnál megismétlődő azt az érvelést, hogy az őstermelő nép érdekeinek figyelembevétele azért is szükséges, mert ez az osztály adja a legtöbb és legjobb katonát az államnak. Ha az őstermelők mellett egyéb közszempontok nem szólnának, akkor a katonai szolgálat érve egymagában nem jelentős. Minden társadalmi osztályt a munkában való értéke szerint kell megítélni, nem a hadbavonuló tömegek mértéke szerint. Amint azonban a jövő szempontjából nem érvelhetünk az őstermelő nép hadra termetségével, a multnál annál kevésbé téveszthetjük szem elől, hogy a legtöbbet veszítette, pedig a jövő gazdasági munkájában legnagyobb rész vár rá.

A nagyobb háborús igénybevétel mellett munkájában ez a népréteg akadályoztatott meg legelőbb, mert termelőeszközeinek egy részét (lovát, szekerét) hadi célokra igénybe vették, s ez a réteg esett el először és legjobban fáradságainak gyümölcsétől is, mert termelvényeinek mind nagyobb részét hatósági ármegállapítás sújtotta.

Az őstermelőnek szokott gazdálkodási egyensúlyát zavarta meg a világháború, mert a legjobban keresett termelvényeit a növekvő termelési költségekkel arányban nem álló alacsony áron értékesíthette csupán, míg gazdaságának egyéb — korábban figyelemre alig méltatott — melléktermékei nem várt értékesítési alkalmakhoz jutottak. Az őstermelő a megszokott viszonyok minden változásához csak lassan, s elkésve alkalmazkodik; hamarabb érezte meg azt az őt sújtó változást, mely legfőbb termékének, a gabonának kedvezőtlen áralakulásában s a gazdálkodáshoz szükséges eszközök megdrágulásában megnyilvánult, mint azt a másikat, a mely egyéb terményeinek értékesítését megjavította. Ez utóbbit már mint csak némi kárpótlást tekintette egyéb veszteségeiért. Ha tulzássá is vált ez, kétségtelen, hogy ez a tulzás mint aggodalom is élt benne, s ez visszatartotta a hasznos beruházásoktól. Az őstermelőnél felgyülemelő, s vásárló erejében folyton csökkenő pénz csakugyan terhévé vált a közgazdaságnak, de főleg azért, mert az életigényeinek megfelelő, s a termeléséhez szükséges bevásárlásokat nem eszközölhette. A termelés összes ágaiban mutatkozó, kedvezőnek látszó konjunktúra az őstermelésre hatott legkevésbébbé maradandóan, mert ehhez érkezett legkésőbb, ennek a termelő processzusát zavarta meg legjobban, s ennél kínálkozott a leggyöngébb lehetőség a befektetésre. Az őstermelők háborús több keresete — a mi tulajdonképpen csak a pénzjegyek nagyobb tömegében nyilvánul meg — nemcsak a közgazdaság szempontjából nem vált nyereséggé, hanem az őstermelő szempontjából sem, s ha az új adónemek folytán a többletnek egy része visszafolyik, ezzel az őstermelőnek a háborús terhekben való részvétele lesz csupán nagyobb, de felkészültsége a későbbi gazdasági küzdelemre nem erősödik. Mindez annak a következménye, hogy az őstermelő a gazdasági élet vérkeringésébe még nem volt eléggé bekapcsolva. A szövetségi hálózat sűrítésére való törekvések tehát a történetekben nagyon alapos igazolást nyertek, s azzal a tanulssal gazdagodtunk, hogy az őstermelők nagy rétegének a forgalomba való élénkebb bevonása nemcsak ennek a rétegnek az érdeke, hanem az egész közgazdaságnak.

A szövetségi gondolat különben egyéb vonatkozásban is kiállta a tűzpróbát. A mezőgazdasági termények iránt való nagy kereslet rendkívül felszöktette a közvetítők számát. Nem szólva az alkalmi közvetítőről, vagy azokról, a kiknek ugyan állandó, de

be nem vallott foglalkozásává vált a terményközvetítés, az újonnan alakult cégek nagy sorából is látni, mennyire kívánatos és jutalmazó kereseti ággá vált a közvetítésnek ez a faja. (Bécsben a háboru vége felé egyetlen hónapban az újonnan nyitott üzletek 90%-ánál több terménykereskedés, vagy terményügynökség volt.) A közvetítésnek ez az elhatalmasodása a legkülönbözőbb élethivatásukat arra bírta, hogy a terményeket alkalmi szövetkezetekbe — nálunk beszerzési csoportokba — tömörülve, közvetlenül a termelőtől, vagy legalább a nagyban eladóktól igyekezzenek vásárolni.

A társadalomnak minden forgalomképesebb eleme is kénytelen volt tehát arra a következtetésre jutni, a mely a forgalomtól legjobban elzárt őstermelőre vonatkozólag a szövetkezeti eszme propagálói közt már régen kialakult, hogy a gazdasági élet nehézségei közt a termelésnek és fogyasztásnak bensőbb kapcsolata szükséges. A mi kivételes helyzetben bekövetkezett az egyébként minden áruval ellátott városlakóra nézve, az állandó szükségérzet az áruraktáraktól távol eső földművelőre.

A háboru alatt a mezőgazdaság fokozatosan megfosztatván munkaerőtől, termelése is ezzel párhuzamosan csökkent. Azt a körülbelül száz év óta tartó folyamatot, a mely a mezőgazdasági munkaslétszámot folyton apasztja, a háboru a végletekig vitte, nemcsak hadi munkára és a harcmezőre szállítván a mezőgazdaság munkásait, hanem a háborus ipar műhelyei mellé is. A jelentékenyen megcsökkent termelés, — melyet ma sem lehetett még a korábbi nivóra emelni — most élesebben mutatja azt a kétségtelen igazságot is, hogy a mezőgazdaságnak munkaerővel való rendszeres ellátása is olyan elsőrangú közérdek, a melyre minden lehető eszközzel törekedni kell.

Hogy a mezőgazdaságban szükséges munkaerő hogyan rögzíthető meg legjobban a közérdek szempontjából, mint nagy üzemeknek jó szociális feltételek mellett dolgozó alkalmazottja, vagy pedig mint kisüzemek önálló birtokosa-e, az a kérdés további része, melynek vizsgálatához emlékeztetbe kell idéznünk a nagybirtok és kisbirtok teljesítményeit a háboru alatt. Nagy átlagban — hiszen itt csak azokról beszélhetünk — a nagybirtok termelőképesége fokozatosan gyöngült, mert csökkent a munkaslétszáma s a géphasználatban sem fejthette ki teljesen az erejét: fölszerelése leromlottak s újjal pótolni alig volt módjában. Mégis a nagybirtok e hiányok dacára is igyekezett régi szerepét betölteni

a közellátás körül, és simulni a változó és gyakran nem szerencsés rendelkezésekhez, a melyek mögött is meglátta a közérdeket.

A kisbirtok is sok munkaerőt veszített, a családi tartalék azonban ezt mégis inkább tudta pótolni, úgy hogy itt a termelés hézagai kisebbek. Fölöslegeit azonban a kisbirtok óvatosabban és bizalmatlanul rezerválta, s ha nem is volt a közérdek iránt érzéketlen, nem akart messzebb elmenni ebben, mint mások, a kiket megfigyelhetett. A régi igazság, hogy a gazdasági válságok az apróbb existenciák fölött nyomtalanul viharzanak el, újra bebi- zonyosodott.

A tanulságot azonban csak abban az irányban vonhatjuk le, hogy a megmaradó nagybirtokot, mint válságos termelési viszonyok közt nagy teljesítményekre hivatottat, kedvező megélhetésű munkástörzsszel kell támogatni, a kisbirtokot pedig, mint szívósabb elemet, úgy fejleszteni, hogy a közérdekkel való kapcsolata élénkebb legyen.

A háboru utolsó évei siettették a birtokreform megoldását is, a nélkül, hogy ez a kérdés közvetlenül a háborus helyzet következményei közé tartoznék. Mind azok a gondolatok, új intézmények, kísérletek, melyek a birtokreformban foglaltatnak, évtizedek óta napirenden voltak már s azok sürgették legjobban, a kik a mezőgazdasági népesség egyéb irányu megerősítésén is dolgoztak. Inkább azt lehet a háboru eredményének tulajdonítani, hogy ennek a kérdésnek a fontosságát szélesebb rétegek is belátták s azt, hogy a birtokvásárok iránti hajsza tanulságaiként a földet tényleg művelő nép birtokhoz juttatására helyeztek minél nagyobb súlyt.

Egyelőre vitás, milyen kihatással lesz a háboru a mezőgazdasági hitelt illető felfogásra. Kevés adat van afelől, hogy a mezőgazdaságnak mily mértékben sikerült tehermentesítenie magát. Az Országos Központi Hitelszövetkezetről a kölcsönök álladéka 1914-ről 1920-ig leszállt ugyan 52,2 millióról 18,8 millióra, de a váltóké 55,1 millióról 121,8 millióra emelkedett. A Magyar Földhitelintézet 1920 évi jelentése a kölcsönök nagyobb mérvű visszafizetéséről szól, de nem ad áttekinthető képet róla; a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete viszont csak a kölcsönkérők újabb növekedését említi, s azt hogy a jelzálogüzlet a magyar forgalmi árak miatt nehezen indulhat meg. Az egész kérdés elbirálásánál, ha majd a visszafizetésre vonatkozó összes adatok együtt lesznek is, nem szabad elfeledni, hogy a kép egyoldalú,

merl a visszafizetőkkal szemben az új kölcsönkérők — akiket máskor rendszerint ki szoktak elégíteni — évek óta hiába ostromolták a pénzintézeteket. Függetlenül azonban a visszafizetésektől, az új birtokszerzők szemében súlyos lesz a hitel problémája, mert nemcsak a föld vásárlása veszi igénybe tőkéjüket, hanem az aránytalanul megdrágult fölszerelés is. A régi birtokosokra pedig minden javítási kísérletnél nagyon magas beruházási költség vár, minden intenzívebb gazdálkodási ághoz megsokszorozódott üzemi tőke kell.

S minthogy a hitel általában érezhetően megdrágult s a tőke ismét oda hajlandó csak kiszállni, a hol leggyorsabb megforgatás után legnagyobb nyereséggel rakodhatik meg, a mezőgazdaság rövidesen ismét abba a helyzetbe kerülhet, hogy kölcsönre szorul, s drága hitelviszonyokkal kénytelen küzdeni akkor, a mikor üzemének természete csak az olcsó hitelforrásokat bírja el. A háborus megvilágítás után tehát még a mezőgazdasági hitelügyre vonatkozólag is arra az eredményre kell jutnunk, hogy az eddigi javító kísérleteknek nemsokára tovább fejlesztésére kell gondolni. *)

Az agrárpolitika vitatott kérdései tehát legnagyobb részben úgy kerültek ki a háborúból, hogy igazuk megerősödött, s a mezőgazdasági termelés s az ezzel foglalkozó népesség fontosságának ismét tudatára ébredhetett a társadalom. E fontosság abban a vonatkozásban is nőtt, hogy az iparnak a hazai mezőgazdaságból vett anyagokra való ráutaltsága emelkedett. A gazdasági elzárkózottságnak ma is érezhető nehézségei mutatják, mennyire igyekeznie kell minden gazdasági területnek arra, hogy szükségleteiből, a mennyit lehet, a saját termelése útján fedezzen. Külföldi nyersanyagokra támaszkodó ipar sokkal inkább megbénulhat válságos időkben. A terület korlátozott volta sem engedi ugyan meg, s a nemzetközi munkámegosztás gazdaságos elvével is ellenkeznek, ha egy ország mezőgazdasága mindenfélet igyekeznék termelni, a mit a hazai fogyasztás ipari anyagokban is igényel: viszont azonban súlyos válságokat előzhet meg, vagy legalább enyhíthet, ha fölkészül mindannak a termelésére, a mi a hazai talajon egyáltalán termelhető.

*) Czettler Jenő (Magyar Gazdák Szemléje, 1921. 4351.) a kisbirtok tehermentesítését ma elintézett ügynek tekinti. Ebben sok optimizmust látunk. Sok megpénzesedett gazdának van heverő tőkéje, és sok pénzfőlösleg ment a gazda életmódjához nem illő befektetésekre, de maguk a gazdaságok nem erősödtek annyira és fölöslegeiket nem használták oly okosan, hogy a terményárak változása ne keltene föl megint hitelszükségletüket.

30. Az agrár statisztika.

A gazdasági élet jelenségeinek megfigyelésében a statisztika még csak egyszerűbb tények megállapításához jutott el, külső ismérvek feltüntetéséhez, a belső összefüggések szabatos kifejezése nélkül. A gazdasági élet legtöbb ágában így van ez, s a haló okoknak sokoldalúsága, az eseményt irányító befolyások bonyolult volta igen nehézzé, csak lépésről-lépésre, s akkor is csupán kisebb szakaszonként előrehaladóvá teszik az oknyomozó statisztikát. Az agrárviszonyok statisztikája azonban még sokkalta nehezebb, mint a főbbi termelési ágé. Nehezebbé teszi az, hogy a megfigyelés egységeit itt a legbajosabb megállapítani, valamint az, hogy a megfigyelendő jelenségek igen nagy területen rendkívül szét vannak szórva, végül pedig az, hogy az a népréteg, a melynek a megfigyeléshez az anyagot kellene adni, szétszórtságánál fogva a művelődés forrásaihoz nehezebben jut, s kisebb intelligenciával és nagyobb bizalmatlansággal fogadja a termelési és egyéb viszonyait illető kérdéseket.

Az agrárstatisztika ezért minden országban nagyon hiányos, s főbb felvételei is többnyire tapogatózó becslésekkel vannak kísérve. Bár a hajlandóság sehol sem hiányzik az agrárstatisztika jobb kimélyítésére, az erre való eszközök oly nehezen hozzáférhetők és költségesek volnának, hogy az államok nagy része kénytelen megelégedni az egyszerűbb és felületesebb methodusokkal, érdekköröknek engedve át a finomabb megfigyeléseknek többnyire csak egy-egy részletre szorító kísérleteit.

Egyik legfontosabb témája volna az agrárstatisztikának a föld s az azt művelő ember egymáshoz való viszonyának megállapítása s változó viszonyainak állandó figyelemmel kísérése. Erre vannak is eszközök, ha nem is teljeseek; a népszámlálások a földművelő embernek a földhöz való viszonyát tudakolják, sőt Magyarországon meg van a lehetőség 1900 óta arra is, hogy a földműves birtokának nagyságáról, a mezőgazdasági alkalmazottinak birtokos voltáról tájékozódjanak, a birtokkategóriáknak ez a megállapítása azonban — egyéb, kisebb hiányokat ezuttal nem említve — még homályban hagyja a birtok értékére vonatkozó legfontosabb adatokat, a melyek a talaj jóságából, a felszerelés tökéletességéből, a termelvények neméből volnának megállapíthatók. Jelentékeny javítás az 1920. évi népszámlálásnak az az új-

tása, mely a birtok terjedelmét a legfontosabb művelési ágak szerint részletezve tudakolja.*

A mezőgazdasági üzemformáknak a nagyságára, művelési ágainak megoszlására, felszerelésére a mezőgazdasági üzemstatisztikák szolgálnak (mintaszerű az 1907. évi németországi fölvétel, s az adott viszonyok közt igen jó és lelkiismeretes a magyar 1895. évi összeírás), ezek azonban nagy költségességük miatt csak hosszabb időközökben ismételhetők meg, a mikorra az egyes üzemkategóriákban már oly eltolódások lépnek föl, hogy a fejlődés menetét nehéz megállapítani, s hiányuk az is, hogy nagy tömegre terjedvén ki, a részletek tekintetében nem lehetnek elég elmélyedők. A mezőgazdaság felszerelésének vizsgálata körül sok hasznot tesznek az aránylag egyszerű eszközökkel, tehát gyakrabban végrehajtható állapotsszeírások, a melyeknek igazi értéke akkor van, ha az egyes állatfajták elterjedését, az állatok fejlettségét, súlyát, a tejelőknak tejhozamát stb. vizsgálják.** A holt felszerelés tekintetében a különböző mezőgazdasági gépeknek szerepe tanulságos, ezt gépösszeírásokból lehet meríteni (nálunk 1895-ben) a melyek folytatólagosan kiegészíthetők a mezőgazdasági gépgyártásnak, valamint a mezőgazdasági gépek kereskedelmi forgalmának adataiból.

Egyik legnehezebb kérdése az agrárstatisztikának az évi termelés mennyiségének megállapítása. A termelők millióival nem érintkezhetik közvetlenül, a terményeknek számtalan apró csikokra szétszaggatott sokaságát sem veheti egyenkint számba. A leggyakoribb eljárás tehát, némely fejlettebb agrárstatisztikával bíró államnak, különösen Németországnak kivételével az, hogy a szántóföld ismert nagyságából kiindulva, községenként szakértőkkel, bizottságokkal, a nagyobb termelők kikérdezésével állapítják meg az egyes terménynemeknek a szántóföld területében való részesedését. Ez az eljárás, amely Franciaországban körülményes bizottsági tárgyalások útján történik, Magyarországon pedig annyiban javított alakban áll fenn, hogy a 100 holdon felüli birtokosoknak 1912 óta egyénenként kell bevallaniok

* Erről, valamint az agrárpolitikának a népszámlálások által kideríthető egyéb kérdéseiről l. a szerző tanulmányát: Magyarország új népszámlálása. Magyar Gazdák Szemléje. Budapest 1920. 272. l.

** Magyarországon 1869-ben és 1880-ban a népszámlálásokkal kapcsolatban voltak állapotsszeírások, igen értékes az 1895 évi; kevésbé merítette ki anyagát az 1911. évi, míg az 1917. 1918. és 1920. években tartott fölvételek már háborús bizalmatlansággal küzdve kevésbé teljeseek maradtak.

a különböző termények bevetett területét, lényegében becslés, a mely a végrehajtás gondossága szerint minősül alaposabb vagy felületesebb fölvetellé. Ugyancsak becslésen alapszik azonban a terméseredmények megállapítása is, tipikusan látszó területeken végzett próbacséplések alapján, amelyeknek eredményeit a föntírt módon megállapított vetésterület nagyságával szorozzák be. A terméseredmények becslésére nálunk a gazdasági tudósítók szervezete szolgál, akik a vetés állapotáról, s általában a mezőgazdasági termelés minden fontosabb jelenségéről is értesítik a földmívelésügyi kormányzatot. A termésbecslés eredményei alapján, a gabonarakárakban, malmoknál, közlekedési vállalatoknál lévő gabonakészletek figyelembevételével szokták megállapítani a látható készletek mennyiségét, amely egybevetve a külföldről, különösen az export államokból érkező termésjelentésekkel, szolgál legtöbbszőr alapul a gabonaáralakulásokra. A becsléseknek ez a halmazódása azonban gyakorta jelentékeny tévedésekre vezet, amelyek oly időkben, mikor állandóan nagyobb előző évi készletek állanak rendelkezésre, nem szembetűnők és nem ellenőrizhetők; válságos időkben azonban igen félrevezetők lehetnek, amint pl. a központi hatalmakat a háború kitörésekor téves illúziókba ringatták gabonakészletük nagyságáról. A háború folyamán végzett azok a kísérletek, amelyek a termés valóságos mennyiségét a termelőktől való közvetlen tudakozódás útján kívánták megismerni, nálunk az 1917, 1918. és 1920. években hatástalanok maradtak; a cséplésnél való megfigyelés nálunk 1915 óta szintén nem célravezető, mert a cséplés befejezte sokkal későbbi időre nyulik ki, hogysem az eredmények az árképződésre, s a közéletmezési politikára irányadók lehetnének.

A készletek nyilvántartása közeli állandó problémája az agrárstatisztikának. Szükségét a háborús hiány élezte ki, amikor azonban a készletek vagy igen mélyen lapultak, vagy rendkívül gyors vándorlásban voltak. Megvalósítására elméletileg most volna a legkedvezőbb alkalom, mikor az egyébként zavaró kezdő készletek hiányoznak; a gyakorlatban azonban a bizalmatlanság ma is súlyos akadály.

Figyelemreméltó alkotórésze az agrárstatisztikának a termények áralakulásának figyelemmel kísérése, ami egyfelől a börzei árjegyzéseknek meg rögzítéséből, másfelől vásárok és piacok árainak összevetéséből áll. A mezőgazdasági termények áralakulása nemcsak arra jellemző, hogy a mezőgazdasági termelés jövedel-

mezőssége mekkora, hanem érzeteti hatását a népesedés és közegészségügy számos jelenségén, mutatva, hogy az emberiség sorsára a mezőgazdaság terményeinek hozzáférhetősége mily döntő befolyással van. A terményárak statisztikája e nagy fontossága dacára sem eléggé kifejlett, s a hosszú idő óta rendelkezésre álló följegyzések használata nagy óvatosságot igényel, mert összehasonlításra csak a minőségileg is egyező termények árai alkalmasak. Az árstatisztika eddig az egyetlen eszköz arra is, hogy egyes termékek vámvédelmének hatása megállapítható legyen, holott a vámvédelem a termelés növekvésére, nagyobb intenzitására is kihat, s eredményei a mezőgazdaság helyzetének alaposabb megfigyelése után állapíthatók csak meg.

Az ár csak egyik jelzője annak az utiránynak, amelyen a mezőgazdasági termékek a termelőtől a fogyasztóhoz eljutnak; ennek az utvonalnak a körülményeit az agrárstatisztikának jobban ki kell nyomoznia. Erre szolgálhat mindazon szervezetek statisztikája, amelyek az árut a termelőtől a fogyasztóig juttatják; a terménykereskedelemtől azonban legföljebb csak annyiban lehetnek adataink, amennyiben a kereskedelmet szövetkezetek bonyolítják le. A forgalom útjait is szükséges ismerni; de ez idő szerint csak arról a mennyiségről vagyunk tájékoztatva, amely az ország határait, mint behozatal vagy kivitel átlépi. Az ugyanazon gazdasági területen belül végbemenő árukicserélés mértéke nincs feljegyezve, s így az egyes vidékek szükségletéről, a helyben ki nem elégíthető fogyasztás mennyiségéről tájékozatlanok vagyunk, holott ennek az ismerete úgy a forgalomképesebb árúknál, mint különösen a szállításra kevésbé alkalmas cikkeknel rendkívül fontos lenne, s úgy a forgalmi, mint a termelési politika céljait előmozdíthatná.

A mezőgazdaságnak az önségélyt reprezentáló szerveiről, a szövetkezetekről sokkal kevesebb agrárstatisztikai feljegyzés van, hogysen ezek hatását érdemük szerint meg lehetne állapítani. Nemcsak a szövetkezetek száma, tagjaik száma, forgalmuk nagysága fontos (a miről vannak is számszerű adatok), hanem a működésüket megvilágító detail adatok is: az adott kölcsönök regisztrálása nagyságkategóriák szerint, a fogyasztásra közvetített árúk megoszlása mennyiség szerint, az értékesítésre átvett cikkek osztályozása azon kisebb mennyiségek szerint, a hogy azok a termelőtől átvételnek, egyszóval annak a folyamatnak az ismertetése, amely szerint a szövetkezet az erőket egyesíti, az apró egységeket nagy tömeggé növeli. Ezeknek a nyersanyaga a szövetke-

zetek üzletviteli feljegyzésében majdnem mindenütt megvan, legfőbb agrárstatisztikai célokra egyöntetű formát volna szükséges biztosítani részükre. Tanulságuk rendkívüli nagy volna, s a szövetkezeti élet fejlődésére és helyes irányára elhatározó befolyással lenne. A gondolat, hogy a kérdés szövetkezeti statisztikai hivatalok útján oldassék meg, nem elvetendő.*)

Nagyon hiányos mindeddig az agrárstatisztikai kutatás a termelőre nehezedő terhek vizsgálatában. Itt elsősorban a földterhek ismerete lenne tanulságos, ha ezek mindig a tényleges megterhelést reprezentálnák, s ha szembeállíthatók volnának a földjövedelmezőségével. Az eszközök hiányossága miatt az ilyesmi azonban parciális kutatások útján lehetséges, mert sok teher van a földön, ami telekkönyvileg egyáltalán nincs bekebelezve, másutt viszont a bekebelezett terhek egy része már csak névlegesen áll fenn. A termelőre nehezedő terheknek különben is csak egy része a földteher; a felszerelés gyakori vételárhátraléka mellett az örökös társaknak fizetett járadékok, egyéb szolgáltatások, s különösen a növekvő közterhek emelik a termelő költségeit. Ezekkel szemben a jövedelmezőség szintén bonyolult; a gazdának s családtagjainak munkateljesítményeit is figyelembe véve, fogyasztásuk mennyiségét kellene megállapítani, s csak azután a piacra termelt értéket számbavenni. Kisebb monografiákkal lehet e kérdéshez közelebb férközni; irodalmunkban inkább nagyobb uradalmak ily monografikus leírását találjuk, kevésbbé a kisbirtok jövedelmezőségére vonatkozó kutatásokat.

A mezőgazdasági munkásnép megélhetési viszonyainak tanulmányozása körül az agrárstatisztikának még nagyon sok megoldatlan feladata van. Maguknak a mezőgazdasági munkabéreknek egységes statisztikai alapra hozása is nehéz, tekintettel a terményekben való járandóság különböző változataira.**)

A földművelésügyi kormány kiadásában régebben rendszeresen megjelent kiadvány a mezőgazdasági napszámbékekről nehezen összehasonlítható, s csak felszínes adatokat nyújtott. A béreknek a kombinációja azonban az évenként keresetben töltött napokkal, a vidékenként eltérő lehetőség a béreknek feles műveléssel való kiegészítésére, a munkásnak változó összjövedelme, s ezzel szemben a munkásháztartásokat terhelő költségek — ezek mind még alig kerültek

*) Dr. Ihrig Károly: A szövetkezeti statisztika kérdéséhez. Magyar Gazdák Szemléje Budapest 1921. 354 l.

**) L. Mandello Gy.: Les salaires agricoles. Budapest, 1901.

statisztikai kutatás alá, annál kevésbé az a kérdés, hogy mezőgazdasági munkásnépünk keresete hogyan viszonylik más országok munkásainak megélhetéséhez, s különösen, hogy az Amerikába vándorolt munkás terhei, kockázatai és jövedelmei ezzel szemben mekkorák.

A birtokok tulajdonosaiban beállt változások — igen kezdetleges részletezéssel — a telekkönyvi birtoktestek forgalmának statisztikájából voltak eddig megismerhetők, s csak az utolsó évtizedben gyűjtöttek részletesebb adatokat a 100 holdnál nagyobb birtokok tulajdonában beállt változásokról. A bérletek számáról és terjedéséről 1895. óta egyáltalán nincsenek újabb hivatalos följegyzések. Az a birtokmozgósítás, a mely az új birtokreformtörvény végrehajtásával kapcsolatban megindul, valószínűleg alkalmat ad a nagy művelet egyes fázisainak statisztikai megörökítésére is s e tekintetben az Országos Földbirtokrendező Biróságának szép feladata volna az átalakulás minden mozzanatát följegyeztetni.

A magyar agrárstatisztika további fejlődési körét az agrárpolitikai kutatások érdekében főbb vonásokban a következőkben vázolhatjuk. Az üzemek nagyságát, művelési ágak szerint való megoszlását, gépfőlszerelését s a házi, bérleti kezelésre, vagy részes művelésre vonatkozó adatait még a földbirtokreform nagyobb arányú megindítása előtt üdvös volna megrögzíteni; ez bizonyos tekintetben tájékoztató lenne arra is, hogy a reform megindítása mely pontokon a legsürgősebb. Az üzemeknek munkaerővel való ellátottsága az 1920. évi népszámlálás adataiból is nyerhető, a mezőgazdasági vállalati statisztika kidolgozásával, ugyaninnen a földre szoruló nép mai elhelyezkedéséről és propagatív erejéről is tájékoztatást lehet szerezni.

A birtokforgalom további menetéről — a mennyiben az nem az 1920. évi XXXVI. t.-c. alapján történt — a telekkönyvi hatóságoktól az eddiginél részletesebb felvilágosítást kellene várni, az említett törvény alapján történő változásokról pedig további adatokat a Földbirtokrendező Bizottság, illetőleg annak a közgei szolgáltathatnának.

A bérbeadás processzusai, tekintettel a bérletek kötelező bejelentésére, nehézség nélkül számon tarthatók.

A mezőgazdasági termelés eredményeinek megismerésére az eddigi eljárások csak lassan és részletekben javíthatók; a nagy tömegeknek ezen felületes megfigyelése mellett azonban különle-

ges termelési ágak eredményeinek tüzetesebb megfigyelése annál többet használhatna a termelési politikának. A tehenészetek, juhászatok, a komlótermelés, a gyümölcstermelés stb. mind máig nélkülözik a részletesebb statisztikai megfigyelést, nem szólva a szőlőművelésről, melynek sem üzemnagyságait, sem felszerelését nem ismerjük. A kereskedelmi és ipari növények termelése, a mezőgazdasági ipar számtalan válfaja szintén ily monografikus fölvétel útján ismerhető meg minden vonatkozásában s így deríthetők ki a továbbfejlesztésnek előfeltételei vagy hátráltató akadályai.

A termelők terheinek megállapításánál elég meddőnek bizonyultak az eddig a telekkönyv alapján végzett számítások, a melyek különben is csak nyers összegeket adhattak, a terhek könnyebb vagy súlyosabb voltának ismertetése nélkül. A terhek megismerését inkább a földbirtokra kölcsönző intézményektől várhatjuk s a megterheltetés statisztikáját ebben az irányban kell jobban kiépíteni: a hitelintézetek, szövetkezetek, árva- és egyéb közpénztárak adhatnak előbb általános — az eddiginél jobban részletezett — képet a földre kölcsönzött tőkéről, később pedig rendszeres adatokat az új terhekről s a törlesztésekről és törlésekről, összevetve a kölcsön feltételével, a biztosítékkal szolgáló föld nagyságával és művelési ágával stb. A mezőgazdasági hitel-igények gondozására irányuló törekvés meglehetősen sötétben tapogatózik, a míg a hitel kérdése ilyen megvilágítást nem nyer s könnyen megrögződnek szélsőséges vélemények (a birtok tulságos eladósodásáról, vagy hitelt alig igénylő nagy jövedelmezőségéről), a melyek tévutra vihetik a hitelpolitikát.

A termények forgalombahozatalának és értékesítésének módjáról, a melyek a mezőgazda fáradozásának sikeréről végeredményben beszámolnak, két, az agrárstatisztikában fontos methódus tájékoztatna. Egyik a belső forgalom statisztikája, a mely a közlekedési vállalatok feladata, kapcsolatban a piaci statisztikával, a melynek kevésbbé ármegállapítással kellene bibelődni, hanem a mennyiségek följegyzésével, másik a szövetkezeti és egyéb terménykereskedelmi közvetítés statisztikája, a mely addig kíséri az árut, a míg a nagy forgalom országútjához eljut. Mind a két irányu felvétel annyiban kivihető, mert alapanyaga az illető vállalatok, szövetkezetek stb. följegyzéseiben megvan: az összeállításnak volna több dolga, a mennyiben célja nem csupán az összes forgalom főeredményeinek kitüntetése lenne, mint inkább az egyes vidékek és termelői csoportok termelőképességének és fogyasztó

szükségletének megállapítása. A termelés jövedelmezősége, a szövetkezeti intézmény életrevalósága és fejlesztésének szükségsszerű programja ezekből a felvételekből tűnnék ki.

Ha még megemlítjük, hogy a mezőgazdasági munkásügy statisztikájában egyfelől a meglévő szociális szervezeteknek, nálunk különösen az Országos Gazdasági Munkáspénztárnak az intenzívebb közreműködése volna szükséges, viszont a munkaviszonyokban beálló változásokról szintén rendszeres adatgyűjtés volna kívánatos, utalnunk kell arra, hogy agrárstatisztikánknak eddig nagy hiányossága, hogy munkával túlterhelt és közömbös közigazgatási szervektől merítette tudnivalóit, s nem fordult a gazdákhoz legálább ahhoz a rétegéhez, amely intelligenciájánál fogva az agrárstatisztika fontosságát fölismeri, s a fölvetett kérdésekre képes és hajlandó a tudásával legjobb adatokat megadni. A gazdának az agrárstatisztikába való nagyobb mértékű bevonása azokra is nagyon nevelő hatással volna, mert érzéküket fejlesztené a gazdaság eseményeinek följegyzése iránt, a minnek a saját ügyvitelük is hasznát látja, s másfelől az agrárstatisztikát rendkívül javítaná, mert az eddigi, formailag helyes, lényegében felületes adatok helyett talán töprengő, bizonytalan, de a helyzet fölismeréséhez mégis közelebb vezető, őszinte anyaghoz juttatná. Minden statisztikai adatgyűjtésnek legnagyobb veszedelme a formai szabatosság, mely a jellemző sajátságokat eltakarja és legnagyobb haszna az a terjengősség, a mellyel a lelkiismeretes adatszolgáltató bevallásaitán félreértések közt, de a zavaró körülmények teljes föltárásával közli.

Az agrárstatisztika munkásai közt sajnálattal nélkülözzük eddig a különféle érdekképviselőket is, a melyek a maguk buzgóságából sok érdekes fölvetelt hajtottak ugyan végre, közreműködésüket azonban a hivatalos statisztika kevésbé vette igénybe. Ezek segítsége sokat használhatna az agrárstatisztikának; a községi és járási mezőgazdasági bizottságokban pedig (1920. évi XVIII. t.-c.) az agrárstatisztikának szintén használható új szervei kinálkoznak.

Az agrárstatisztikát egyes államokban külön e célra létesített, s rendszerint a mezőgazdasági igazgatáshoz kapcsolódó szervek művelik (pl. Franciaország, Északamerikai Egyesült Államok), másutt a hivatalos statisztika központositott orgánumához tartoznak (pl. Magyarország, a német államok stb.). A nemzetközi statisztikai intézet agrárstatisztikai kérdésekkel mindig foglalkozott,

ha nem is tulságos elmélyedően; a Rómában létesített Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet működésétől e tekintetben többet lehetett volna várni, ha a világháboru ennek az intézménynek a munkáját meg nem akasztja. Működését ugyan újra megkezdte, de a nemzetek elzárkózottsága miatt egyelőre szerényebb keretek közt.

34. A magyar agrárirodalom.

A mezőgazdaság volt mindig népünk fő megélhetési forrása s azért a mezőgazdaság fejlesztése körül mozgott egész régi társadalmi és közéletünk gondolatvilága. A mi szellemi energia Magyarországon az elmúlt századokban a gazdasági kérdések felé terelődött, az elsősorban az agrárkérdéseket érintette, úgy, hogy agrárirodalmunk kezdeteit ezen az alapon messze eltűnt századokig nyomonzhatnók. Ha azonban az agrárpolitikának abból az értelmezéséből indulunk ki, a mely a földművelő népesség jólétének gondozását tartja szem előtt, az agrárkérdések irodalmának első nyomát legfőljebb a XVIII. század végén s a XIX. század elején kereshetjük. A XVIII. század végén Thessedik Sámuel békésmegyei lelkész irataiban találjuk nyomát az akkori mértékhez képest az agrárkérdések helyes felfogásának;*) ugyanakkor s a XIX. század elején Berzeviczy Gergely irányította a közfigyelmet egyéb agrárkérdések tárgyalásán kívül a jobbágynak sanyaru helyzetére.

A múlt század második negyedében a jobbágyfölszabadítás s a földtehermentesítés kérdései a rendi országgyűlés legkiválóbb erőit megszólaltatták s így ebben a kérdésben, mint a latifundialis hitbizományok ellen való küzdelemben Kölcsey, Deák, Kossuth állásfoglalása említésre méltó, a nélkül, hogy őket a tulajdonképeni agrárpolitikások közé sorozhatnók. A nemzetnek annyi vitás és függő kérdése volt akkor, a mely gyors megoldást sürgetett, hogy a vezető egyéniségek munkáját nem köthette le egy résznek a különösebb gondozása.

Gróf Széchenyi Istvánt sem szabad csak az agrárpolitika javára elkönyvelnünk, jóllehet a Hitel első hang volt az egyik legfontosabb agrárkérdésben, s az agrárreform több más részletében (pl a birtokminimum ügyében) a Széchenyire jellemző, korát meghaladó előrelátással nyilatkozott.

*) L. Gaál Jenő: A falu gondozása. Budapest, 1918.

A szabadságharcot követő idők, a melyek a nyilvános élet küzdelmeiből kizárták a magyar birtokos osztályt s falusi kuriákba kényszerítették vissza őket, a mezőgazdaság kérdései iránt való érdeklődést általában jobban fölkellették, s a mezőgazdasági szakirodalom nagyobb lendülete erre az időszakra esik. A mai értelemben vett agrárpolitikai kérdések azonban még ekkor is csak felületesen érintették a kedélyeket, ami annái is inkább érthető, mert a földmivelő nép legnagyobb problémája, a jobbágyfelszabadítás ekkor már el volt intézve, s azok a visszasságok, amelyek a helyzet gyökeres megváltozásából eredtek, még nem ütköztek ki teljes mértékben. Az intenzívebb gazdálkodás szükségessége a mezőgazdasági hitel kérdését tolta leghamarább előtérbe; az e körül megindult irodalomban Lónyay Menyhért neve válik ki, aki már a negyvenes évek hitelmozgalmaiban is szerepet játszik, de Csengery, Fáy, gr. Desseffy munkássága is feljegyzésre méltó. A mezőgazdaság egyéb kérdéseinek taglálásánál Korizmics László és Galgóczy Károly neveit érdemes kiemelni.

Az agrárpolitika vitás kérdésének komplexuma általában csak évtizedekkel később fejlődött ki, amikor egyfelől a birtokmegosztásnak és megterhelésnek egészségtelen jelenségek mutatkoztak, másfelől a termelés költségeinek növekedése, s az értékesítés nehezedő volta a gazdálkodókat új nehézségek elé állították, s a mikor harmadsorban a mezőgazdasági munkáskérdés problémái is jobban kiéleződtek.

Agrárpolitikai irodalmunk ez időben rohamosan fejlődött, s úgy általános összefoglaló munkában sok értékeset nyújtott, mint különösen az egyes részletkérdések monografikus tárgyalásába mélyedt el.

A közgazdaságtani összefoglaló művek az agrárpolitika kérdésének mind több teret szentelnek. Különösen ki kell ezek sorából emelnünk Földes Béla Társadalomgazdaságtanát, amely alapos elméleti megvilágításban mutatja be az agrárpolitika problémáit. Földes Béla sokoldalú munkássága egyébként az agrárpolitika számos részletkérdésében is igen figyelemre méltót alkotott; a gabona áralakulására, s ennek hatásaira vonatkozó vizsgálatait például nemzetközi jelentőségűek. Gaal Jenő Nemzetgazdaságtana hasonlóan kiválik az agrárpolitika elmélyedő tárgyalásával; ugyanebből a szempontból az újabb közgazdaságtani művek közt Heller Farkas és Navratil Ákos műveit érdemes kiemelni.

Az agrárpolitika minden fontosabb kérdését felöleli (Bernát

Istvánnak alább említendő munkásságán kívül) Árkövi Richardnak „Az agrárpolitika alapvonalai” című munkája, amely azonban a szabad verseny nézőszempontjából az újabb agrárpolitikai törekvéseket kissé egyoldalúan kárhoztató megvilágításban mutatja be. Czettler Jenőnek „Magyar mezőgazdasági szociálpolitika” című műve (1914) a szociálpolitika kérdéseire helyezi ugyan a fősúlyt, de ennek tárgyalásában visszatükröződnek az agrárpolitika összes vitás problémái. Czettler a részletkérdésekben is sok becses tanulmánnyal gazdagította az agrárpolitika irodalmát.

A részletkérdések rendkívül gazdag irodalmából kiemelhetjük Láng Lajos munkásságát, aki a minimum, homestead, majorátus stb. kérdésével foglalkozott, gr. Tisza Istvánét, aki a termények árhanyatlásának problémáját vizsgálta, Ráth Zoltánét, aki a földbirtokososztály hitelszükségletéről írt figyelemre méltó tanulmányt, Vargha Gyuláét, aki nemcsak a magyar hitelügyről írt művében tárgyalta alaposan a mezőgazdasági hitel kérdését, hanem az 1895. évi mezőgazdasági összeírás feldolgozásában a magyar agrárstatistikának eddig legértékesebb művét nyújtotta, Pólya Jakabét, akit szintén a hitelügyi problémák vonzottak, Gaal Jenőét, akinek nemcsak jelentős birtokpolitikai tanulmányokat köszönünk, hanem az alföldi munkáskérdés szakszerű vizsgálatát is. A munkásprobléma kutatói közt Vadnay Andor említésre méltó még a Tisza mellékéről írt nagy hatású könyvével, továbbá Ecseri Lajos gondos részletmegfigyeléseivel.

A mezőgazdasági hitelügynek, ugyesztén a szövetkezeti kérdésnek igen szorgalmas irodalmi munkása György Endre, aki gróf Károlyi Sándor oldalán a magyar szövetkezeti mozgalom egyik legértékesebb megteremtője s a kisbirtok hitelszükségletéről írt emlékirata eredményeiben is emlékeztet. Ugyancsak külön hely illeti agrárpolitikai irodalmunkban, de általában az agrárpolitikai kérdések társadalmi szövívi közt Bernát Istvánt is, akinek hitelügyi, birtokpolitikai és szövetkezeti irodalmi munkássága egyaránt értékes. Rövid agrárpolitikai összefoglaló munkáján kívül legnagyobb sikert aratott a földbirtok tehermentesítéséről írt munkája. Széleskörű irodalmi munkásságából kiemelendők még a szövetkezés kérdésével foglalkozó dolgozatai s a szociális haladás útjait kutató tanulmányai. A szövetkezés, a mezőgazdasági szociális kérdés és a birtokmegosztás kérdéseit gróf Majláth József több műve tárgyalja; a szövetkezeti irodalomban Balogh E'émér munkái is figyelmet keltezők.

A földbirtokmegosztás problémáival foglalkozó íróink közül Beksics Gusztávon, a nemzeti birtokpolitika állhatatos hirdetőjén kívül Mattyasovszky Miklós érdemel említést a törzsöröklésről írt nagyobb munkájával, Sebess Dénes a magyar birtokjogi kérdések fejtegetésével, Fellner Frigyes a járadékbirtokok eszméjének propagálásával (ugyanő az agrárhitel problémáinak fejtegetésével is), Kenéz Béla a nép és föld egymáshoz való viszonyának fejtegetésével, amelynek során a nemzeti irányu birtokpolitika függő kérdéseibe is bevilágít. Ez utóbbi kérdések szálaltatták meg gróf Bethlen Istvánt, aki Erdély magyar birtokosságának veszedelmét hirdette, Tokaji Lászlót, aki ugyanily irányban emelte föl szavát, valamint Baross Jánost, akinek egyéb agrárpolitikai munkássága is van. A mezőgazdasági üzemproblémákkal Hensch Árpád és Károly Rezső foglalkoztak leginkább; az erdőpolitika Kaán Károlyban talált tolmácsolóra. Az erdélyi szász mezőgazdasági és agrárpolitikai viszonyok krónikásai Meltzl Oszkár és enesei Dorner Béla.

A szocialisztikus irány képviselői közül Dániel Arnold több nagyobb munkájával válik ki.

Az agrárpolitika több gyakorlati kérdésének megvilágításánál Rubinek Gyula, Imrédy Kálmán, Horváth János, Forster Géza, Buday Barna, Blaskovich Erneszt stb. munkái említésre méltók.

32. A holnap teendői.

Bizonytalanul keringenek a levegőben a különféle felfogások, a melyeket az agrárpolitika jogosultsága, szükségessége és jövő teendői felől egymásnak annyira ellentmondóan világgá röpítettek. Nem egy közülök egészen célt tévesztett, mert olyan viszonyok állandóságába vetett hittel került napvilágra, a mely viszonyokat az idő gyors múlása teljesen fölkaavart.

Ma, a mikor úgy tetszik, hogy egy világrendés után legalább az, a mit e vihar nem bolygatott meg, továbbra is állandónak ígérkezik, még mindig nem lehet sok pozitívumot megrögzíteni az eddigi törekvésekből. Ám az agrárpolitika igyekvése mindig a közvetlen jövő problémáinak a kiderítése felé szokott irányulni, s valóban van annyi kívánni, javasolni, helyreigazítani valója a közelebbi jövőben is, hogy a messzebb távolnak ködét merő elméleti föltevésekkel nincs miért bolygatnia.

A közvetlen jövő szemléletében is kénytelenek vagyunk olyan föltevésekből kiindulni, a melyeknek bekövetkezése még

nem áll lisztán előttünk. Az agrárpolitika problémáira először azok a veszedelmek hívták föl a közfigyelmet, a melyek a felszabadított birtoknak helytelenül tagozódó további megosztása, s a föld hitelének hiányos volta körül merültek föl, másodsorban pedig azok, a melyek a gazdát a termények értékesítésénél s a munkaerő növekvő hiányánál fenyegették, főleg a diadalmasan előretörő tengerentúli verseny következtében.

Vajjon milyen mértékben fenyegetők ezek a veszedelmek a közeli jövőben is, s vajjon azok az ellensúlyozó, javító intézmények, a melyeket az agrárpolitikai megfontolás ezekkel szemben eddig megtervezett s fölállított, elégséges arzenálját képezik-e a holnap küzdelmeinek?

A ki bizonyos önmegnyugtató, derűs optimizmussal nézi a helyzetet, az örülhet a sikereknek. Ime, a közfigyelem általában rá van fordítva az agrárosztálynak a termelésben való igen fontos és különleges szerepére, s a ki korábban ingadozott volna ebbeli hitében, azt az elmúlt éveknek az egy falat kenyérért folytatott küzdelmei megtaníthatták a valóság fölismerésére. Ime a birtokmegosztásnak eddigi erős pántjai megereszkednek, s új törvények jövevény gondoskodásai földhöz juttatják a legapróbb embert is, a kinek a földműveléshez hozzáértése miatt jussa van. Ime, saját födele készül mindazoknak, a kik eddig idegen portákon hányódva zsellérkedtek. Ime a gazda fáradtsága jutalmazóbbá vált, mint bármikor, s terményeinek magas ára biztosítja megélhetését. Ime a föld is bontakozik ki adósságaiból, s a mezőgazdasági hitelnek egykor oly komoly problémájáról ma alig beszélnek. S ime, a szövetkezés eszméje diadalmasan terjed, s mindig sűrűbb szálakkal fűzi össze a falut és a várost.

Valóban, a küzdelmes uton, a melyet az agrárpolitikai törekvések megtettek, vannak tagadhatatlan sikerek is, s valóban, az njabb, de alkalmasint muló világ gazdasági helyzetben, mint minden termelésnek, a mezőgazdaságnak helyzete is sok viszonylatban javult. Mégis, kevésbbé hiszékeny, s kissé aggodóbb fölfogás mellett úgy kell találnunk, hogy az agrárpolitika céljai még távolról sincsenek elérve, s a látszólagos kedvező helyzet könnyen rosszra fordulhat. A világ gazdaság kifejlődött nagy egysége rontotta meg az európai mezőgazdasági termelés prosperitását a múltban, az egység megbomlása, s a gazdasági etzárkózottság emelte legutóbb a mezőgazdaság kilátásait. Nyilvánvaló, hogy ez elzárkózottság nem lesz állandó, az egység — ha lassan és

töredékesen is — visszatér, s valószínű, hogy ez a folyamat fokozatosan megfosztja a mezőgazdaságot átmeneti helyzeti előnyeitől. Ennek a folyamatnak a során az európai mezőgazdaságot ismét teljes erővel sújthatja a munkáshiány kérdése.

Azt a szörnyű véráldozatot, a melyet a világháború megkövetelt, majdnem kizárólag Európa fizette, s a tengerentúli államok, a melyek mezőgazdasági termékekben oly erős versenytársaként léptek föl a multban, aránylag legkevesebbet vesztettek embererőben is. A világháború ideje rájuk nézve az izmosodás, fejlődés időszaka volt; intenzitásukat fokozhatták, sőt gyümölcsöző befektetéseket tehettek indusztriális előrehaladásuk érdekében is, a mi távolabbi termelőkörök munkásnépére is vonzó. A helyzet tehát úgy alakulhat, hogy Európa megdrágult mezőgazdasági termelése ismét lemarad — sőt az eddiginél súlyosabb mértékben — a tengerentúli államoknak meg nem akasztott produktivitásával szemben, viszont Európa ipari termelésével kevésbé vásárolhatja meg az idegen mezőgazdasági termékeket, mert az ipari cikkeket ott növekvő mértékben állítják elő saját területükön. Európa bizonyos átmenet után ismét embert lesz kénytelen exportálni, a miből pedig legkevesebbje maradt. Nemcsak a körül forog majd a vita, hogy ki termel olcsóbban mezőgazdasági terményeket, hanem a körül, hogy Európa hiányát hogyan tudja fedezni?

Ebben a tekintetben a különböző európai államok ahhoz képest küzdenek nagyobb vagy kisebb nehézségekkel, hogy mennyire sikerült a háborúban egymás életidegeit megbénítaniok, de a küzdő felek együttesen — nagyobb vagy kisebb sérülésekkel — mégis nyomorék hadsereget mutatnak.

A földnek, a munkának, a tőkének sok tekintetben újszerű kombinációja lehet célravezető a kibontakozás útján. A munkaerő gyarapítása egyéb vonatkozásban is fontos feladata a népesedéspolitikának; a szerző ennek fontosságát másutt bővebben kifejtette. *)

A földnek a termelés javára való minél nagyobb kihasználására alkalmasak részben azok a birtokpolitikai intézkedések, a melyek jóformán Európaszerte fogantatba vannak véve, bár ezek tagadhatatlan átmeneti zökkenőt is fognak okozni a termelés terén, oly időben, a mikor a produktivitás gyors emelése lenne kívánatos a hiányzó tőkék pótlására. A birtokpolitikai intézkedéseknek így későbbre kitolódó haszna azonban csak akkor lesz maradandó, ha azt a kapcsolatot, a melyet a föld s a művelője között szoro-

*) L. a Megcsonkitott Magyarország. Budapest, 1921. 34—66. l.

sabbra igyekeznek fűzni, később se engedik meglazítani. Az agrárpolitika éber figyelme kell ahhoz, hogy a gyöngék és erők harcában az alig installált új birtokos ne kerüljön megint alul, valamint az a korábbi nagybirtok, a mely régóta birt helyzeti előnyét elveszíti, ezzel ne kerüljön a további bomlás útjára. Különösen Magyarországon fontos ez, a hol a középbirtokot politikai áldozatok már jórészt felőrölték.

A föld nagyobb kihasználására azonban más tényezők is hatnak. Az egyes agrárpolitikusoknál sokszor említett mesgyék, a melyek a kisbirtokok határain hasznavehetetlenül hevernek, továbbra is ott fognak maradni, mint az enyém és tiéd választóvonalai; azonban tömérdek kihasználatlan hely van ezeken kívül is a már művelés alá vett területeken, s művelés alá foghatók az eddig kevésbé figyelembe vett mocsaras, lápos, szikes talajok, árterek stb.* A földnek ezt a nagyobb kihasználását a főkehiány hátráltatja, s minduntalan belebotlunk a közgazdaságnak abba az elemi igazságába, hogy a földművelés határainak kiterjesztését a jövedelmezőség szabja meg. Akkor hozadékot a határainkon belül való ez az új hódítás távolról sem ígér, mint amekkora munkát és tőkét igényelne; a kezdő áldozatoknak sokkal nagyobbaknak kell lenniök, s csak egy részük számítható olyan befektetésnek, a mely később lassan törlesztődik. Az is agrárpolitikai feladat tehát, kinyomozni, hogy a jövő többtermelése érdekében mennyi áldozattöbbletet lehet hozni, s hogyan oszolja meg ennek a terhe a társadalom érdekelt rétegei közt.

A munkaerő, azt lehet mondani, újabban szinte intézményesen el van szoktatva a mezőgazdaságtól. A birtokpolitikai intézkedések jobban hozzárogzítik a földhöz azt az elemet, a mely eddig sem vált meg tőle, s talán némi többletet is vonzanak még. A városba áramlásnak olyan egzszegettelen jelenségei, a minők az utolsó évtizedben — békében és háboruban egyaránt — mutatkoztak, aligha terjednek tovább, a kivándorlás veszedelme azonban fenyegetőbb, mint pillanatnyilag látszik, a mikor a gazdasági elzárkózás az embercserét is megnehezíti. A városhoz szokott elemnek a földműveléshez visszaédesgetése — a mennyiben a birtokpolitikai intézkedések határain kívül esik — igen nehéz, s vagy az

*) Ballenegger Róbert (A termőföld; Budapest 1921. 67 l.) a 230 km² területű Hanságon kívül, mely részben elveszhet számunkra, 235 km²-re (több, mint 300.000 kat. hold) teszi hasznosítható rétlápjainkat, amelyek a hiányzó táperő pótlása után bármily termelésre fordíthatók.

a nem kívánatos fordulat idézhetne elő nagyobb változást, hogy a városi ipar nem tud megfelelő megélhetést nyújtani, vagy az a reménység, hogy a falusi foglalkozás nagyon kielégítő biztosítékot ad az élet gondjai ellen. Ezt az utóbbi reményt a népben előmozdíthatja az, ha fogyasztását — mihelyt a közérdek jónak látja — minél kevesebb korlát nehezíti, s ha a szociálpolitikai gondoskodást minél hathatósabban érzi. A holnap teendőit e tekintetben az agrárpolitika — azt lehet mondani — tegnapelőtt megszövegezte, s már csak végrehajtásuk látszott akkor nehéznek, s vált mostanig még nehezebbé. Ezekkel megbirkózni mégis sürgős és fontos feladat, mert a mezőgazdaság termelőképességét növelni csak elégedett, jövője iránt nem bizonytalan, s jelenében harmonikus lelkű munkáosztállyal lehet. Később valószínűleg növeli a mezőgazdaság munkaerőkészletét a falusi új sarjadék, ha sikerül gátat vetni a születések korlátozásának, a mi egyáltalán nem oly kicsinylendő dolog, mint egyrésről hiszik, s nem oly kivihetetlen, mint másrésről csüggedten vallják.

S a tőke vajjon milyen viszonyba kerül a földdel? A tőke, a mely ma legalább négyszeres nyereséggel forog egyéb vállalkozásokban — mint a mennyivel korábban a mezőgazdaságban megelégedett — addig, a míg másutt jobb kilátásai vannak, a segítő társ szerényebb szerepkörében aligha siet a mezőgazdasághoz, legföljebb a rendelkező hatalom pompázóbb ornátusában. A tőke szívesen vonul a mezőgazdaságba végleges elhelyezkedésre, de kevésbé hajlandó hosszú türelmű hitelezésre. A földnek viszont legközelebbi beruházásaira kellene minél több tőkét szereznie. Vannak ugyan a mezőgazdaságban sok helyütt heverő — s értékükben csökkenő — tőkéik, a melyeket azonban a tulajdonosok bizalmatlansága, kevés hozzáértése akadályoz meg a helyes fölhasználásban. Egyáltalán nem hiányoznak a lehetőségek arra, hogy a mezőgazdaság részben saját erejéből regenerálja magát, de ezeket a lehetőségeket felszínre csalogatni nagy türelmet, s egyuttal sürgős kísérletet kívánó munka. A saját tőkének okos beruházása, s az a meggyőződés, hogy e téren az esetleges veszteség is kisebb baj, mint a tőkéik gyümölcscsözetlen hevertetése, előbb-utóbb az idegen tőkéik vonzódását is megindítja. Ekkor következik be az agrárpolitikának az a feladata, hogy a mezőgazdasági hitel további szervezését kiépítse. A fölmondhatatlan jelzálogos hitel nem az egyetlen ideál, különösen akkor, ha a családi birtokok, járadékirtokok, hadi-

telkek, vitézeltek megterhelése korlátozva van. A személyi hitel könnyítésében bizonyos határokon túl alig lehet menni a könnyelmű adósságra csábítás veszedelme nélkül, de az ingőhitel fejlesztése terén sok alkalom kínálkozik a javításra, s itt egyes hitelformák (gazdasági eszközökre, állatokra adott kölcsönök) jó kezeléssel a gazdára serkentőleg hathatnak.

A mezőgazdaság terményeinek az értékesítése körül kialakuló helyzetet legkevésbé látjuk tisztán, mégis úgy tetszik, hogy bizonyos kedvező pszichológiai mozzanatot lehet megragadni a gazdának abban a mai tapasztalatában, hogy termelése korábban elhanyagolt apró mellékágai is ma viszonylag nagy értéket képviselnek. Ennek a kapcsán rá lehet terelni a figyelmét a további mellékágak hasznóvételeire, a fölöslegek, maradékok, hulladékok hasznosítására, s a kollektív értékesítésnek ezzel új utjait lehet megnyitni. Általában a termények további feldolgozása, szállítása és értékesítése terén a szövetkezeti formákra a jövőben az eddiginél sokkal nagyobb szerep jut. Az eddigi formákat egyszerűbbekkel is ki lehet pótolni: az alkalmi szövetkezeteknek kevés alakoszerűséggel való létesítésével, mert ezek az adott viszonyokhoz gyorsabban tudnak simulni s nevelő hatásuk igen nagy: viszont azonban bonyolultabb formákat is lehet alkotni, mikor egy szervezet igyekszik a falusi élet minden oly forgalmi viszonyát lebonyolítani, amelyre külön szövetkezeti alakulat nem szükséges, s minthogy a szövetkezeti mozgalom erősödésének úgy is föltétele, hogyha nem is sok irányú szakértelem, de legalább egész élethivatást képező üzleti frissesség álljon a kis falusi szövetkezet élére is, a jövő fejlődésnek valószínűleg helyes útja lesz, ha az ügykör szerint szétváló nagyobb központoknak helyi szervei centralizált ügykörtű állandó alakulatok, s a napi szükséghez simuló alkalmi szövetkezetek lesznek. Ehhez a szövetkezeti helyi közegeknek tudatos kiképzése szükséges, amire Magyarországon már meg is van a kezdeményezés.*)

A szövetkezeti mozgalom erősítése abból a szempontból is közeli feladat, hogy az őstermelő lakosság elszórt töredékeit is minél teljesebben bevonja a közös munkába. Magyarországon erre főleg Alföldünk lakosságának tanyarendszerű településénél fogva van szükség. A tanyáknak közös erőfelfejtésre való összefoglalását, s a kulturának a tanyához való közelebb vitelét már régebben

*) L. Horváth János: Magyar szövetkezeti program, Budapest 1921.

hangoztalják:*) s ujabban egyik alföldi városunkban tartott kongresszus föltárta azokat a fontos problémákat, amelyek a tanya színvonalának az emelésével összefüggnek.

Mindezek a föladatak csakugyan a közvetlen holnap teendői, mert nem alaptalan az a fölfogás, mely Magyarország mezőgazdasági termelésének jövőjét a világpiacra való mielőbbi ártfoglalásához kötöttnek látja.***) Hogy ehhez nagy államgazdasági érdekek is fűződnek, az köztudomásu.

S vajjon mi lehet a szerepe a jövőben a mezőgazdaság különféle irányu állami támogatásának? Az állami segítségnek rendszerré kell alakulnia ott, ahol az őstermelők helyzetének inferioris volta bizonyos következetességet mutat, s alkalmivá zsugorodhatik ott, ahol a gazdák viszonyai csak esetenként vagy helyenkint teszik ezt szükségessé. Minél jobban előtérbe nyomul most az a látszat, hogy az őstermelők kedvező gazdasági konjunktúrák közt vannak, az agrárpolitikának annál mélyebben kell telmerülnie annak a vizsgálatába, hol mi rejlik e látszat mögött. Az őstermelő mindig a leghallgatagabban tűrő néposztály volt, nem lehet kockáztatni azt, hogy oly vonatkozásokban is a jómódjának a hírével csillaptsuk el a közleki ismeretet, a mely vonatkozásban esetleg orvnslandó bajai vannak. Különösen akkor, mikor a birtokpolitika új gazdaosztályt készül kialakítani, s a kezdet sok nehézsége közé utnak indítani, az állami támogatásnak a megmozdítása, s a szükséges irányba terelése fontos érdek lehet a földmivesek kedvező viszonyairól kialakult fölfogás mellett is. Az állam támogatásnak egy neme, az agrár-vámok rendszere bizonyos időre alkalmasint elveszítette aktualitását, mert a hazai termelés védelmét és fokozását elő lehet mozdítani akkor is, ha a közszükségleti cikkekben a kisebb termelési költségűt keresik is. A mig az államok egymás közti feszültsége nem enged, a vámok nem csupán gazdasági, hanem politikai érdeket is védő fegyverek lesznek, vértelen folytatásai a korábban véres kiméletlen harcnak, s az agrárjellegük talán akkor domborodik ki inkább, ha politikai színezetük halaványul. Az állam erejének agrárcélokra való fölhasználása azonban végeredményben attól

*) L. Czettler Jenő: Tanyai település és tanyai központok, és a szerző tanulmányát: Népünk műveltsége. Budapesti Szemle, 1915.

**) L. Koós Zoltán. A földbirtokreform. Közgazdasági Szemle 1921. 368 l.

függ, mennyire lehet a főbbi társadalmi osztály jogos érdekeit ezzel harmonikusan munkálni,

Az agrárpolitikának a múltban éles harcokat kellett megvívnia, hogy igazait el tudja ismertetni. Harcmódora, taktikája azért sokszor hevesebb volt, mint azt mai szemmel szükségesnek találnók. A társadalmi osztályok erőfölöslege egymás ellen való hadakozásban merülhetett ki. Ma azonban nemcsak a mezőgazdaság van megbénítva, hanem számos más társadalmi osztály is. Az agrárpolitikai tevékenységnek sok tere van további programjai kidolgozásában, igazságainak szabatosabb megformulálásában, az elismertetés további folyamatában, de erejét hadakozásra csak akkor pazarolhatja, ha előbb a megértetés minden lehetőségét kimerítette és közérdekű javaslatainak mégis útját állják.

TARTALOM.

	Oldal.
Előszó	III
1. Bevezető	1
I. A földbirtok.	
2. A földtulajdon történeti fejlődése	7
3. A földbirtok sorsa a fölszabadítás után	18
4. A művelés és üzemvitel rendszerei	25
5. A nagy és kisbirtok jelentősége	33
6. A korlátolt forgalmu birtokok	44
7. A közös gazdálkodás mai formái	58
8. A földtulajdon és földhasználat irodalmi bírálata	65
9. Újabb törekvések a földtulajdon rendezésére	74
10. Adatok a földbirtok megoszlásáról	95
11. A legújabb birtokreform	109
II. A termelés és értékesítés szervezete.	
12. A földbirtok egyéb szükségletei	132
13. A mezőgazdasági hitel	137
14. A jelzálogos hitel	146
15. Az újabb földtehermentesítés	153
16. A mezőgazdasági termények forgalombahozatala	159
17. A szövetkezeti gondolat	166
18. A szövetkezés főirányai	175
19. A mezőgazdasági biztosítás	191
20. A mezőgazdasági kísérleti ügy	197
21. A mezőgazdasági szakoktatás	203
22. A mezőgazdák érdekképviselői	209
23. A hazai érdekképviselések	215
24. Állami beavatkozás a mezőgazdaságba	223
III. A munkaerő.	
25. A mezőgazdasági munkások	228
26. A munkáskérdés fejleményei	238
27. A magyar agrárszocializmus	246
28. A mezőgazdasági munkástörvényhozás	249
IV. Függelék.	
29. Háborús tanulságok	256
30. Az agrárstatisztika	263
31. A magyar agrárirodalom	271
32. A holnap teendői	274

Névmutató.

- Árkövi R. 33, 273
 Ballenegger R. 277.
 Balogh E. 273.
 Baross J. 274.
 Beksics G. 49, 274.
 Bernáth I. 50, 111, 157, 171, 273.
 Bernstein 72.
 Berzeviczy G. 271.
 Bethlen I. gr. 274.
 Blaskovich E. 274.
 Buchenberger A. 4.
 Buday Barna 274, 280.
 Csengeri A. 271.
 Czettler J. 4, 10, 111, 188, 204, 206, 255, 262, 273, 280.
 Damaschke 70.
 Daniel 274.
 Darányi J. 111.
 David E. 72, 73.
 Deák F. 27.
 Dessewffy A. gr. 271.
 Dorner B. 274.
 Ecseri L. 248, 273.
 Fáy A. 271.
 Fellner F. 85, 274.
 Fényes E. 78.
 Festetich Gy. gr. 203.
 Förster G. 274.
 Földes B. 4, 32, 43, 155, 272.
 Gaál J. 247, 271, 273.
 Galgóczi K. 272.
 George H. 67, 68, 69.
 Gladstone 90.
 Goltz Th. 229.
 Gothein 157, 214.
 Grunzel J. 197.
 György E. 23, 171, 273.
 Hattingberg 156.
 Hecht F. 156.
 Hegedüs L. 111.
 Heller F. 4, 272.
 Hensch Á. 274.
 Horváth J. 274, 279.
 Huszti J. 25.
 Ihrig K. 266.
 Imrédi K. 274.
 Kaán K. 62, 64, 274.
 Károly Rezső 274.
 Károlyi Lászlóné grófné 126.
 Károlyi S. gr. 183, 186, 273.
 Kautsky 71, 72.
 Kenéz B. 88, 96, 109, 156, 274.
 Keynes 165.
 Koós Z. 280.
 Korizmicz L. 272.
 Kossuth L. 271.
 Kovács J. 196.
 Kölcsey F. 271.
 Láng L. 273.
 Laveley E. 9, 33.
 Lónyai M. 271.
 Mailáth J. gr. 111, 273.
 Malthus 16, 67.
 Mandelló Gy. 267.
 Marx 70, 71, 72.
 Mattyasovszky M. 77, 114, 115, 274.
 Meltzl O. 274.
 Navrátil Á. 4, 273.
 Pólya J. 273.
 Oppenheimer F. 70.
 Prohászka O. 111.
 Proudhon 70.
 Pulszky Á. 10.
 Raiffeisen 167.
 Ráth Z. 273.
 Rodbertus J. 69, 155.
 Rubinek Gy. 274.
 Russel Wallace 69.
 Schäffle F. 156.
 Schultze-Delitsch 167.
 Sebest D. 60, 81, 130, 274.
 Spence T. 69.
 Széchenyi I. gr. 78, 271.
 Tagányi K. 10.
 Thessedik S. 271.
 Thünen 28, 64.
 Tisza I. gr. 161, 164, 273.
 Tokaji L. 274.
 Vadnay A. 273.
 Vadnay T. 111.
 Vargha Gy. 148, 151, 273.
 Wolf K. 183.
 Wygodzinski 4.

Tárgymutató.

- Abszентизmus 42.
 Ager publicus 24.
 Agrárpolitika 4.
 Agrárstatisztika 262.
 Agrárszervezkedés 219.
 Agrárszocializmus 246.
 Agrárvámok 162.
 Alapítványi birtokok 53.
 Állami beavatkozás 223.
 Állami birtokok 54.
 Állatbiztosítás 196.
 Állatkiállítások 202.
 Állatösszeírások 264.
 Allmende 11, 56.
 Allotments 90.
 Általános fogyasztási szövetkezet 187.
 Arányosítás 60.
 Arató sztrájkok 243.
 Baromfitenyésztők Országos Szövet-
 sége 217.
 Bauernvereine 211.
 Belső forgalom statisztikája 269.
 Bérleti idő 30.
 Bérleti összeg 30.
 Beruházási hitel 140.
 Beszítzfestigung 156.
 Beszerzőszövetkezetek 175, 176.
 Birtokcsere 22.
 Birtokelaprózdás 43.
 Birtokforgalmi statisztika 96.
 Birtokkoncentráció 44.
 Birtokkonzerválás 24.
 Birtokmaximum 25, 78, 79.
 Birtokosmunkások 234.
 Birtokreform 109.
 Birtokreformok a külföldön 127.
 Birtokváltozások 101.
 Biztosító szövetkezetek 182.
 Bund der deutschen Landwirte 211.
 Cech credit 144.
 Clan 11.
 Családi birtok 123.
 Családi üzem 36.
 Délvidéki Földmívelők Egylete 217.
 Égető gazdaság 26.
 Egyházi birtokok 51.
 Egyke 23.
 Egyleti birtokok 56.
 Elemi csapások 41.
 Elővásárlási jog 116.
 Elsősültségi jog 50.
 Emisszionális kölcsön 148.
 Emphyteusis 32.
 Entail 50.
 Erdélyrészi Magyar Gazdasági Egye-
 sület 217.
 Erdők védelme 62.
 Erdőpolitika 64.
 Erdőpusztítások 62.
 Értékesítő szövetkezetek 175, 178.
 Faluközösség 15.
 Faluszövetség 208, 216.
 Fejérmegyei kollektív szerződés 232.
 Feldmark 11.
 Fiziokratizmus 35.
 Fogyasztási szövetkezetek 186.
 Földbirtok helyesebb megosztásáról
 szóló törvény 112.
 Földhitel 140, 145.
 Földhitelintézetek Orsz. Szövetsége 60.
 Földjáraadék 19, 25, 66.
 Földművesiskolák 205.
 Földművesmunkáskongresszus 248.
 Földszerző kötelek 128.
 Földtehermentesítés 16, 153.
 Földterhek 266.
 Földtulajdon 7.
 Fructus 187.
 Gabonaforgalom 159.
 Gabonaraktárak 144.
 Gace 188.
 Galíciai Hitelegylet 157.
 Gazdák Biztosító Szövetkezte 187.
 Gazdakongresszusok 216.
 Gazdasági cseléd 102.
 Gazdasági Egyesületek Országos
 Központja 215.
 Gazdasági főiskolák 207.
 Gazdasági ismétlőiskolák 204.
 Gazdasági munkás 102.
 Gazdasági munkásházak 252.
 Gazdasági tisztviselő 102.

- Gazdasági üzemek a külállamokban 106.
 Georgicon 203.
 Gépversenye 202.
 Gewanne 11.
 Haditelek 126.
 Hangya 186.
 Háromnyomású gazdálkodás 26.
 Haszonbérlet 29.
 Haszonbérletek átvétele 121.
 Haszonbérleti gazdaságok 98.
 Haszonélvezeti gazdaságok 98.
 Határidőüzlet 161.
 Hausmarkt 11.
 Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete 183.
 Háziipar 245.
 Házközösség 11, 15.
 Hitbizomány 45, 47.
 Hitelszövetkezetek 175.
 Hivatalos érdekképviselő 212.
 Homestead 79.
 Hűbérrendszert 44.
 Hufe 11.
 Hundertschaft 10.
 Ingóhitel 144.
 Inkorporálás 156.
 Inségakciók 193.
 Izoróklés 50.
 Járadékbirtok 33, 76, 85.
 Járadékelvező 122.
 Járadéktelek 122.
 Járadéktelkes 122.
 Járasi mezőgazdasági bizottság 219
 Jégbiztosítás 195.
 Jelzáloghitel 146.
 Jobbágyfelszabadítás 16.
 Jobbágyházadások 15.
 Jobbágyrendszer 14.
 Kapás gazdálkodás 8.
 Kasseli javaslat 73.
 Kényszergazdálkodás 26.
 Készletek nyilvántartása 265.
 Kétnyomású gazdálkodás 26.
 Kisbérlet 31, 84.
 Kisbirtok 33, 40.
 Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete 152.
 Kísérleti állomások 199.
 Kísérleti gazdaságok 199.
 Kisgazdapárt 217.
 Kishaszonbérletek 125.
 Kisüzem 34.
 Kommunizmus 70.
 Koncentráció 71.
 Korlátolt forgalmu birtokok 44, 124.
 Kororóklés 50.
 Közirtokosság 56, 59.
 Középbirtok 33.
 Közös birtoklás 9.
 Közös erdőterület 61.
 Közös legelő 58.
 Községi birtokok 55.
 Községi legelők 60.
 Községi mezőgazdasági bizottság 219.
 Köztelek 216.
 Land Nationalisation Society 69.
 Landlieferungsverband 128.
 Landschaft 128, 150.
 Látható gabonakészletek 145.
 Legelőgazdálkodás 26.
 Magántulajdon 10.
 Magyar Földbérlet Szövetsége 217.
 Magyar Földhitelintézet 151.
 Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége 248.
 Magyar Gazdák Szemléje 216.
 Magyar Gazda Szövetség 208, 2.6.
 Magyar Kölcshős Állatbiztosító Társaság 187.
 Magyar Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezete 187.
 Magyar Mezőgazdák Szövetkezete 187.
 Majorátus 50.
 Mária Terézia urbárium 16.
 Megváltás 118.
 Merkantilizmus 35.
 Mezzadria 236.
 Mezőfűves gazdaság 26.
 Mezőgazdasági balesetek 254.
 Mezőgazdasági bérstatisztika 231.
 Mezőgazdasági biztosítás 191.
 Mezőgazdasági egyeztető bizottságok 251.
 Mezőgazdasági cselédek 102, 229.
 Mezőgazdasági érdekképviselők 209.

- Mezőgazdasági gépek 27, 38.
 Mezőgazdasági hitel 137.
 Mezőgazdasági kamara 221.
 Mezőgazdasági kísérleti ügy 197.
 Mezőgazdasági munkabérstatisztika 267.
 Mezőgazdasági munkasegészségügy 253.
 Mezőgazdasági munkástörvényhozás 249.
 Mezőgazdasági munkásügy 228.
 Mezőgazdasági napszámok 102, 229.
 Mezőgazdasági szakoktatás 203.
 Mezőgazdasági szociálpolitika 249.
 Mezőgazdasági szövetkezetek szövet-
 sége 217.
 Mezőgazdasági üzemkategoriók 33.
 Mezőgazdasági üzemi statisztika 96, 263.
 Mintagazdaságok 201.
 Mir 11.
 Munkaidő szabályozása 252.
 Munkáshiány 241.
 Munkáviszony 251.
 Munkásszerződések 252.
 Munkászavargások 243.
 Nagybirtok 33.
 Nemzetközi szövetkezeti kongresszu-
 sok 171.
 Népfőiskolák 206.
 Norfolkli négyesrendszer 27.
 Nyíl 10.
 Országos Erdészeti Egyesület 217.
 Országos Földbirtokrendező Alap 124.
 Országos Földbirtokrendező Biróság 115.
 Országos Gazdasági Munkáspénztár 254.
 Országos Központi Hitelszövet-
 kezet 115, 184.
 Országos Magyar Gazdasági Egye-
 sület 151, 202, 215.
 Országos Magyar Kertészeti Egye-
 sület 217.
 Országos Mezőgazdasági Kamara 222.
 Osztrák Magyar Bank 151.
 Osztrák Nemzeti Bank 150.
 Otthonmentesítés 79.
 Örökbérlet 32.
 Öröklés rendszere 23.
 Örökösödés 75.
 Paraszt hitbizomány 50.
 Parcellázás 91, 122.
 Patriarchalizmus 242.
 Pénzüntézet Központ 115.
 Pestvármegyei Hitelszövetkezet 183.
 Piaci statisztika 269.
 Primogenitura 50.
 Rablógazdálkodás 28.
 Rabszolgarendszer 13.
 Regulierungsbank 156.
 Részes művelés 32.
 Részvénytársaságok 186.
 Részvénytársasági birtokok 56.
 Retour à la ville 241.
 Saját kezelés 29.
 Small holding 90.
 Senioratus 50.
 Szabadgazdálkodás 27.
 Szabad érdekképviselő 212.
 Szabad verseny 18, 67.
 Személyi hitel 141.
 Szerzetes rendek birtokai 53.
 Szocialista felfogás 70.
 Szövetkezeti központok 170.
 Szövetkezeti mozgalom 74.
 Szövetkezeti statisztika 266.
 Szövetkezetek állami támogatása 174.
 Tagosítás 81.
 Tárgyi hitel 141.
 Tarvágás 63.
 Tejszövetkezetek 181, 187.
 Telekértékkadó 69.
 Telekkönyv 148.
 Telepítés 86.
 Telepítő szövetkezetek 70.
 Telepítő vállalatok 127.
 Terhelési tilalom 123.
 Termelési körök 28.
 Termelő szövetkezetek 175, 181.
 Terményágak statisztikája 265.
 Terménykiállítások 202.
 Termésbecslés 264.
 Termésstatisztika 264.
 Természetes felújítás 63.
 Törpebirtok 33.
 Törzsöröklés 75.
 Tőzsde 160.
 Tulajdongazdaságok 98.
 Tűzbiztosítás 193.

- Ujratelepítés 128.
Üzemi hitel 140, 142.
Vágási turnusok 63.
Váltógazdaság 27.
Vándormunkások 234.
Vármegyei gazdasági egyesületek 216.
Vármegyei mezőgazdasági bizottság 219.
Városba tódulás 244.
Városi birtokok 35.
Vegyes gazdaságok 98.
- Verband der Raiffeisen'schen Genossenschaften 183.
Verschuldungsgrenze 80.
Vetőmagvizsgáló állomások 199.
Vitézi szék 127.
Vitézi telek 112, 126.
Warrant agricole 145.
Zálogjegy 144.
Záloglevél 147.
Zöld internationale 215.
Zuflucht in die Städte 241.

A szerző korábbi munkái közül még könyvárusi forgalomban vannak s Németh József könyvkereskedése (Budapest, I., Horthy Miklós-út 15.) továbbá minden hazai könyvárus utján beszerezhetők:

A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal kiadásai:

Magyarország betegségyőzpénztárai 1898-ban. Budapest, 1901.

Magyarország vasutjai 1897—1899-ben. Budapest, 1901.

Magyarország községeinek háztartása 1908-ban. Budapest, 1913.

Magyarország vármegyéinek háztartása és gyámügye 1909-ben. Budapest, 1914.

A M. Tud. Akadémia kiadása:

Népünk halandósági viszonyai. Budapest, 1917.

Pantheon-kiadás:

A megcsonkított Magyarország. Az Akadémia Léway-díjával kitüntetve. Budapest, 1921.